

Voorzitter: Vondeling

Tegenwoordig zijn 112 leden, te weten:

Aantjes, Van Aardenne, Abma, Albers, Van Amelsvoort, Andriessen, Bakker, Barendregt, Ter Beek, Beekmans, De Beer, Beuker, Beumer, De Boois, Bremen, Van den Broek, Du Chatinier, Coppes, G. M. P. Cornelissen, P. A. M. Cornelissen, Van Dam, Dankert, Dees, Van Dis, Van der Doef, Dolman, Drees, Drenth, Epema-Brugman, Evenhuis, Franssen, Geurtsen, Ginjaar-Maas, De Graaf, Groensmit-van der Kallen, Van der Gun, Haas-Berger, Hartmeijer, Van Heel-Kasteel, Van der Heem-Wagemakers, Van der Hek, Hermes, Van Houwelingen, Hutschemaekers, Huijsen, Imkamp, Jansen, Joekes, Jongeling, Kappeyne van de Coppello, Keja, Kleisterlee, Kolthoff, Kombrink, Koningh, Konings, Kosto, Kraaijeveld-Wouters, Krosse, Kruisinga, De Kwaadsteniet, Laban, Lamberts, Langedijk-de Jong, Van Leijenhorst, Lückers-Bergmans, Van Mierlo, Molleman, Nooteboom, Notenboom, Nypels, Van Ooijen, Patijn, Peijnenburg, Ploeg, Portheine, Rienks, Rietkerk, Roels, Roethof, Van Rossum, Van der Sanden, Schakel, Scherpenhuizen, Van het Schip, Scholten, Smit-Kroes, Van der Spek, Staneke, Stoffelen, Terlouw, Van Thijn, Tolman, Tuinenburg, Tuijnman, Van Veenendaal-van Megelen, Veerman, Vellenga, Van de Ven, Verbrugh, Vondeling, Voortman, De Vries, Waalkens, Waltmans, Weijers, Wiegel, Wierenga, Van Winkel, Wisselink, Worrell en Van Zeil,

en de heren De Gaay Fortman, Minister van Binnenlandse Zaken, Vredeling, Minister van Defensie, Zeevalking, Staatssecretaris van Justitie, Van Lent, Staatssecretaris van Defensie, Van Dam, Staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, en Simons, Regeringscommissaris voor de Grondwetsherziening.

De **Voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mee, dat zijn ingekomen berichten van verhindering van de leden:

Van der Lek, wegens ziekte;

Masman, Nagel, Andela-Baur, De Bekker, Beinema, Koning en Veder-Smit, wegens bezigheden elders;

Poppe, Van der Gun en Van Kuijen, wegens verblijf buitenslands;

Andriessen, alleen voor het eerste deel van de vergadering, wegens bezigheden elders;

Gardeniers-Berendsen, wegens bezigheden elders, de hele week.

Deze berichten worden voor kennisgeving aangenomen.

De **Voorzitter**: Ingekomen is een brief van de Minister-President, Minister van Algemene Zaken, ten geleide van de Koninklijke besluiten over:

a. het ontslag van de heer Vredeling als Minister van Defensie;

b. de benoeming van de heer Steverdink als Minister van Defensie – beide per 31-12-1976 – en

c. het aanblijven van de heer Van Lent als Staatssecretaris van Defensie.

Deze stukken worden voor kennisgeving aangenomen.

De **Voorzitter**: Ook zijn ingekomen de volgende brieven:

een, van de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en een, van de Staatssecretaris van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, respectievelijk gedrukt onder de nummers 14 100-VII en 14 100-XVII, ter beantwoording van tijdens de begrotingsbehandeling gestelde vragen.

Deze brieven worden voor kennisgeving aangenomen.

De **Voorzitter**: Ten slotte is ingekomen een brief van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, ten geleide van het Onderwijsverslag 1975.

Deze brief, die niet zal worden gedrukt, wordt voor kennisgeving aangenomen.

De **Voorzitter**: De overige ingekomen stukken staan op een lijst, die op de tafel van de griffier ter inzage ligt. Op die lijst heb ik ook voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van deze vergadering daar-

tegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan, dat de Kamer zich met deze voorstellen heeft verenigd.

Omdat de Ministers van Buitenlandse Zaken en van Economische Zaken op dinsdag 21 december in het buitenland zijn, stel ik voor hen in de gelegenheid te stellen in de vergadering van woensdag 22 december mondeling de vragen te beantwoorden van het lid Coppes over de voorbereidingen van onderhandelingen over grondstoffen in Unctad-verband en van de leden Weijers, Rienks, Van Zeil, Wierenga, Van Houwelingen, Van der Mei en Peijnenburg over de vermindering van arbeidsplaatsen van VMF-Hengelo en VMF-Utrecht.

Ook stel ik voor aan de orde te stellen en te behandelen bij de aanvang van de vergadering van woensdag 22 december 1976 nà ontwerp van rijkswet 14 248 (R 1054) de wetsontwerpen:

Naturalisatie van Anoeop, Ori en 28 anderen (14 265);

Naturalisatie van Erupley, Dantjie en 33 anderen (14 277);

Naturalisatie van Banse, Hedy Fatmah Jelle en 24 anderen (14 282);

Naturalisatie van Fazal, Sofian Jacobus en 30 anderen (14 283);

Naturalisatie van Böhnke, Jörg en 24 anderen (14 284);

Naturalisatie van Hurkens, Peter Arnold en 21 anderen (14 286);

Naturalisatie van Angelopoulos, Maria en 21 anderen (14 287);

Naturalisatie van Beckers, Maria Sibylla en 23 anderen (14 291);

Naturalisatie van Chiu, Pertu en 25 anderen (14 294);

Naturalisatie van Van Djirlauw, Octavianus Mozes en 27 anderen (14 299).

Overeenkomstig de voorstellen van de Voorzitter wordt besloten.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van het wetsontwerp **Wijziging van de Wet gewetensbezwaren militaire dienst (11 155)**.

Voorzitter

De algemene beraadslaging wordt hervat.

De **Voorzitter**: Ik merk op, dat de nader ingekomen schriftelijke antwoorden van de Staatssecretaris zullen worden opgenomen in een bijvoegsel bij de Handelingen van deze vergadering' [Opgenomen aan het eind van deze weekeditie.]

□

Staatssecretaris **Van Lent**: Mijnheer de Voorzitter! Ten einde zo weinig mogelijk beslag te leggen op de tijd van de Kamer zijn door mij, in overleg met u, een aantal vragen schriftelijk beantwoord. Een vraagpunt is nog onbeantwoord gebleven, namelijk dat van de 'wapenweigerars'. Alvorens hierop nader in te gaan, wil ik nog even terugkomen op mijn antwoord, gegeven tijdens de artikelsgewijze behandeling, betreffende stuk nr. 25, een wijziging van artikel 55, een amendement van de heren Kombrink en Van Winkel. Nadere bezinning, mede naar aanleiding van de gevoerde discussie, leidt thans tot de conclusie dat de Regering de beslissing aan de Kamer overlaat.

De heer De Kwaadsteniet is teruggekomen op de kwestie van de zogenaamde wapenweigerars. Hij vraagt zich af, of er toch geen administratieve functies zijn, met name op het departement van Defensie, waarin ongewapend kan worden gediend. Ook de heer Van Dis en de heer Kombrink hebben gevraagd naar het te werk stellen in administratieve functies. De heer Kombrink doet verder de suggestie dat zij administratieve functies kunnen bezetten die niet tevens een oorlogsfunctie zijn. Zoals door mij reeds in eerste termijn is gezegd, zijn alle functies in de krijgsmacht, derhalve die waarvoor vrijwillig dienende en dienstplichtige militairen bestemd zijn, bewapende functies. De departementale functies worden als regel vervuld door burgerambtenaren met een langdurig contract. Het kan niet de bedoeling van de heer De Kwaadsteniet zijn om wapenweigerars op het departement te werk te stellen op stoelen die voor burgerambtenaren bestemd zijn. Het georganiseerd overleg zou een dergelijke suggestie niet in dank afnemen.

De heer Kombrink heeft over de wapenweigerars nog enkele vragen gesteld. Hij vraagt waarom ze niet eerder uit de wet zijn verwijderd. Voor het plaatsingsprobleem van wapenweigerars is in de tijd een oplossing gevonden, omdat in de wet deze categorie nog is vermeld. Het was echter een op-

lossing die in feite geen oplossing is. In 1971 is op dit vraagstuk niet de aandacht gevestigd, omdat toen uitsluitend procedurele wijzigingen werden voorgesteld. Het ging toen niet om een wijziging van artikel 2. Overigens meen ik dat de gang van zaken tot dusver in ieder geval geen reden moet zijn om de wapenweigerars nu in de wet te handhaven. Voorts meen ik eerder een toeneming van het aantal wapenweigerars dan een vermindering daarvan te moeten verwachten, omdat de erkenningsgronden worden verruimd. Als ze in de wet worden gehandhaafd, zouden ze op hen gelijkelijk van toepassing zijn.

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Dat begrijp ik niet. Men kon als gewetensbezwaarde sinds jaar en dag erkend worden alleen op basis van dat punt. Daarin komt toch geen verandering? Ik volg het niet helemaal.

Staatssecretaris **Van Lent**: Met de toepassing van de vigerende wet, waarin uitdrukkelijk voor die categorie een erkenningsgrond is neergelegd, is bij erkenning van een wapenweigeraar de taak van de overheid om de mensen te werk te stellen. Daarvoor was er één mogelijkheid, namelijk de mobiele colonnes. Het bleek dat het aantal beschikbare functies ten opzichte van het aanbod van wapenweigerars in een ongunstige verhouding stond. Ik beschouw dat als een soort parkeerfunctie, die, zolang de wet op dit punt gehandhaafd wordt, moet blijven bestaan.

Het gaat overigens niet om meer of minder, doch om het niet meer aanwezig zijn van ongewapende functies. Bovendien zijn er nu al veel meer wapenweigerars dan er organieke plaatsingsmogelijkheden bij de mobiele colonnes zijn.

De heer Kombrink heeft nog gevraagd of wij wapenweigerars tot nu toe op het riskante van hun positie als ongewapend militair hebben gewezen. Daarop kan ik slechts in zoverre bevestigend antwoorden dat uiteraard in het gesprek met de commissie die positie wel ter sprake komt, zo ook de plaatsing buiten de drie krijgsmacht-delen. Het is echter niet relevant voor mijn standpunt, dat deze positie als het erop aankomt, onhoudbaar is. Wat de plaatsingsmogelijkheden betreft, is niet alleen uitgegaan van de huidige organisatie, die overigens regelmatig wordt bijgesteld, doch ook van de organisatie in de toekomst.

De heer **Kombrink** (PvdA): Voor de Kamer zou de motivering relevant kunnen zijn, die wapenweigerars ertoe

brengt, op de desbetreffende bepaling in artikel 2 een beroep te doen, ook nadat men hen heeft gewezen op het daaraan verbonden risico, dat zij toch in een situatie met wapengeweld verzeild raken. Kan de Staatssecretaris enig beeld geven van wat hen daartoe beweegt, ondanks het risico? Dat moet voor ons maatgevend zijn bij het beantwoorden van de vraag, of er voor deze groep een plaats in de wet ingeruimd moet blijven, waaraan de organisatie van de krijgsmacht dan maar moet worden aangepast.

Staatssecretaris **Van Lent**: Het risico, waarover de heer Kombrink spreekt, is bijna niet aanwezig, omdat zij niet bij een van de krijgsmacht-delen worden geplaatst. Het risico wordt dus van de zijde van de overheid al weggenomen door plaatsing bij de mobiele colonnes.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik verwijs naar de schriftelijke gedachtenwisseling, waarin van regeringszijde uitvoerig wordt betoogd, dat ook bij plaatsing bij de mobiele colonne het risico bestaat, dat men persoonlijk met wapengeweld geconfronteerd zal worden. Het is een van de pijlers geweest, op grond waarvan de Regering heeft gezegd, dat zij aan deze situatie een eind moest maken.

Nu zegt de Staatssecretaris dat dit risico helemaal niet bestaat. Ik merk een grote mate van strijdigheid op.

Staatssecretaris **Van Lent**: Men wordt in vredetijd op een 'parkeerplaats' bij de mobiele colonnes geplaatst, zij het niet in een mobilisabele functie. Zodra hun diensttijd erop zit, krijgen zij dan ook geen mobilisatiebestemming.

De heer Kombrink suggereert ten slotte plaatsingsmogelijkheden te zoeken door de mobiele colonnes te reorganiseren van een mobilisabel onderdeel bestaande uit groot verlofgangers tot een paraat onderdeel, waarbij wapenweigerars kunnen worden geplaatst. Ik acht dit niet te realiseren, in de eerste plaats al uit financieel oogpunt, als wij ten minste de sterkte van de mobiele colonnes ook maar bij benadering zouden willen handhaven. Dat willen wij; er is een gecalculeerde organieke behoefte. Verder meen ik dat zo'n parate mobiele colonne in vredetijd, gelet ook op de omvang van de colonnes, geen zinvolle taak zou hebben.

□

Minister **Vredeling**: Mijnheer de Voorzitter! Het betoog dat ik vanmiddag zal houden, heeft vrijwel uitsluitend betrekking op de tekst van artikel 2 van

de wet, de kwestie van de erkenningsgronden. In mijn antwoord op de beschouwingen in tweede termijn van de zijde van de Kamer zal ik tevens de opmerkingen verwerken, die bij de artikelsgewijze beschouwing aan artikel 2 zijn gewijd. De beschouwingen van woensdag jongstleden leken in verschillende opzichten meer op een eerste dan op een tweede termijn. Dat is ook niet verwonderlijk, als men bedenkt dat de eerste termijn al weer enkele weken achter ons ligt en dat bovendien bij de derde nota van wijzigingen een nieuwe tekst voor artikel 2 – op een wat laat moment, het zij toegegeven – aan de Kamer is voorgesteld. Wat dat betreft, betreurt ik het altijd nog enigszins dat de bijzondere commissie niet is ingegaan op mijn suggestie voor een nader overleg in die bijzondere commissie, waarvan gezegd werd, toen ik die suggestie deed: 'als een lid van de Regering daartoe het verzoek doet, is naar mijn mening nog nooit gebleken dat de commissie daartoe niet bereid zou zijn, in welk stadium van de behandeling van een wetsontwerp dan ook.' Pagina 1569, Handelingen eerste termijn.

Alvorens ik op de vragen en opmerkingen nader inga, wil ik eerst kort aangeven welke overwegingen de Regering tot indiening van de derde nota hebben gebracht en vooral wat het verschil is tussen de dezerzijds voorgestelde tekst voor artikel 2 en de zogenaamde IKV-tekst zoals die is vervat in het amendement-De Kwaadsteniet. Daaruit zal naar ik hoop duidelijk worden waarom ik thans nog de IKV-tekst en het amendement-De Kwaadsteniet moet blijven afwijzen.

Naar de mening van de Regering

wordt de erkenbaarheid van een gewetensbezwaar tegen persoonlijke dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht doorslaggevend bepaald door een drietal elementen. In de eerste plaats is daar de diepte van het bezwaar. Deze eis is vrijwel onomstreden en wordt in het regeringsvoorstel en in het amendement-De Kwaadsteniet tot uitdrukking gebracht met de term 'onoverkomelijk'.

In de tweede plaats is er het element van de algemene strekking die een gewetensbezwaar om voor erkenning in aanmerking te komen moet hebben. Deze algemene strekking houdt eenvoudig gezegd in dat men een bepaalde vorm van geweld die men in de ene situatie in geweten afwijst, niet in een andere situatie aanvaardt of zelfs toelicht. Zou men deze eis van algemeenheid laten vallen, dan betekent dit dat voortaan bezwaren voor erkenning in aanmerking komen die niet zijn gebaseerd op de aard van het geweld of de bewapening die in een bepaalde situatie wordt toegepast, maar op de richting waarin de toepassing geschiedt. Uiteraard kunnen – en dat geef ik de heer Kombrink gaarne toe – gewetensbezwaren zich manifesteren in een concrete situatie. Dat men zich echter in een concrete situatie pas bewust wordt van een gewetensbezwaar is iets geheel anders, dan dat men in die situatie een bepaalde vorm van geweld afwijst die men in een andere situatie zou goedkeuren. In het laatste geval immers is het bezwaar niet zo zeer gebaseerd op het geweldgebruik als wel op de persoonlijke waardering van een bepaalde politieke constellatie. Naar mijn overtuiging behoren dergelijke overwegingen niet te leiden tot erkenning van gewetensbezwaren tegen militaire dienst.

Ik wil proberen deze wat abstracte redenering aan de hand van een voorbeeld te verduidelijken. Ik kan mij voorstellen dat iemand in geweten voelt dat hij niet mag meedoen aan militaire vergeldingsacties tegen de burgerbevolking van een land. Als iemand een dergelijk bezwaar heeft, behoort hij mijns inziens voor erkenning in aanmerking te komen. Als hij echter bezwaar maakt tegen het optreden van Amerikaanse militairen bijvoorbeeld in My Lai, maar een soortgelijk optreden van anderen elders zou goedkeuren, behoort hij mijns inziens niet als gewetensbezwaarde te worden erkend.

De eis van een algemene strekking van een bezwaar kan dus tevens inhouden dat een erkenbaar gewetens-

bezwaar onder omstandigheden pas tot uitdrukking komt in een concrete situatie.

In het vorenstaande is eigenlijk al een verbinding gelegd met het derde element dat voor de erkenbaarheid van de gewetensbezwaren wezenlijk is. Het gaat hier om het verband dat moet bestaan tussen het bezwaar tegen persoonlijke dienstvervulling in de Nederlandse krijgsmacht en het gebruik van geweld als mogelijke opdracht van die krijgsmacht. Dit verband is minder vanzelfsprekend dan het misschien lijkt. Ik kom hierop dadelijk terug. Het is mij opgevallen dat in de eerste termijn de heer De Kwaadsteniet en de heer Kombrink ervan uitgaan dat op grond van hun tekst de erkenbare gewetensbezwaren een relatie met militair geweld moeten hebben. De heer De Kwaadsteniet toont dat aan met zijn stelling dat het gaat om bezwaren tegen de militaire dienst. Uit die stelling volgt dat die bezwaren zich zullen richten tegen het militair geweld, zo zegt hij. Misschien heb ik hem verkeerd begrepen, maar ik heb zijn opmerkingen zo geïnterpreteerd.

De heer Kombrink argumenteert met de stelling dat het gaat om een bezwaar van het geweten en dat het geweten zich niet inlaat met vragen als doelmatigheid, hiërarchische verhoudingen en dergelijke.

Het verschil tussen de twee teksten bestaat hierin, dat in het voorstel van de derde nota van wijzigingen de relatie met militair wapengeweld met name is vereist en dat in het voorstel van de heer De Kwaadsteniet en de zijnen die relatie in hun toelichting wordt erkend, doch niet in de tekst is opgenomen. Desondanks wordt die relatie door hen en door de opstellers van de IKV-tekst wel aanwezig geacht.

De heer **Kombrink** (PvdA): De Minister geeft mij verkeerd weer. Ik heb in eerste termijn gezegd, dat in verreweg de meeste gevallen de relatie met militair geweld aanwezig zal zijn en dat bezwaren zonder meer tegen hiërarchische verhoudingen of doelmatigheidsbezwaren niet erkenbaar zijn, maar dat het altijd moet blijven gaan om onoverkomelijke gewetensbezwaren, ook al zou het aspect van hiërarchie of al zouden andere aspecten in het totale complex van gewetensbezwaren, dat op tafel wordt gelegd, betrokken zijn.

Dat is mijn stellingname geweest en de weergave die de Minister er nu van geeft, klopt dus niet helemaal.

Minister Vredeling: Ook uit de interruptie wordt mij het standpunt van de heer Kombrink niet duidelijk, omdat hij

Vredeling

stelt dat in theorie een gewetensbezwaaar tegen de militaire dienst zich tot iets anders zou kunnen richten dan tegen geweld in het algemeen. Hij laat een andere mogelijkheid open, maar vult die niet in.

Ik heb dus begrepen dat ook van de kant van het IKV wordt verwezen naar het militair geweld in de tekst. Ik heb niet goed begrepen waarom de relatie die door de opstellers van de IKV-tekst aanwezig wordt geacht, niet in de tekst moet worden opgenomen. Als het niet in de tekst wordt opgenomen, waaruit blijkt die relatie dan? Waar staat dat dan? Een verwijzing naar de Handelingen vind ik onvoldoende, omdat daarop geen jurisprudentie kan worden gebaseerd. Als ik naar het door de geachte afgevaardigde de heer De Kwaadsteniet voorgestelde artikel kijk, moet elk onoverkomelijk gewetensbezwaar worden erkend. Ik vind echter dat de relatie met militair wapengeweld met zoveel woorden in het artikel moet zijn opgenomen. Ik acht dit in het belang van de rechtszekerheid.

De commissie van advies moet voor een afwijzend advies steun vinden in de wet zelf. De bezwaarde komt dan niet voor verrassingen te staan, wat wel het geval kan zijn, als hij alleen naar de IKV-tekst zou kijken. Hij zou dan immers tot de opvatting kunnen komen dat zijn bezwaren altijd erkend moeten worden, als zij voor zijn geweten maar onoverkomelijk zijn, terwijl dat volgens de mondelinge toelichting van de heer De Kwaadsteniet toch niet het geval is. Artikel 2 moet hierover duidelijkheid verschaffen.

Ik kom nu bij het belangrijke punt waarom als vereiste wordt gesteld dat erkenning pas kan plaatsvinden als militair geweld of een bepaald wapengebruik onaanvaardbaar wordt geacht. Niet erkend moeten worden bezwaren tegen het bestaan van de dienstplicht op zich zelf, tegen de organisatie van de samenleving of tegen de inrichting van het leger. Het zou niet juist zijn als gewetensbezwaren zouden worden erkend, waarvan het naar voren brengen ten doel heeft, bezwaren tegen de samenleving te tonen die elders niet worden gehonoreerd. Erkensbare bezwaren tegen de militaire dienst behoren gewetensbezwaren te zijn en niet andersoortige bezwaren, die zijn afgeleid van bezwaren tegen bij voorbeeld onze economische ordening.

Ik sluit niet uit dat iemand principiële, mogelijk zelfs gewetensbezwaren kan hebben tegen de inrichting van de samenleving. Wanneer hij desalniettemin zijn belasting betaalt en ook niet

op andere wijze zijn bezwaren tot gelding kan brengen, waarom moet dit dan wel kunnen bij de vervulling van de militaire dienst, als hij niet in geweten militair geweld of een bepaalde vorm daarvan onaanvaardbaar acht?

Het mogelijk aanwenden van militair geweld, waartoe de dienstplichtige verplicht wordt, is de typische functie van de krijgsmacht. Daartegen moeten de bezwaren zich richten. Dat moet uit artikel 2 blijken, en wel door het vereiste dat het geweten een absoluut verbod uitspreekt tegen deelname aan militair geweld in een of andere vorm.

Om deze reden vormt het ontbreken van een uitdrukkelijk verband met de toepassing van militair geweld in de IKV-formule een ernstig bezwaar tegen die tekst en daarmee tegen het amendement-De Kwaadsteniet.

De vraag kan worden gesteld, of de wetgever de door de Regering beoogde beperking wel of niet mag aanbrengen. Ik zie niet in, om welke redenen de wetgever dit niet zou mogen doen. De wetgever kan naar mijn mening niet zonder meer in alle gevallen wijken voor de opvattingen van de enkeling die tot uiting komen in een weigering aan een wettelijke verplichting te voldoen. Wij leven gelukkig in een democratisch geordende samenleving en bezwaren tegen deze samenleving moeten langs de hiervoor openstaande wegen tot gelding komen, maar niet langs de weg van erkenning van bezwaren tegen de persoonlijke deelneming aan de verdediging van deze samenleving. Voor alle duidelijkheid zeg ik nogmaals: indien de bezwaren voortkomen uit een afwijzing in geweten van het geweld dat eventueel met deze verdediging gepaard gaat, dan kunnen zij, als aan de andere voorwaarden wordt voldaan, wél worden erkend.

Mijnheer de Voorzitter! Een ander verschil tussen de tekst van het amendement en de tekst van de derde nota van wijzigingen is mijns inziens, dat een gewetensvolle afwijzing van zelfstandig militair optreden van een bondgenoot in de tekst van amendement nummer 16 niet tot een erkensbaar gewetensbezwaar kan leiden. Deze tekst beperkt de erkensbare gewetensbezwaren immers uitdrukkelijk tot de persoonlijke vervulling van militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht. Militair geweld door bondgenoten waarbij de Nederlandse krijgsmacht niet betrokken is, raakt dus niet de vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht. In het voorstel, zoals opgenomen in de derde nota van wijzigingen, leiden deze

bezwaren uitdrukkelijk wél tot erkenning.

Zowel de heer De Kwaadsteniet als de heer Kombrink heeft uitdrukkelijk gezegd, dat gewetensbezwaren, zelfs indien zij onoverkomelijk zijn, niet onder alle omstandigheden behoeven te worden erkend. De stelling van de heer De Kwaadsteniet, 'een gewetensbezwaar is een gewetensbezwaar' bleek toch te simpel! Hij heeft in tweede termijn benadrukt, dat erkenning niet behoort te volgen indien hogere belangen zich hiertegen verzetten – als zodanig noemde hij de handhaving van vrede en gerechtigheid – of indien erkenning ertoe leidt, dat de krijgsmacht niet in voldoende sterkte kan worden gehandhaafd. De heren Kombrink en Imkamp hielden een betoog van gelijke strekking. Beiden vonden echter, dat in de tegenwoordige situatie deze hogere belangen niet sterk op de voorgrond komen.

Ik geef graag toe, dat een ruimer erkenningsbeleid in de huidige situatie niet tot grote moeilijkheden zou leiden. Wij mogen ons daarmee gelukkig prijzen. De wet wordt echter – hierop berust het verschil van mening – niet alleen geschreven voor de tegenwoordige tijd. Zij moet ook gelden in andere tijden, onder andere omstandigheden, wanneer die hogere belangen zich wel degelijk laten gelden. Men niet niet, zoals de heer Kombrink lijkt te suggereren, van de Commissie van Advies of van de Minister verlangen, in die tijden maar een strakkere interpretatie van de wetsbepaling te volgen, waarvoor deze op zich zelf geen houvast geeft. De wet behoort de grenzen van de erkenbaarheid ook voor die tijden en voor die door mij bedoelde omstandigheden te trekken. De wetgever bewijst zich zelf, de administratie en – niet in de laatste plaats – de gewetensbezwaarden een slechte dienst wanneer hij nalaat, die grenzen aan te geven. Hij dient het gevaar voor willekeurige wetstoepassing te vermijden.

De heer De Kwaadsteniet heeft een drietal bezwaren genoemd, waarvan hij zich afvraagt of zij onder de nieuwe tekst erkensbaar zullen zijn.

De heer **Kombrink** (PvdA): Voordat u de vragen van de heer De Kwaadsteniet gaat beantwoorden, wil ik een opmerking maken. Ik heb nimmer gezegd dat de interpretatie van de wet in andere omstandigheden, wanneer andere belangen in het geding zijn, maar een andere zou moeten worden. Ik heb gezegd, dat het dan op zich zelf het recht van de wetgever is, een wetswijziging aanhangig te maken, op grond waarvan opnieuw kan worden beslist

Vredeling

over de erkenningsgronden. Ik heb mij in deze stelling geheel aangesloten bij de aard van het wetgevend proces. De Minister mag daarover best zijn twijfels hebben. Ik ben echter niet ingegaan op het 'anders interpreteren.' Ik heb wel iets gezegd over de procedure misschien nog zorgvuldiger doen zijn dan thans het geval is. Dit is een heel andere zaak.

Minister Vredeling: Inderdaad is dat een heel andere zaak. Ik wil de heer Kombrink toch vragen, hoe hij zich dat voorstelt. Moet men een tekst maken voor omstandigheden zoals wij die nu kennen, in vredetijd, en een wat andere voor tijden van enige crisis? Tussen de huidige situatie van volle vredetijd en die van volle oorlogstijd is een scala van spanningen en crises, vanaf verloven intrekken van alleen klein-verlofgangers. Er is een scala van mogelijkheden, waarbij een almaar strengere toetsing met, als gevolg ervan, een wetswijziging mij opportuniteitswetgeving van een niet erg goede soort lijkt.

De heer Imkamp (D'66): Mijnheer de Voorzitter! Mag ik de Minister een suggestie doen in het kader van de niet te voorziene ontwikkelingen? Als de Minister eventueel het amendement op stuk nr. 16 overneemt en daaraan tevens een regel toevoegt inzake een algemene maatregel van bestuur, dan zou zonder een wetswijziging in tijden waarin de nood aan de man komt via een algemene maatregel van bestuur tot een strakkere interpretatie van artikel 2 kunnen worden gekomen. Het huidige bezwaar zou daarmee ondergaan zijn.

Minister Vredeling: Mijnheer de Voorzitter! Dat kan niet, want de Grondwet verbiedt dat. In de Grondwet staat uitdrukkelijk, dat de manier waarop gewetensbezwaren worden erkend, bij de wet geregeld moet worden.

De heer Imkamp (D'66): Niet de mate waarin het bij de wet geregeld moet worden. Het is dan bij de wet geregeld krachtens artikel 2. Hoe men dat verder ten uitvoer gaat leggen, is iets wat niet strikt in de Grondwet is geregeld. Voor zover ik de Grondwet interpreteer, kan dat aan een algemene maatregel van bestuur worden overgelaten.

Minister Vredeling: Ik ben geen staatsrechtsgeleerde, maar ik denk dat de staatsrechtsgeleerden het niet met u eens zullen zijn. Ik vrees dat voor u.

De heer De Kwaadsteniet (ARP): Overigens blijft hetzelfde probleem gelden

voor de tekst van het regeringsvoorstel. Ook bij de tekst van het regeringsvoorstel kan op een gegeven moment de situatie ontstaan, dat bijzonder veel mensen zich als gewetensbezwaarde melden. De Minister heeft op geen enkele wijze in de hand, volgens zijn tekst, dat dit binnen de perken blijft die hij op dit moment nuttig acht.

Minister Vredeling: Mijnheer de Voorzitter! Wat daarin wordt voorzien, slaat op de procedure, maar niet op de erkenningsgronden zelf. Die liggen in de wet vast en die zijn bedoeld voor tijden van vrede en tijden van spanning en oorlog.

De heer De Kwaadsteniet (ARP): Dat levert in beide gevallen de mogelijkheid van een excessief groot aantal gewetensbezwaarden, waardoor de Minister in moeilijkheden komt. Daar gaat het nu om. Wij bespreken nu wat er gebeurt als er een situatie ontstaat waarin de zaak uit de hand loopt. Een dergelijke situatie kan ontstaan – ik heb dat ook in tweede termijn gezegd – zowel met de tekst van het regeringsvoorstel als met de tekst van ons amendement.

Minister Vredeling: Mijnheer de Voorzitter! Voor de gang van het betoog was het nodig te zeggen, dat ook de heer De Kwaadsteniet zijn normen als het ware wil aanscherpen en dat hij niet wil zeggen: 'Een gewetensbezwaaar is een gewetensbezwaaar', omdat hij erkent – hij heeft het gezegd en hij herhaalt het nu – dat in tijden van spanning en dergelijke een ander soort toetsing zou kunnen plaatsvinden.

De heer De Kwaadsteniet (ARP): Ik heb niet gezegd: een ander soort toetsing. Ik heb gezegd, dat wij in dat soort situaties zullen moeten nagaan op welke wijze...

Minister Vredeling: Inderdaad, u hebt erkend dat de stelling 'een gewetensbezwaaar is een gewetensbezwaaar' dan niet voldoende is, aangezien hogere belangen zich kunnen verzetten tegen het simpelweg toepassen van die stelling. Ik geef u daarin gelijk. Ik meen dat de tekst van de Regering criteria geeft die geldigheid hebben (en geen eeuwigheidswaarde) voor en voorzien in een situatie van zowel vrede als spanning en oorlog. Er worden daarbij gronden aangegeven waarop men gewetensbezwaren tot gelding kan laten brengen.

De heer Kombink suggereert voor die gevallen aanpassing van de wet, hetgeen ik 'niet fraai' genoemd heb. Ik geloof ook niet dat dit goed mogelijk zou zijn.

De heer Kombrink (PvdA): Maar ook niet in uw voorstel, zegt de heer De Kwaadsteniet terecht.

Minister Vredeling: Mijnheer de Voorzitter! In mijn voorstel heb ik wijziging van die gronden niet nodig. Voor het geval er een situatie ontstaat waarbij men een tekort zou krijgen aan dienstplichtigen, moet men overwegen wat men dan moet doen om de situatie aan te passen. Ik voorzie daarin met de wetstekst die wij in de hand hebben en waarin wij de band met militair geweld handhaven, niet direct grote moeilijkheden.

Ik kan niet voorspellen, wat men moet doen in een noodsituatie, waarin elke dienstplichtige gewetensbezwaren gaat oproepen. Die situatie kan ik niet voorzien en ik zou ook niet weten welke maatregelen men dan zou moeten treffen. Dat men daaraan met wettelijke of andere noodmaatregelen het hoofd moet bieden, is natuurlijk duidelijk.

De heer Kombrink (PvdA): De Minister vraagt wél van ons dat aan te geven, waar hij dat zelf niet kan. Ik wijs erop, dat ook van onze kant is gezegd, dat er, als het aantal dienstplichtigen te gering is, eerst nog een scala van andere mogelijkheden voor handen ligt om dat aantal op peil te brengen. Er gaan nog een heleboel zaken vooraf aan het treffen van nieuwe wettelijke voorzieningen.

Bepaalde vrijstellingsgronden kunnen drastisch worden beperkt of afgeschaft. Er worden nu mensen met groot verlof gestuurd, omdat zij overbodig zijn. Er zijn meer mensen op te roepen. Ook de selectiemaatstaven zijn minder streng te formuleren. Er gaat nog zo'n uitgebreid scala aan mogelijkheden vooraf aan het moeten gaan beperken van de erkenningsgronden voor gewetensbezwaren, dat ik mij met de Minister niet gehouden acht om op dit moment stellige uitspraken te doen over wat er moet gebeuren, als het aantal dienstplichtigen op een gegeven ogenblik te gering zou zijn.

De heer Imkamp (D'66): De stelling van de Minister, dat het amendement op stuk nr. 16 van de heer De Kwaadsteniet en enige anderen niet in overeenstemming zou zijn met de Grondwet...

Minister Vredeling: Nee, dat heb ik niet gezegd.

De heer Imkamp (D'66): Impliciet wordt dat gezegd. Als het systeem om door middel van een algemene maatregel van bestuur eventueel bepaalde

Vredeling

voorzieningen te treffen in geval er een tekort aan dienstplichtigen komt tegen de Grondwet is, dan moet artikel 2, zoals voorgesteld door de heer De Kwaadsteniet, ook tegen de Grondwet zijn. Anders zou er, lijkt mij, een gat in de redenering zitten.

Hieraan vastknopend vraag ik de Minister, of het niet tijd wordt, dat het advies van de Raad van State, waarin waarschijnlijk wel over de Grondwet gesproken is, aan ons bekend wordt gemaakt. Ik heb daar in eerste termijn, in navolging van de KVP, op aangedrongen. Het lijkt mij erg belangrijk.

Minister Vredeling: Gelukkig heeft de heer Imkamp zijn stelling vergezeld doen gaan van de beperkende bepaling 'lijkt mij'. Er zit een groot verschil tussen of men in de algemene maatregel van bestuur de criteria regelt, op grond waarvan men voor erkenning in aanmerking wil komen, of dat men in die algemene maatregel van bestuur alleen de procedure regelt. De heer Imkamp zal dat, als hij er even over nadenkt, met mij eens zijn.

De Regering voert met betrekking tot de openbaarmaking van de adviezen van de Raad van State een algemeen beleid. De mening van het kabinet ter zake heb ik in de stukken kenbaar gemaakt. Ik heb niet de vrijheid daarvan in een ad hoc-geval af te wijken.

Ik moet er toch op wijzen dat de discussie over de vraag of men in tijden van spanningen de wet moet wijzigen of niet een discussie is langs de zijlijn van ons betoog. Ons betoog is principieel en de opmerkingen ter zake waren van praktische aard en tasten dus noch het betoog van de heren De Kwaadsteniet en Kombrink, noch dat van de Regering, aan. De heer De Kwaadsteniet noemt een drietal bezwaren, waarvan hij zich afvraagt of zij onder de nieuwe tekst erkenbaar zullen zijn. Hij noemt in de eerste plaats bezwaren op grond van het onaanvaardbaar achten van NAVO-geweld. Dergelijke bezwaren kunnen worden erkend, indien althans met NAVO-geweld niet iets anders wordt bedoeld dan militair geweld, toegepast door de NAVO. Als tweede noemt hij ieder geweld met uitzondering van geweld ter bevrijding van koloniale overheersing. Een dergelijk bezwaar kan zo eenvoudig gesteld niet erkend worden; het gaat toch om een gewetensbezwaar, niet waar? Het moet toch onwaarschijnlijk worden geacht dat een geweten een absoluut verbod uitspreekt tegen het doden van militairen die ons land aanvallen, terwijl het zwijgt als

het zou gaan om het doden van militairen die een land koloniaal overheersen. Als derde noemt hij bezwaren tegen het als eerste gebruiken van een bepaald wapen. De heer Kombrink heeft hierover ook een vraag gesteld, waarop naar zijn mening nimmer een duidelijk antwoord is gegeven. Hij stelde die vraag naar aanleiding van de slotpassage van artikel 2 in een serie vragen waarop ik straks terug zal komen. Alleen deze vraag beantwoord ik nu. Met die vraag wordt kennelijk bedoeld op degene, die tegen het gebruik van een bepaald wapen, namelijk het atoomwapen, als uiterst redmiddel geen bezwaren heeft, maar wel tegen het als eerste gebruiken ervan in een gewapend conflict, ik verwijs hiervoor naar de nota naar aanleiding van het eindverslag blz. 5, eerste onvolledige alinea. In de schriftelijke stukken hebben wij betoogd dat bezwaren, die zich niet tegen het wapen maar tegen het als eerste gebruiken van dat wapen richten, niet erkend kunnen worden. Mocht echter blijken dat het bezwaar, eigenlijk gericht is tegen de gevolgen van zo'n eerste gebruik en dat het derhalve de inzet van het wapen geldt, dan ligt de zaak anders.

De heer De Kwaadsteniet vraagt ook of het doel waarvoor een wapen wordt gebruikt of waarvoor militair geweld wordt toegepast nu een rol kan spelen. Ik meen van niet. Voor de erkenning van ernstige gewetensbezwaren is niet van belang hoe iemand tot zijn overtuiging is gekomen. Het ontstaan van die overtuiging kan afhankelijk zijn van de waardering van het doel waarmee militair geweld in een concreet geval wordt toegepast. Is dat gewetensbezwaar eenmaal gevormd, dan moet het los van dat concrete doel kunnen gelden. Vervolgens stelt hij de vraag, of de zinsnede, 'dan wel elk of een bepaald gebruik van een wapen, voorhanden bij de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht' niet overbodig is na de daaraan voorafgaande zinsnede is sprake van militair geweld waarbij de bezwaarde door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken. Zoals gezegd, wordt hierdoor naast het bezwaar tegen elk militair geweld, het bezwaar gedekt dat gericht is tegen een bepaalde inzet van de krijgsmacht. Wil dat laatste bezwaar opgaan, dan moet dat optreden plaatsvinden of voorzienbaar zijn op het ogenblik waarop de bezwaarde zijn verzoek om erkenning indient. Anders kan hij niet waar maken, dat hij het risico loopt bij die bepaalde gewelddoelstelling te worden betrokken. De tweede zinsnede, betrekking hebbend op

wapengebruik, bevat daarentegen niet de eis, dat het wapengebruik ook feitelijk plaatsvindt of dreigt. Hier is geen sprake van actualiteit van het wapengebruik. Voldoende is reeds dat men bezwaar heeft tegen elk of een bepaald gebruik van een wapen uit het arsenaal van de Nederlandse of bondgenootschappelijke krijgsmacht, daargelaten of dat gebruik nu al dan niet plaatsvindt of dreigt; met andere woorden: aan de omschrijving is reeds voldaan, indien de betrokkene het onaanvaardbaar acht dat een in dat arsenaal voorkomend wapen ooit zou worden gebruikt.

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Dus U vindt die zin niet overbodig na de passage: 'degene, die militair geweld waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken?' Is dat niet een zo ruime formulering dat daardoor die tweede zin overbodig wordt?

Minister Vredeling: Ik verzoek de heer De Kwaadsteniet om mij mijn betoog te laten afmaken. Ik ga hierop straks nog in.

De heer De Kwaadsteniet heeft voorts ten aanzien van het door de Regering voorgestelde artikel 2 opgemerkt, dat daarin objectief wordt vastgesteld waaraan een erkenbaar gewetensbezwaar moet voldoen en dat daarbij niet wordt uitgegaan van het gewetensbezwaar zoals de betrokkene dat subjectief ervaart.

Ons voorstel legt geen enkele beperking op aan het subjectief ervaren gewetensbezwaar, uiteraard niet. Daarin is de bezwaarde natuurlijk geheel vrij. Ons voorstel beoogt – ik zeg dit ook naar aanleiding van opmerkingen van de heer Van Winkel – dat de wetgever bepaalt welke bezwaren hij van dien aard acht, dat de overheid daarvoor moet wijken.

De heer Verbrugh heeft de vraag gesteld of bezwaren tegen militaire dienst in het Nederlandse leger erkend kunnen worden als de bezwaarde wel bereid zou zijn in het Chileense leger tegen Argentinië te vechten. Hij wees daarbij op de beperking in de tekst tot wapengeweld waarbij hij door zijn dienstneming in het Nederlandse leger zou kunnen worden betrokken.

Wapengeweld waarbij hij in het Nederlandse leger kan worden betrokken moet hij in vergelijkbare gevallen onaanvaardbaar achten. Anderzijds doen bezwaren, uitsluitend tegen wapengeweld, dat totaal vreemd is aan NAVO-krijgsmachten, niet ter zake.

De heer Verbrugh vroeg voorts naar aanleiding van de toelichting op de derde nota van wijzigingen of artikel 2

Vredeling

in zijn nieuwe formulering de erkenning van selectieve bezwaren, waarvan hij enkele voorbeelden noemde, uitsluit. Het antwoord – en ik zeg dit mede naar aanleiding van opmerkingen van de heer Van Dis – luidt dat gerechtelijk getwijfeld kan worden aan de onoverkomelijkheid van dergelijke 'selectieve' gewetensbezwaren. Slechts serieuze toetsing zal hierover een definitief antwoord kunnen geven. Voor zover in deze materie althans van 'definitief' sprake kan zijn.

Hij vroeg ook of er een drukfout schuilt in de toelichting, waar staat dat de Regering niet vasthoudt aan de eis dat het bezwaar tegen een bepaalde inzet van de krijgsmacht steunt op het oordeel dat het militaire optreden in strijd is met beginselen van internationaal recht. Dat is niet het geval. Het oorspronkelijke voorstel stelde de eis, dat gewetensbezwaren tegen de inzet van de krijgsmacht steunen op een volkenrechtelijk oordeel van de bezwaarde. Dit kwam tot uitdrukking in artikel 2 onder d. Die wat inperkende eis wordt in de nieuwe tekst niet meer gesteld. In zoverre is de nieuwe tekst dus enigszins ruimer dan de oorspronkelijke.

De geachte afgevaardigde de heer Van Dis heeft nog opgemerkt dat hij tegen de beoogde verruiming van de erkenningsgronden bezwaren heeft, omdat daardoor de wet geopend zou worden voor de erkenning van bepaalde politieke bezwaren.

Mijnheer de Voorzitter! Ik heb reeds gesteld dat niet elk politiek oordeel ook een gewetensoordeel is. Dat neemt niet weg dat opvattingen voortvloeiend uit een politieke overtuiging kunnen leiden tot een zo ernstig gewetensbezwaar dat de overheid hiervoor dient te wijken. Ik meen, dat in het voorstel, vervat in de derde nota van wijzigingen, bezwaren gebaseerd op een politiek oordeel niet voor erkenning in aanmerking komen, indien zij niet zijn 'onoverkomelijke gewetensbezwaren tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst'.

In antwoord op de vraag van de geachte afgevaardigde de heer Van Dis of toepassing van het door mij voorgestelde artikel 2 in tijden van oorlog of oorlogsgevaar niet de gevechtskracht van het leger ernstig zal kunnen schaden – wij hebben hierover zoëven ook gesproken – kan ik slechts opmerken, dat elke vrijstellingsregeling op grond van gewetensbezwaren dat risico inhoudt. In de regeringstekst lijkt dit risico echter aanvaardbaar. Wat volgens onze tekst nu als onoverkomelijk wordt erkend, wordt dit ook in tijden

van oorlog of oorlogsgevaar. Ter voorkoming van eventueel misbruik is overigens de regeling van artikel 5, derde lid voorgesteld.

De geachte afgevaardigde de heer Van der Spek vond de nieuwe tekst van artikel 2 geen verbetering. In de eerste plaats toonde hij zich bevreesd, dat – in weerwil van de toelichting – degenen die elk militair geweld onaanvaardbaar achten niet langer voor erkenning in aanmerking zouden komen. Voor die vrees bestaat mijns inziens geen enkele aanleiding. Het volgens de tekst erkenbare bezwaar van degenen die militair geweld, waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken, onaanvaardbaar acht, kan zowel betrekking hebben op elk militair geweld als op een bepaalde inzet van de krijgsmacht. Ook het gewetensbezwaar van de pacifist is een bezwaar tegen militair geweld waarbij hij in de dienst kan worden betrokken. Het behoeft niet te gaan om geweld dat reeds ten tijde van de erkenning plaatsvindt. In de tweede plaats mist de geachte afgevaardigde in dit deel van de voorgestelde tekst de algemene strekking. Ik ben dat niet met de heer Van der Spek eens. Zoals gezegd gaat het hier zowel om het algemene pacifistische bezwaar als om het bezwaar tegen een bepaalde inzet van de krijgsmacht. Het eerste is naar zijn aard van algemene strekking. Het tweede is meer toegespitst op een concrete militaire actie. Het bezwaar zal echter alleen opgaan, indien het ook zou gelden bij overeenkomstig optreden door een andere krijgsmacht. Anders kan gerechtelijk getwijfeld worden aan het bestaan van een onoverkomelijk gewetensbezwaar.

De geachte afgevaardigde mevrouw Lückers heeft gevraagd de Kamer nader te informeren, nadat de verruimde erkenningsgronden gedurende ongeveer twee jaren zijn toegepast door middel van een evaluatie. Ik ben ervan overtuigd, dat mijn opvolger deze informatie gaarne zal verstrekken. Ik ben mevrouw Lückers erkentelijk, dat zij haar amendement heeft ingetrokken en dat zij het voorstel vervat in de derde Nota van wijzigingen zal ondersteunen.

Mijnheer de Voorzitter! Ik kom nu tot de beantwoording van de vragen van de heer Kombrink. Ik wil hem allereerst bedanken voor de aardige woorden die hij aan mijn adres heeft uitgesproken. Hij heeft mij geen Tom Poes en geen Olivier B. Bommel genoemd. De geachte afgevaardigde is voor mij geen Wammes Waggel en zeker geen markies De Canteclaeur. Bij sommige

van zijn vele vragen aarzelde ik soms tussen een zekere Grootgrut of professor Sickbock. Een actuele vergelijking met een zekere Wispel durf ik nog niet aan, want ik weet nog niet, hoe het de heer Bommel met de Grijsse Kunsten uiteindelijk zal vergaan.

Hoe het ook zij, de geachte afgevaardigde heeft een vijftal punten genoemd waarover de indieners van het amendement op stuk nr. 16 het eens waren en die naar zijn mening de kern van de zaak vormen. Ten eerste noemde hij het principieel ongewenst dat naast het 'ernstige' en 'onoverkomelijke' andere beperkingen worden gesteld. Onmiddellijk daarna stelt hij echter als tweede element dat er zwaarwegende belangen kunnen bestaan die wel verdere beperkingen mogelijk kunnen maken.

De heer Kombrink zei letterlijk, dat de ondertekenaars onderkennen 'dat er zwaarwegende belangen kunnen bestaan waarvoor erkenning van gewetensbezwaren in zekere zin beperkt moet worden, maar zij achten die situatie thans niet actueel'.

De heer **Kombrink** (PvdA): Dat is niet strijdig.

Minister Vredeling: Ik ben het met het eerste gedeelte van de opmerking, die ik citeerde, eens.

Ten derde zei de geachte afgevaardigde, dat politieke bezwaren zich kunnen verdichten tot gewetensbezwaren. Ook daarmee ben ik het eens, maar dit wil niet zeggen, dat politieke bezwaren als zodanig voor erkenning in aanmerking komen. De geachte afgevaardigde zal dit met mij eens zijn.

Als ik goed naar de heer Van der Spek heb geluisterd, kiest hij voor het amendement-De Kwaadsteniet omdat in tegenstelling tot het regeringsvoorstel erkenningsmogelijkheid wordt geboden aan hen, die bezwaren hebben tegen de NAVO als instelling in dienst van het Westelijke kapitalistische systeem. Een dergelijk bezwaar, mijnheer de Voorzitter, behoort naar mijn mening niet voor erkenning in aanmerking te komen. Dat de tekst van het amendement in dit geval de mogelijkheid van erkenning zou scheppen, is voor mij op zich zelf al voldoende reden om de aanneming ervan sterk te ontraden.

De heer **Kombrink** (PvdA): Het bezwaar, dat de heer Van der Spek noemt, komt niet vanzelfsprekend of automatisch voor erkenning in aanmerking. Als het gepresenteerd wordt in de vorm van een politiek bezwaar, heeft u gelijk. Het moet blijven gaan om een onoverkomelijk gewetensbezwaar.

Vredeling

De vraag is eerder, of het door de heer Van der Spek aangehaalde bezwaar een onoverkomelijk gewetensbezwaar is. Het hoeft het niet te zijn. Het kan een puur politiek bezwaar zijn, maar het zou ook – in het licht van de overtuiging van betrokkene en zijn levenswijze – een onoverkomelijk gewetensbezwaar kunnen zijn. De vraag is, of dit moet worden uitgesloten of niet. De indianers van het amendement zeggen hierop 'neen'; de Regering zegt er 'ja' tegen.

Minister Vredeling: Dat is, zo gesteld, juist, maar wij moeten nooit vergeten, dat bij de toetsing van het standpunt van degene, die dit stelt, kan blijken dat betrokkene bezwaren heeft tegen militaire dienst omdat hij daarmee met wapengeweld het kapitalistische systeem zou verdedigen. Het is immers mogelijk, dat iemand alleen maar bezwaar heeft tegen die kapitalistische maatschappij en daarom allerlei dingen niet wil doen. Hij zou om die reden geen belasting kunnen willen betalen. Overdrevens gesteld, zou het kunnen voorkomen, dat men om die reden in het verkeer niet rechts zou willen houden. In al die situaties zou men zijn gewetensbezwaren niet tot gelding kunnen brengen, maar betrokkene zou plotseiling – in zijn jonge jaren gesteld voor de militaire dienst – die bezwaren wel tot gelding kunnen laten komen, terwijl hij wellicht overigens geen enkel bezwaar zou kunnen hebben tegen militair geweld. Ik vind, mijnheer de Voorzitter, dat ook in de Grondwet een dergelijk recht op erkenning niet zou moeten worden opgenomen. Ik voel mij daarbij nog altijd in het goede gezelschap van de heer Abraham Kuiper, mede gelet op de opmerkingen van de heer Van Dis.

Als vierde gemeenschappelijke uitgangspunt noemde de heer Kombrink het aanvaarden van bepaalde vormen van toetsing. Ik ben het hiermee alweer eens, maar toetsing is naar mijn overtuiging niet goed mogelijk, als wettelijke criteria daarvoor ontbreken.

Als vijfde punt van overeenstemming noemde de heer Kombrink dat de indianers van het amendement-De Kwaadsteniet, het – bij het ontbreken van andere zwaarwegende belangen – niet in de eerste plaats op het terrein van de wetgever vinden liggen om uitspraken te doen over de erkenbaarheid van bepaalde soorten gewetensbezwaren binnen het algemene kader, dat zij in het amendement hebben aangegeven. Ik noteer, dat dit oordeel geldt bij het ontbreken van andere zwaarwegende belangen. Het is dus

een tijdgebonden oordeel. Kennelijk zien de indianers van het amendement onder de huidige omstandigheden onvoldoende zwaarwegende belangen, die een nadere wettelijke afbakening van erkendbare gewetensbezwaren zouden rechtvaardigen. Ook al zou ik het hiermee eens zijn – dit is niet het geval – dan nog mag naar mijn oordeel de wetgever niet op deze wijze te werk gaan. Hij dient regels te stellen, die niet alleen onder de omstandigheden van een bepaald ogenblik gelden, maar óók toepassing kunnen vinden onder andere omstandigheden, wanneer de zwaarwegende belangen van handhaving van vrede en veiligheid in de weg zouden staan aan een ruim erkenningsbeleid. Het gaat mij veel te ver, die afbakening van erkendbare bezwaren aan de Commissie van Advies over te laten, zoals de heer Kombrink wil. Nog daargelaten, dat de tekst van het amendement de commissie geen ruimte biedt voor het stellen van nadere beperkingen, zou bij het ontbreken van aanwijzingen voor de commissie betreffende de toelaatbaarheid van beperkingen de rechtszekerheid worden geschaad. Ik vrees dat de deur zou worden opengezet voor pure willekeur. Ik kan dit punt uit de redenering van de heer Kombrink ook moeilijk in overeenstemming brengen met hetgeen hij zelf even later stelde, namelijk dat het amendement doelbewust een beperking van de toetsbaarheid beoogt, kennelijk ter wille van een uitbreiding van de erkenbaarheid. Meent de geachte afgevaardigde dat onder bijzondere omstandigheden met de door hem voorgestane tekst de toetsbaarheid kan worden uitgebreid? Dat geloof ik niet. Toch kunnen er volgens hem onder omstandigheden zwaarwegende belangen zijn die nopen tot een verminderde erkenbaarheid.

Deze keus kan ik niet volgen. De erkenbaarheid en de toetsbaarheid van gewetensbezwaren hangen mijns inziens onverbrekkelijk met elkaar samen. Uitbreiding van het een ten koste van het ander wijs ik af. Een ruimere erkenbaarheid bij een verminderde toetsbaarheid zou mijns inziens kunnen leiden tot een ongewenste situatie, waarbij te veel moet worden overgelaten aan het oordeel van de leden van de commissie van advies.

De heer Kombrink maakte vervolgens een aantal opmerkingen over het mijns inziens onvoldoende houvast voor toetsing en erkenning. Hij vond dat ik dat niet heb waargemaakt. Naar mijn mening kan het oorspronkelijke regeringsvoorstel, waarin toetsing als regel achterwege werd gelaten, nu

geen argument meer zijn om de door de Regering voorgestane toetsingscriteria af te wijzen. Het kabinet heeft bij nader inzien het achterwege laten van toetsing gewogen en te licht bevonden.

De geachte afgevaardigde de heer Kombrink heeft waardering voor de verdere verruiming met betrekking tot de erkenbaarheid van gewetensbezwaren die op grond van het nieuwe regeringsvoorstel mogelijk wordt. De mate van de verruiming is hem echter niet in alle opzichten duidelijk. Hij heeft dan ook een aantal concrete vragen gesteld over de strekking van het nieuwe artikel 2. De eerste serie vragen – de geachte afgevaardigde heeft ze in series gesteld – heeft betrekking op de eerste aanvullende zinsnede, luidende:

'van degene die militair geweld waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken, '....' onaanvaardbaar acht.'

De eerste vraag van de heer Kombrink luidt of militair geweld betekent: elk militair geweld. In de schriftelijke toelichting is gesteld, dat behalve degene wiens gewetensbezwaren gebaseerd zijn op de opvatting dat alle militaire geweld onaanvaardbaar is, ook kan worden erkend degene die in geweten een bepaalde toepassing van militair geweld afwijst, waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken. Hieruit volgt dat onder 'militair geweld' in de voorgestelde tekst is te verstaan: elk gewapend optreden van de krijgsmacht, in welke vorm dat ook plaatsvindt. 'Elk' wordt hier dan ook gebruikt als het Engelse woord 'any'.

De heer Kombrink heeft vervolgens de vraag gesteld of op grond van de nieuwe tekst van artikel 2 gewetensbezwaren tegen dreiging met geweld kunnen worden erkend. Die vraag beantwoord ik als volgt. Naar aanleiding van het betoog van de heer De Kwaadsteniet heb ik al opgemerkt, dat aan de omschrijving van het voorgestelde artikel 2 reeds is voldaan indien de bezwaarde het onaanvaardbaar acht, dat een wapen waarover de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht beschikt ooit zou worden gebruikt. Daadwerkelijk gebruik van het wapen is niet vereist. De vraag of het dreigen met wapengebruik of met geweld is aan te merken als wapengebruik is dan ook irrelevant. Die vraag komt in de toetsingsprocedure niet aan de orde.

De derde vraag van de heer Kombrink luidt waarom in de tekst van het nieuwe artikel 2 de woorden 'door zijn

Vredeling

dienstvervulling' zijn opgenomen. Naar de mening van de heer Kombrink is het vereiste dat het bezwaar gericht is tegen de persoonlijke vervulling van militaire dienst, dat zowel in het nieuwe artikel 2 als in het amendement nr. 16 is opgenomen, voldoende.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik heb gevraagd of het zo was!

Minister Vredeling: Zowel in het nieuwe artikel 2 als in amendement nr. 16 is inderdaad vereist, dat de onoverkomelijke gewetensbezwaren zich richten tegen de persoonlijke vervulling van de militaire dienst. Op grond van het voorstel opgenomen in het amendement nr. 16 zal degene die geen bezwaren heeft tegen militair geweld kunnen worden erkend. Ik meen dat deze bepaling te ver gaat. Ik heb al uitvoerig uiteengezet, dat in de regeling van de erkenningsgronden niet kan ontbreken de uitdrukkelijke relatie met militair geweld, die wel met zoveel woorden is opgenomen in het regeringsvoorstel. De woorden 'door zijn dienstvervulling' kunnen, zoals uit de schriftelijke toelichting op het nieuwe artikel 2 blijkt, niet los worden gezien van de relatie met militair geweld en niet als zodanig in beschouwing worden genomen, noch los van de woorden 'zou kunnen worden betrokken'. In die toelichting hadden inderdaad beter de woorden uit de tekst van het voorgestelde artikel 2 kunnen worden herhaald.

Terugkomend op de beantwoording van de derde vraag herhaal ik dat de passage uit de tekst van het nieuwe artikel 2: 'militair geweld waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken' als één geheel in beschouwing moet worden genomen. Dit wordt in de schriftelijke toelichting ook gedaan. De woorden: 'door zijn dienstvervulling' kunnen hierbij niet worden gemist. Zij sluiten uit dat een beroep wordt gedaan op afwijzing van geweld, waarbij de bezwaarde als militair niet kan worden betrokken, zoals geweld dat plaatsvindt tussen staten die niet tot de NAVO behoren.

De heer **Kombrink** (PvdA): Brengt dit niet met zich mee dat de bezwaarde zich voor de commissie alleen hoeft uit te spreken over de aanvaardbaarheid van militair geweld, waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken? Brengt uw uitleg van deze bepaling niet met zich mee dat de eis van algemeenheid niet meer relevant is, namelijk dat men ook bezwaren zou moeten hebben tegen soortge-

lijk geweld van andere krijgsmachten, waarbij men niet door de dienstvervulling wordt betrokken?

Minister Vredeling: De commissie hoeft geen vragen te stellen van de aard zoals de geachte afgevaardigde stelt. Momenteel wordt veel casuïstiek bedreven, wat ook niet goed anders kan, omdat deze moeilijke materie het best kan worden verduidelijkt aan de hand van voorbeelden. In de commissie behoeft niet de ouderwetse methode te worden gevolgd door vergelijkingen te maken tussen verschillende gevallen. Dat is niet de bedoeling. Het is zeer wel mogelijk dat iemand, die geweld in een bepaalde situatie voor zich zelf afwijst, aan de vraag of hij het in een ander geval wel goedkeurt, niet toekomt of daarop niet duidelijk kan antwoorden en desondanks door de commissie wordt erkend als gewetensbezwaarde.

In de discussie tussen kamerleden en mijzelf hebben wij geen gewetensbezwaarde voor ons; wij abstraheren deze betrekkelijk intieme situatie. Ik zou in geen enkel bijzonder geval willen voorschrijven wat de commissie moet doen.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik ben het met de Minister eens dat wij wat dat betreft terughoudend moeten zijn, zoals ook de kern van het betoog van de ondertekenaars van het amendement was. Ik stel deze vraag, omdat de Minister eerder in zijn betoog de eis van algemeenheid in ver gaande vorm herhaalde. Dit lijkt mij op gespannen voet te staan met de uitleg die hij nu aan deze passage in de nota van wijziging geeft.

Minister Vredeling: Hierbij gelden geen absolute oordelen. Ik geef een extreem voorbeeld. Als iemand beweert er tegen te zijn als een NAVO-krijgsmacht een dorp uitmoordt, maar erbij staat te springen van geluk als de Sovjet-Unie het doet, heeft hij de schijn tegen dat hij een gewetensbezwaaar heeft om in militaire dienst te gaan, omdat hij dan met dit soort dingen te maken kan krijgen. Dit is een zeer extreem geval.

De heer **Kombrink** (PvdA): Dat onderkent u zelf toch ook wel?

Minister Vredeling: Ja. Hoe kan ik deze moeilijke materie anders proberen duidelijk te maken dan langs deze weg van overdrijving?

De vijfde vraag van de geachte afgevaardigde is, waarom in het nieuwe regeringsvoorstel niet de woorden 'bepaalde vormen van militair geweld' zijn opgenomen. Hij vraagt of zulks

niet alsnog kan geschieden, en of daardoor niet de passage van het nieuwe artikel 2, luidende: 'dan wel elk of een bepaald gebruik van een wapen voorhanden bij de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht' zou kunnen vervallen.

In antwoord op een vraag van de heer Kombrink over de eerste aanvulling op de i.k.v.-formule, zoals hij het uitdrukt, heb ik gesteld dat onder militair geweld is te verstaan: elk gewapend optreden van de krijgsmacht als zodanig en in welke vorm het ook plaatsvindt.

In verband daarmee is het overbodig om bepaalde vormen van militair geweld in de tekst van het nieuwe artikel 2 op te nemen. Ik meen dat de vermelding van bezwaren die het wapengebruik betreffen, zoals in het slot van het nieuwe artikel 2 is geschied, niet kan worden gemist, omdat het daar gaat om het mogelijke gebruik van een wapen, waarvan de beschikbaarheid zal moeten worden aannemelijk gemaakt.

De geachte afgevaardigde de heer Kombrink heeft vervolgens gevraagd, of er bezwaar tegen bestaat, in de tekst van het regeringsvoorstel de woorden 'direct of indirect' met betrekking tot de relatie met militair geweld op te nemen. Ik begrijp dat hij daarmee bedoelt, dat dan in de tekst zelf tot uitdrukking komt dat de gewetensbezwaren kunnen worden erkend van degene, die het optreden van de Nederlandse of bondgenootschappelijke krijgsmacht, waaraan hij zelf niet deelneemt, volstrekt afwijst. Alhoewel ik meen dat door de woorden 'zou kunnen worden betrokken' de bedoeling van de heer Kombrink reeds is verwoord, zou ik tegen opnemen van die woorden geen bezwaren hebben. Indien de geachte afgevaardigde en u, mijnheer de Voorzitter, er prijs op stellen ter tijdsbesparing de indiening van een afzonderlijk amendement achterwege te laten, ben ik bereid, de tekst van de derde nota van wijzigingen in dier voege aan te passen. Als de geachte afgevaardigde er geen bezwaar tegen heeft, wil ik bij dezen een door hem geïnspireerde nota van wijzigingen indienen, waarin tussen de woorden 'dienstvervulling' en 'zou' ingevoegd worden de woorden 'direct of indirect'.

De heer **Kombrink** (PvdA): Er was een samenhang met de volgende vraag, waaraan de Minister zal komen. Gaat het om een directe of indirecte betrokkenheid bij het wapengeweld of gaat het om de formulering van een directe of indirecte relatie met wapenge-

Vredeling

weld? Het elkaar vinden op het punt van deze nota van wijzigingen hangt af van het antwoord, dat de Minister gaat geven.

Minister Vredeling: U wilt dus zeggen dat ik de nota van wijzigingen eventueel te snel heb ingediend. Ik kom echter aan de beantwoording van de door u bedoelde vraag, nl. wat er wordt bedoeld met 'indirecte betrokkenheid'. U vraagt, of er verschil bestaat tussen de door u in eerste termijn vermelde indirecte relatie met geweld en het begrip indirecte betrokkenheid, dat in de schriftelijke toelichting is gebruikt. Uit de voorbeelden die de geachte afgevaardigde de heer Kombrink in eerste termijn heeft genoemd leid ik af, dat hij het doel dat met militair geweld wordt beoogd van zeer groot belang acht bij de overweging, of een gewetensbezwaar dat tegen dat concrete doel is gericht al dan niet erkenbaar is. Hij heeft erop gewezen dat er een categorie bezwaarden is die onder bepaalde omstandigheden ten opzichte van bevrijdend geweld voor zichzelf niet meer kunnen stellen dat zij daartegen onoverkomelijke gewetensbezwaren hebben. Hierbij stelde hij de vraag, of de eis van algemeenheid moet worden gehandhaafd. Mijn bevestigend antwoord heb ik hiervoor reeds toegelicht, inclusief de nuances die ik daarbij heb aangebracht.

In de schriftelijke toelichting is gesteld dat met indirecte betrokkenheid bedoeld wordt op het gewetensbezwaar tegen het optreden van de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht, waaraan de bezwaarde niet zelf behoeft deel te nemen. Daarbij behoeft het afwijzend oordeel niet meer zoals in het eerste regeringsvoorstel gebaseerd te zijn op de opvatting dat dat optreden in strijd is met beginselen van internationaal recht.

Vervolgens vraagt de heer Kombrink in zijn achtste vraag naar de betekenis van militair geweld. Deze betekenis heb ik in het antwoord op zijn eerste vraag aangegeven. Vervolgens vroeg hij ook of marteling en hersenspoeling onder militair geweld zijn te verstaan. Ik meen dat de vraag zou moeten luiden, of degene, die dergelijke handelingen in geweten afwijst, van de militaire dienst kan worden vrijgesteld. Zoals ik reeds stelde is het militair geweld niet beperkt tot optreden in een gevechtssituatie. Het gaat om het optreden van een krijgsmacht als zodanig, met andere woorden, in haar militaire functie. Indien in die militaire

functie marteling of hersenspoeling zouden plaatsvinden, zouden onoverkomelijke gewetensbezwaren gebaseerd op de opvatting van dergelijke wreedheden onaanvaardbaar zijn, dan ook kunnen worden erkend.

In zijn negende vraag over de eerste passage van het nieuwe regeringsvoorstel, waardoor het zich onderscheidt van de tekst, opgenomen in amendement nr. 16, vraagt de geachte afgevaardigde de heer Kombrink wat bedoeld is met 'Het aanwenden van militair geweld is de functie van de krijgsmacht in eerste aanleg.'

Met deze laatste woorden is alleen een andere formulering gebruikt voor de woorden 'de typische functie van de krijgsmacht'.

De geachte afgevaardigde heeft vervolgens een aantal concrete vragen gesteld naar aanleiding van de slotpassage van het nieuwe artikel 2, luidende: '...dan wel elk of een bepaald gebruik van een wapen, voorhanden bij de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht, ...'. Hij vraagt in de eerste plaats, of deze slotpassage niet overbodig is, omdat de directe en indirecte relatie met wapengeweld reeds valt onder de eerste aanvullende passage die het regeringsvoorstel onderscheidt van het voorstel opgenomen in amendement nr. 16. Ik heb in antwoord op de vijfde vraag van de hieraan voorafgaande serie vragen reeds opgemerkt dat de slotpassage van het nieuwe artikel niet overbodig is, omdat hierdoor duidelijk is aangegeven dat bezwaren die het wapengebruik betreffen ook voor erkenning in aanmerking kunnen komen.

De geachte afgevaardigde vraagt vervolgens, of onder de term 'bepaald gebruik' ook het eerste gebruik van een wapen wordt verstaan. Op die vraag heb ik reeds geantwoord in het kader van de beantwoording van een soortgelijke vraag van de heer De Kwaadsteniet.

De heer Kombrink vraagt in een derde vraag van deze serie wanneer er sprake is van een 'irreguliere krijgsmacht'. Ik meen, dat de beantwoording van deze vraag mij zeer ver zou voeren, terwijl zij in het kader van het nieuwe artikel 2 niet relevant is, omdat daarin alleen over de Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht wordt gesproken.

De heer Kombrink wijst er in zijn vierde vraag op, dat in de slotpassage de eis van algemeenheid van het bezwaar is opgenomen, terwijl dat niet...

De heer Kombrink (PvdA): Mijnheer de Voorzitter!

De Voorzitter: U krijgt, als u dat nodig vindt, straks nog de gelegenheid om een nieuwe termijn te vragen. Al die interrupties komen naar mijn mening een zorgvuldige behandeling niet ten goede.

De heer Kombrink (PvdA): Ik wacht dan nog even rustig af, mijnheer de Voorzitter!

Minister Vredeling: ... het geval is in de passage waarin de woorden voorkomen: 'militair geweld, waarbij hij door zijn dienstvervulling zou kunnen worden betrokken'. Hij vraagt naar de reden van dit verschil. Deze eis komt inderdaad niet met zoveel woorden voor ten aanzien van de bezwaren die gebaseerd zijn op directe of indirecte betrokkenheid bij militair optreden van een Nederlandse of een bondgenootschappelijke krijgsmacht. In de toetsingsprocedure zal echter wel ter sprake kunnen komen of de afwijzing van het gewraakte militaire geweld ook betrekking zou hebben op overeenkomstig geweld van een andere krijgsmacht, omdat anders niet het onoverkomelijke van het gewetensbezwaar is aan te tonen. Ik meen dat ik op de wijsheid en het inzicht van de Commissie van Advies mag vertrouwen om in aangelegenheden als deze een goed gefundeerd advies te verkrijgen.

De geachte afgevaardigde de heer Kombrink constateert dat met betrekking tot de bezwaren die het wapengebruik betreffen, de eis van algemeenheid niet meer slaat op het doel waartoe het militair geweld wordt gebruikt. Hij vraagt naar de reden daarvan. Zoals ik al eerder heb gesteld, was en is de eis van algemeenheid met betrekking tot het doel van het wapengebruik naar onze mening niet relevant. Het gaat erom of het mogelijke gebruik en niet het doel waartoe, als onaanvaardbaar wordt ervaren.

Ten slotte vroeg de geachte afgevaardigde de heer Kombrink of met betrekking tot het vereiste van algemeenheid de restrictie geldt die mr. Soeteman in zijn artikel, opgenomen in 'Anti-Revolutionaire Staatkunde' van juli/augustus 1976, hierop heeft aangebracht. In het aangehaalde artikel is gesteld dat bezwaren tegen een bepaalde oorlogsvoering zich tevens moeten richten tegen iedere analoge andere oorlogsvoering. Daarbij wees de geachte afgevaardigde de heer Kombrink op het slot van de door hem aangehaalde passage uit het artikel van de heer Soeteman, luidend: '...analoog wat betreft de voor iemands morele beoordeling relevante aspecten'. Met deze opvatting kan ik mij in beginsel vereni-

Vredeling

gen, omdat het in de aangehaalde pas-sage gaat om overeenkomstig wapen-gebruik door andere krijgsmachten.

Alvorens ik mijn betoog over artikel 2 afsluit, wil ik nog een enkele meer al-gemene opmerking maken naar aan-leiding van de beschouwingen van de heer De Kwaadsteniet. Met de Rege-ring is ook de geachte afgevaardigde van mening dat er een duidelijk ver-band moet bestaan tussen het gewet-sbezwaar tegen persoonlijke vervul-ling van de militaire dienst en de eventuele geweldstoepassing die de specifieke opdracht van het militaire apparaat vormt. Met instemming ci-teert hij wat ik daarover in eerste ter-mijn opmerkte, om zich vervolgens hoopvol af te vragen of wij het dan toch eens zouden zijn. Ik geloof dat de hoop van de heer De Kwaadsteniet ge-rechtvaardigd is en dat wij het op dit punt inderdaad eens zijn. Datzelfde geldt trouwens voor het standpunt van de geachte afgevaardigde over het niet erkennen van zuiver politieke be-zwaren. Alleen lijkt mij de conclusie van de heer De Kwaadsteniet, dat de Regering, gegeven deze overeenstem-ming op een kernpunt, zijn amendement had moeten overnemen, minder logisch. Het verschil tussen het reger-ingsvoorstel en het amendement-De Kwaadsteniet is nu juist dat de eerst-gevoemde tekst expliciet het noodza-kelijk verband met de functie van de krijgsmacht als geweldsapparaat legt, terwijl dit verband in het amende-ment-De Kwaadsteniet ontbreekt. Op grond van deze overweging zou ik de heer De Kwaadsteniet, en in diens voetspoor ook de heer Kombrink, wil-len verzoeken zijn conclusie te herzien en te kiezen voor het regeringsvoor-stel.

De heer De Kwaadsteniet en ook de heer Van Dis zijn teruggekomen op de uitspraken van Kuijper, Anema, Bou-kema en Van Agt. Bien étonnés de se trouver ensemble, kon men wellicht vóór de totstandkoming van het CDA zeggen. Ik hoop dat Abraham Kuijper dit niet hoort. Ik wil op deze gedach-tenwisseling, waartoe ook de heer Van Dis weer een interessante bijdrage le-verde, thans niet verder ingaan. Ik wil er slechts op wijzen, dat een span-ningsrelatie bestaat in het denken van deze heren en wellicht ook in het den-ken van de heer De Kwaadsteniet, over de onaantastbaarheid van het indivi-dueel geweten enerzijds en de eisen die overheid in het belang van het voortbestaan van onze samenleving aan de burgers mag stellen anderzijds. Bij het vinden van praktische oplossin-

gen, hoever men in een bepaalde situ-atie kan gaan, legt de één het accent wellicht wat meer hier en de ander daar. De oude Kuijper uit 1915 was overigens niet dezelfde als die uit de tijd van de opstelling van 'Ons Pro-gram' uit 1897. Hij was toen ouder en wijzer en genuanceerder, zoals de heer Van Dis aan de hand van citaten, uit re-devoeringen in 1915, heeft aange-toond.

Het gaat er echter om dat wij ons al-len ervan bewust zijn dat elke oplos-sing, die recht doet aan de gelijkelijk legitieme maar potentieel tegenstrijdi-ge belangen die hier in het geding zijn, noodzakelijkerwijs een compromisge-dachte draagt en dat wij onze eigen oplossing nooit als absoluut juist mo-gen zien. Op grond van dit inzicht heeft de Regering haar oorspronkelijk wets-voorstel voor artikel 2 gewijzigd. Zij meent met de tekst in de derde nota van wijzigingen tegemoet te komen aan het gevoel van een meerderheid van deze Kamer. Ik spreek de hoop uit dat dezelfde tegemoetkomendheid ook bestaat bij de indieners van het amendement-De Kwaadsteniet.

Ik spreek die hoop uit. Het geloof heb ik nog niet. Wat de liefde betreft weten wij dat die niet van één kant kan komen.

De geachte afgevaardigden de he-ren De Kwaadsteniet en Kombrink zijn van mening dat zij na de beantwoor-ding van de vragen over de Jehovah's getuigen en de totale dienstweige-raars, vervat in mijn brief van 13 de-cember jl., de problematiek alsnog diepgaand besproken wensen te zien buiten het nu voorliggende wets-ontwerp. Ik ben blij dat de geachte af-gevaardigden er zo over denken. Aan-vankelijk werd van de zijde van de Ka-mer aangedrongen op behandeling van het probleem van de Jehovah's getuigen bij dit wetsontwerp. Een ant-woord op gestelde vragen werd toen alsnog verlangd. Ik concludeer dat de geachte afgevaardigden naar aanlei-ding van dit antwoord mijn mening kunnen delen dat de problematiek zo specifiek en ingewikkeld is, dat een fundamentele discussie op een later tijdstip alleen maar positief kan zijn.

Mijn opvolger zal dit overleg dan ook stellig gaarne op korte termijn met u voeren. Ook de geachte afgevaardig-de de heer Van Dis rekent daar dus te-recht op. Ik hoop dat de geachte afge-vaardigde de heer Verbrugh ermee kan instemmen dat in het kader van dat overleg ook zijn nadere vragen be-antwoord zullen worden, met name ook zijn voorstel voor een wettelijke bepaling op grond waarvan onder be-

paalde voorwaarden geen vervangen-de dienst behoeft te worden verricht.

Naar aanleiding van de vraag van de geachte afgevaardigde de heer Kom-brink zeg ik toe dat, voordat het boven-genoemd gesprek zal plaatsvinden, geen wetsontwerp ter zake van de Je-hovah's getuigen zal worden inge-diend.

De Voorzitter: Naar aanleiding van een opmerking van de Minister in het begin van zijn betoog, dat hij het be-treunde dat de commissie zijn sug-gestie om nog eens overleg te ple-gen niet had opgevolgd en waarbij hij mij citeerde, in die zin dat ik volgens de Handelingen heb gezegd dat mij niet bekend was dat een dergelijke suggestie niet door de Kamer zou wor-den opgevolgd, merk ik nog op dat ons Reglement van Orde het eigenlijk nog veel krasser formuleert.

Daarin staat – ik heb echter begre-pen dat de Minister niet een verzoek heeft gedaan, alleen een suggestie – dat de voorzitter de commissie in ieder geval binnen redelijke tijd bijeenroeft als hetzij de Regering, hetzij een vierde van het aantal leden dit onder opgaaf van redenen vraagt. De Minister heeft het niet scherp gespeeld. Ik heb uit de losse hand gezegd, wat naar mijn me-ning regel zou moeten zijn. Als de Mi-nister echter een verzoek had gedaan, dan zou de commissie er volgens het Reglement van Orde aan hebben moe-ten voldoen.

De heer Kleisterlee (KVP): Ik weet niet of er een misverstand tussen de Voor-zitter en mij bestaat, maar de commis-sie is wel degelijk bijeen geweest.

De heer Keja (VVD): Zonder dat de Mi-nister erbij was.

De heer Kleisterlee (KVP): Zonder de Minister, maar dat is een besluit van de meerderheid van de commissie ge-weest.

De Voorzitter: Als de Kamer verzoekt, met de Regering overleg te mogen plegen, dan zal de Regering daaraan natuurlijk voldoen. Het spiegelbeeld is uiteraard dat de commissie aan een soortgelijk verzoek van de Regering voldoet. Wat zo'n overleg verder ople-vert, is punt twee.

Het zou mij overigens, gelet op de duur en de aard van de beraadslagin-gen, niet onverstandig hebben gele-ken als dat overleg wel had plaatsge-vonden.

Naar mij blijkt, bestaat er behoefte aan beraadslaging in derde termijn. Ik stel voor, daartoe de gelegenheid te geven.

Daartoe wordt besloten.

□

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Mijnheer de Voorzitter! Ik ben de Minister uiteraard dankbaar voor zijn beantwoording. Toch denk ik dat wij enigszins op verschillende sporen zitten zodat wij niet zo gemakkelijk bij elkaar kunnen komen.

Wat de diepte van de bezwaren betreft, kan de Minister inderdaad constateren dat er een belangrijke mate van eenstemmigheid over een aantal punten bestaat. De Minister zei op een gegeven moment dat het niet alleen om gewetensbezwaren moet gaan. Dat vinden wij ook. Wij spreken over gewetensbezwaren militaire dienst en niet over andere gewetensbezwaren. De Minister wees erop dat er een relatie is tussen militair geweld en de krijgsmacht. Ik kan mij voorstellen dat de Minister dan ook zou zeggen dat de begripsomschrijving van militaire dienst niet niks is.

Ik kan het verband met het bondgenootschappelijke ook niet zo goed plaatsen. Het staat niet met zoveel woorden in de i.k.v.-tekst. Wanneer de Nederlandse krijgsmacht in bondgenootschappelijk verband optreedt, is die link er natuurlijk wel. Het lijkt mij dat dat niet apart behoeft te worden uitgesproken.

De Minister heeft gezegd, dat je ook moet bekijken, waar je met de hele zaak terecht komt. Dan vindt hij dat het aanbrengen van een beperking in de wettekst van enige betekenis is. Het kan anders op een gegeven moment uit de hand lopen wat het aantal betreft.

Minister Vredeling: Dat geldt voor uw voorbeeld als voor mijn voorbeeld. Dat is voor beide gelijk.

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Daarom kan de Minister dat argument niet tegen mijn amendement gebruiken.

Minister Vredeling: Dat heb ik ook gezegd.

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Dan hoeven wij daar verder niet over te spreken.

Toch wordt hiermee een relatie gelegd met de vraag hoe de wetgeving moet worden ingericht. Wat gebeurt er in de toekomst? Hoe bouw je dan je wetgeving op? De Minister zegt terecht dat je wetgeving niet alleen voor het heden, maar ook voor de toekomst maakt.

Ik heb er ook niet zo zeer voor gepleit te zijner tijd te komen tot een wetswijziging van artikel 2. Dat is niet het meest noodzakelijke. Er moet zo nodig een afweging plaatsvinden tussen gewetensbezwaren en de hogere

waarden waarvoor de overheid kan komen te staan. Het zal dan de vraag worden hoe dat probleem moet worden opgelost. De wetgever moet niet proberen nu al een toekomstig probleem te gaan oplossen terwijl dat nog niet nodig is. Ik wijs nog eens op Anema, die zegt, dat wanneer de overheid uit de voeten kan ... Zodra de overheid uit de voeten kan dient zij aan de mogelijkheid van erkenning van gewetensbezwaren ruim baan te geven. Bij ons voorstel kan de zaak niet meer uit de hand lopen dan bij het voorstel van het kabinet. Wij leggen dus zeer sterk de nadruk op het punt dat het gewetensbezwaren moeten zijn. De Minister heeft dat ook geconstateerd. Dus geen flauwekul: gewetensbezwaren moeten blijken uit de handel en wandel van de mensen die voor de commissie verschijnen.

Ik kom tot het punt dat de wetgever alles blanco zou laten. Ik meen dat er op grond van de woorden 'ernstig en onoverkomelijk' en op basis van militaire dienst duidelijke wettelijke criteria zijn die bij de toetsing kunnen worden gehanteerd. De commissie kan natuurlijk geen nadere beperkingen geven dan die in de wet liggen, maar zij moet de wet uitvoeren. Ik constateer dat artikel 2, zoals het nu luidt naar aanleiding van de nota van wijzigingen, in belangrijke mate gekoppeld blijft aan het eerder ingediende artikel 2 van de zijde van de Regering. Ik heb verder ook nog niet zo goed begrepen wat het grote voordeel is van de zojuist nieuw ingediende nota van wijziging ten aanzien van de begrippen 'indirect' en 'direct'. Ik meen dat dit zonder die toevoeging al inbegrepen zat in de formulering zoals die naar voren werd gebracht. Bij deze formulering wordt duidelijk gesteld het 'zou kunnen worden'. Naar aanleiding van mijn woord 'hoopvol' heeft de Minister gezegd, dat het verband met militair geweld in ons amendement ontbreekt. Naar mijn mening is deze relatie er wél, immers, geweld is een typische functie van de krijgsmacht, zoals de Regering zelf één- en andermaal heeft onderschreven. Ik hoop dat mijn interventie ertoe leidt, dat wij ten aanzien hiervan iets nader tot elkaar komen.

□

De heer **Van der Spek** (PSP): Mijnheer de Voorzitter! Ik wil een enkele opmerking maken over de ontstellende zwart-withouding van de Minister, waardoor hij bijna weer in de oude tekst van de wet dreigt te vervallen. Hij zegt dat wanneer iemand politieke bezwaren heeft tegen, bij voorbeeld,

de NAVO als organisatie ter verdediging van een onaanvaardbare kapitalistische orde, deze bezwaren zich dan in de eerste plaats moeten richten op het gebruik van militair geweld bij dit verdedigen door genoemde organisatie – hetgeen ik met hem eens ben – maar dat spreekt vanzelf, want de wet betreft gewetensbezwaren tegen militaire dienst. In het betreffende amendement van de heer De Kwaadsteniet gaat het zeer duidelijk ook om het hiermee verband houdend militair geweld.

De Minister zegt ook: Hoe zit het dan met de houding van deze mensen op andere gebieden, zoals het betalen van belasting, rechts houden in het verkeer enz.?

Minister Vredeling: Ik heb niet gezegd 'Hoe zit het dan met....?'.
De heer **Van der Spek** (PSP): Ik citeerde niet letterlijk.

Minister Vredeling: Ik heb gezegd, dat wanneer iemand in geweten bezwaar hiertegen heeft (niet tegen militair geweld als zodanig, maar tegen de kapitalistische maatschappij) en wanneer hij alleen maar op basis van de wet waarover wij nu spreken zijn gewetensbezwaren tot gelding kan brengen, zijn bezwaren dan naar mijn mening niet moeten worden erkend.

De heer **Van der Spek** (PSP): Dat is duidelijker. De Minister opteert hiermee eigenlijk voor het niet erkennen van de bezwaren van zulke mensen of voor het invoeren van analoge gewetensbepalingen bij andere wetten, bij voorbeeld bij belastingwetten. Dit zou volgens de Minister een homogener situatie opleveren.

Minister Vredeling: Situationeel.
De heer **Van der Spek** (PSP): Wanneer iemand grote gewetensbezwaren heeft tegen, bij voorbeeld, het doden van medemensen ten behoeve van dit doel, kan dit heel goed samengaan met het hebben van grote bezwaren, die echter niet zulke vergaande consequenties hebben, tegen het betalen van belasting ten behoeve van dit doel. De combinatie van het afwijzen van het kapitalisme en van de middelen die worden gebruikt om dit instuut te verdedigen leidt dan, met andere woorden, tot een beroep op de wet dat naar mijn gevoel moet worden gehonoreerd. De Minister suggereert nu door de bewegingen die hij met zijn hoofd maakt dat wij het met elkaar eens zijn.

Minister Vredeling: Situationeel.

De heer **Van der Spek** (PSP): Wanneer iemand grote gewetensbezwaren heeft tegen, bij voorbeeld, het doden van medemensen ten behoeve van dit doel, kan dit heel goed samengaan met het hebben van grote bezwaren, die echter niet zulke vergaande consequenties hebben, tegen het betalen van belasting ten behoeve van dit doel. De combinatie van het afwijzen van het kapitalisme en van de middelen die worden gebruikt om dit instuut te verdedigen leidt dan, met andere woorden, tot een beroep op de wet dat naar mijn gevoel moet worden gehonoreerd. De Minister suggereert nu door de bewegingen die hij met zijn hoofd maakt dat wij het met elkaar eens zijn.

Minister Vredeling: Om misverstand te vermijden wil ik hierop ingaan. In hetgeen de heer Van der Spek zojuist

Van der Spek

heeft gezegd introduceerde hij iemand met bezwaren tegen het doden van mensen. Ik heb het voorbeeld anders gebruikt: ik had het over iemand die gewoonweg tegen de kapitalistische maatschappij is maar geen bezwaren heeft tegen het doden van mensen. Iemand dus – het is absurd dat ik deze voorbeelden gebruik – met gewetensbezwaren, ondanks het feit dat hij het helemaal niet erg vindt om mensen dood te maken, in dienst te gaan. Begrijpt de heer Van der Spek nu wat ik bedoel?

De heer **Van der Spek** (PSP): Dat begrijp ik wel. Ik kom toch weer tot mijn opmerking over zwart-wit denken; 'bezwaar hebben tegen' is in bijna alle gevallen een relatief begrip dat op allerhande manieren bepaald kan zijn. De combinatie van zeer grote bezwaren tegen het gebruik van dit soort methoden en zeer grote bezwaren tegen het doel waarvoor zij worden gebruikt, moet naar mijn gevoel kunnen leiden tot een erkend gewetensbezwaar. Dit zit in de tekst van het amendement-De Kwaadsteniet, het zit echter niet in de tekst die de Minister voorstelt. Wanneer men de eis stelt dat de bezwaren tegen het gebruikte middel sec moeten zijn gericht, wordt daarmee te veel de scheiding gehandhaafd tussen heel pure, principiële pacifisten en degenen die dit niet zijn. Door de introductie van een omschrijving als is voorgesteld door de heer De Kwaadsteniet, waarin de relatie uiteraard wordt gelegd met het militaire apparaat en met de methoden die dat gebruikt, worden naar mijn gevoel wel de mensen gevangen die grote gewetensbezwaren hebben tegen het gebruik van dit middel voor dat bepaalde doel. Beide grote bezwaren leiden gecombineerd tot een onoverkomelijk gewetensbezwaar.

□

De heer **Van Winkel** (PPR): Mijnheer de Voorzitter! Ik dank de Minister voor de bijzonder aangename en diepgaande wijze, waarop hij is ingegaan op alle uitingen van de Kamer. Het geheel laat bij mij toch de gedachte achter, dat er een te grote angst doorklinkt – liever gezegd, een zeer begrijpelijke bezorgdheid – tegen het sneeuwbaalffect van 'laat maar vrij', voor de afscherming van mogelijke andere gewetensbezwaren.

De analogie met allerlei andere gewetensbezwaren gaat eigenlijk toch niet op. Wij hebben gesproken over belasting en over andere zaken. De gewetensbezwaren militaire dienst gel-

den ook in vredestijd, ook als het apparaat helemaal niet in werking komt. De geweldsfunctie hoeft nog niet direct altijd in actuele werking de basis te zijn van het gewetensbezwaar. Een gewetensbezwaar – daarover hebben wij het al zo vaak gehad – is iets subjectiefs. Het militaire apparaat is het enige geweldsapparaat. Dat zit impliciet in het feit van de militaire dienst. Het is de vraag, of de geweldsfunctie steeds genoemd dient te worden. Zelfs indien men bij voorbeeld bezwaar zou hebben tegen de kapitalistische inrichting van de maatschappij, moet men er dan aan denken om dat met een geweldsapparaat te gaan verdedigen? Misschien wil men dat doen met alle mogelijke belastingbetalingen enz., maar moet daar ook nog een geweldsapparaat bij betrokken worden? Ik kan mij best voorstellen, dat dit zich verdicht tot een zeer reëel gewetensbezwaar.

Minister Vredeling: Om alle misverstanden te vermijden, ik ben het zeer wel met u eens.

De heer **Van Winkel** (PPR): Het militaire apparaat is dus een geweldsapparaat, ook als het niet in functie komt. Door het feit van het militair zijn is men al betrokken bij het geweld. Via welke invalshoek de betrokkene dat ervaart, is eigenlijk niet meer zo relevant. Daarom denk ik toch dat wij in wezen veel dichter bij elkaar staan dan wij zelf denken. Indien de Minister de IKV-formule overneemt, meen ik dat het niet eens zo verschrikkelijk veel te kort doet aan de overwegingen van de Regering, omdat het militair zijn zelf al een betrokkenheid met militair geweld impliceert.

Minister Vredeling: Omdat al datgene wat u nu zegt niet in de tekst staat.

De heer **Van Winkel** (PPR): Het woord 'militair' geeft het al aan, maar sluit bij uw overwegingen een aantal andere gewetensbezwaren uit.

Minister Vredeling: Er staat alleen maar 'militaire dienst'. Dat is onduidelijk. Het moet zijn 'militair geweld'. Ik begrijp nog steeds niet van de Kamer waarom men dat zo wil. Is het heilig verklaard, omdat het IKV het het eerst heeft opgeschreven?

De heer **Van Winkel** (PPR): 'Miles' betekent 'vechter', dus het is gevecht-dienst. Een militair is iemand in een gevecht-dienst.

Minister Vredeling: U bent aan het interpreteren, terwijl u een wet aan het maken bent. Dat vind ik wat vreemd.

De heer **Kleisterlee** (KVP): Ik concludeer daaruit, dat de geachte afgevaar-

digde er helemaal geen bezwaar tegen heeft om het erbij te voegen.

De heer **Van Winkel** (PPR): Ik wil het woord 'militair' niet schrappen, maar ik wil wel de daadwerkelijke betrokkenheid bij het apparaat in werking loslaten, omdat ik de impliciete betrokkenheid voldoende vind en daarmee het afschermingseffect tegenover de andere oneigenlijke gebruiken, waarover de Minister het heeft.

Als deze wet zou worden aangenomen met artikel 2 ex het amendement op stuk nr. 16, kan niemand daaraan ontlenen op andere gebieden gewetensbezwaren tot gelding te brengen. Daarover zijn geen wetten gemaakt. Als de meerderheid van de Kamer dat ooit zou willen, dan zien wij wel weer.

Laten wij liever het risico nemen dat enkele twijfelachtige bezwaren ten onrechte erkend zouden kunnen worden, dan dat echte gewetenbezwaarden zouden moeten worden opgesloten.

□

De heer **Imkamp** (D'66): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb in de tweede termijn voldoende de demarcatielijn aangegeven die D'66 nog steeds scheidt van de opstelling van de Minister.

□

De heer **Kombrink** (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Ik dank allereerst de Staatssecretaris voor zijn tegemoetkomendheid tegenover ons amendement op artikel 55, waarover hij een nadere mededeling heeft gedaan. Vrijdag ontvingen wij een nader schriftelijk antwoord op een aantal in het tot nu toe gehouden debat gemaakte opmerkingen. Daarover is bij mij een probleem gerezen. Er staat in die brief over het amendement van de heer Van Winkel en mij op artikel 12 met betrekking tot de duur van de vervangende dienst, dat in ons amendement een tekortkoming zou schuil gaan. De aard van die tekortkoming wordt niet nader toegelicht. Het is voor mij erg moeilijk – ik wil dit graag vóór woensdag op de juiste wijze zien af te ronden – die tekortkoming op te heffen of een oordeel te vormen over de vraag of ik het daarin met de Staatssecretaris eens kan zijn, als dat niet nader wordt toegelicht. Ik vraag hem dus om die toelichting.

Ik wijs hem er met betrekking tot de vervangende dienst nog eens uitdrukkelijk op, dat de opmerking in zijn brief dat ik zou zijn uitgegaan van een misverstand met betrekking tot de brief van Minister Boersma over het tewerkstellingsbeleid, een misverstand van zijn kant moet zijn. Ik heb niet bedoeld

Kombrink

te zeggen – ik formuleer het voorzichtig – dat er een soort inwerkperiode van 4 maanden zou zijn, maar ik heb gezegd, dat er al snel een maand of vier kan heengaan, alvorens de te werk te stellen gewetensbezwaarde op zijn plaats van bestemming is aangekomen en bij een gemeente of het Rijk een tewerkstelling heeft gekregen. Trekken wij die af van het minimum van 18 maanden, dan is de duur van de vervangende dienst in de uiteindelijke plaats van tewerkstelling niet langer meer dan in mijn amendement, zeker niet na de wijziging die ik daarin heb aangebracht. Dan lijkt mij in beide constructies, het Regeringsvoorstel en het door mij ingediende wijzigingsvoorstel, geen sprake meer van een verschil in de verhouding tussen inwerkperiode en de totale duur waarin rendement van het werk van de te werk gestelde persoon kan worden verkregen. Dat heb ik willen betogen. Ik hoop dat hiermee nader te hebben verduidelijkt en daarmee het misverstand van de Staatsecretaris te hebben weggenomen.

Ik ben ook de Minister erkentelijk voor de zeer uitvoerige beantwoording van de opmerkingen die gemaakt zijn over artikel 2. Hij zal zich kunnen voorstellen dat het, omdat de formulering heel nauw luistert in deze zaak, erg moeilijk is in te gaan op de diverse punten van zijn nadere uitleg van de bedoelingen van de nota van wijzigingen. Ik zal het dan ook slechts op een enkel hoofdpunt kunnen doen, zowel vanwege de aard van de zaken die in het geding zijn als vanwege het feit dat het debat toch al ontzettend lang heeft geduurd.

Hij heeft gesteld dat wat betreft de term 'militair geweld' een verwijzing naar de 'Handelingen' onvoldoende is. Daardoor zou er onvoldoende rechtszekerheid ontstaan. Jurisprudentie zou niet op basis van de 'Handelingen' kunnen worden gevormd.

Als deze stelling waar is, dan geldt zij in gelijke mate voor beide voorstellen die tegenover elkaar op tafel liggen. Ook ten aanzien van de regeringsvoorstellen is er noodgedwongen in de uitleg van de bedoelingen zeer uitvoerig in de stukken en in het debat geargumenteed: het is volstrekt gebruikelijk, dat de in de discussie tussen Regering en parlement gemaakte opmerkingen bij het beoordelen worden betrokken.

Minister Vredeling: Maar niet wenselijk als het te vermijden is.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ook aan de

poging het te vermijden kunnen weer consequenties verbonden zijn. Dan moet je afwegen, of je ze al of niet aanvaardbaar acht. Ik meen, dat in beide gevallen jurisprudentie zal moeten worden gevormd, niet alleen op grond van de kale tekst die in de wet komt te staan maar ook op grond van de toelichting die over en weer op die tekst is verstrekt. Dat is nu eenmaal inherent aan het wetgevend proces.

De vraag rijst, waarom de relatie met militair wapengeweld niet in de tekst van het amendement is opgenomen en waarom daarmee de IKV-formule niet is aangevuld. De Minister heeft thans ook nog een ander bezwaar tegen de IKV-formule aangevoerd, namelijk dat de toevoeging 'in de Nederlandse krijgsmacht' zou kunnen uitsluiten, dat gewetensbezwaren op grond van het optreden van de bondgenootschappelijke krijgsmacht niet zouden kunnen worden erkend. Dat probleem zie ik niet. De toevoeging 'in de Nederlandse krijgsmacht' tast niet aan dat in de formulering van het amendement geen beperkende grond is opgenomen voor het wel of niet erkennen van een gewetensbezwaaar. Het zou dus ook kunnen op grond van het optreden van een bondgenootschappelijke krijgsmacht. Deze toevoeging heeft later alleen plaatsgevonden vanwege het bezwaar dat de Regering in de eerdere fase van de schriftelijke gedachtenwisseling heeft aangevoerd tegen de IKV-formule zonder deze toevoeging. Het gaat om de *persoonlijke vervulling van de militaire dienst in de Nederlandse krijgsmacht*. Dat is het relevante. Voor die plicht staat de gewetensbezwaarde en tegen het vervullen van die plicht heeft hij bezwaar, niet tegen het vervullen van de militaire dienstplicht in de Verenigde Staten, omdat dat niet in het geding is. Het is dus een aanvulling op de aanvankelijke IKV-formule van dezelfde orde als de toevoeging van het woord 'persoonlijk' aan de zinsnede: *vervulling van militaire dienst*. Dat is relevant, het is niet relevant of een ander die militaire dienst wel of niet ook zou mogen vervullen. Men moet de IKV-formule is gelegd. In de eerste toevoeging 'in de Nederlandse krijgsmacht', het erkennen van gewetensbezwaren, gericht tegen het optreden van een bondgenootschappelijke krijgsmacht, zou verhinderen. Dat is per se niet het geval.

Dan blijft de vraag over waarom die relatie met het wapengeweld niet in de IKV-formule is gelegd. In de eerste plaats heeft ook de Minister ondervonden dat het een uiterst moeilijke zaak

is, die relatie op de juiste wijze te leggen zonder in tal van andere problemen verzeild te raken. Op diverse punten zijn ook na de discussie van vandaag kanttekeningen bij die poging van de Regering blijven bestaan.

In de tweede plaats heeft het leggen van die relatie in het amendement het gevaar dat alleen in de directe zin van het woord, bij het beoordelen straks door de commissie, de erkenning van gewetensbezwaren zal worden getoetst aan de relatie met wapengeweld. Mij staat voor ogen dat op zijn minst een meer indirecte relatie met dat militaire geweld bij de erkenbaarheid van gewetensbezwaren moet kunnen worden betrokken.

Ik wil bijvoorbeeld verwijzen naar bezwaren die erop gericht zouden kunnen zijn dat de westerse wereld zodanig is ingericht, qua structuur van de samenleving, dat veel inspanning gericht is op instandhouding van een geweldapparaat, terwijl weinig inspanning wordt geleverd ten aanzien van hulp aan de derde wereld en dat tegelijkertijd 'n structurele uitbuiting vanuit de westerse samenleving ten opzichte van de derde wereld bestaat. Dat gehele conglomeraat aan overwegingen, waarbij niet in de directe zin van het woord een relatie met militaire geweld aanwezig is, kan toch gewetensbezwaren opleveren, die zo onoverkomelijk zijn voor de betrokkenen, dat hij in de gegeven verhoudingen geen militaire dienst wil vervullen? Misschien zal de Minister zeggen: Zo'n soort van bezwaar zou onder mijn tekst kunnen vallen. Ik wil dat zelf niet uitsluiten, dat dit het geval is. Als de Minister een ruimshartige interpretatie van zijn tekst hanteert, dan zou hij misschien zeker kunnen gaan. Het is wel op zijn minst op het randje en misschien net niet het geval. Ik vind dat het een categorie van gewetensbezwaarden is, die in principe erkenbaar zou moeten zijn, nader te toetsen door de commissie. Ik durf die categorie niet op voorhand uit te sluiten of aan zeer nauwe grenzen te verbinden. Ik vind dat onjuist. Ik wil dit als een van de voorbeelden noemen. Het noemen van voorbeelden is ontzettend gevaarlijk; de Minister heeft dat zelf enkele malen zeer terecht opgemerkt. Van individu tot individu verschillen de accenten in de argumentatie, in de opbouw van het gewetensbezwaaar. Met een globale typering doen wij eigenlijk onrecht aan die verschillen, die van persoon tot persoon kunnen voorkomen. Deze zijn voor ons in dat debat niet te achterhalen. Zij zijn slechts in een gesprek tussen bezwaarde en commissie vast te stellen, of dit

Kombrink

nu in de enkelvoudige of in de meer-voudige procedure is. Wij moeten proberen te voorkomen, dat vanwege het indelen in categorieën, het leggen van grenzen en het hanteren van criteria de uitwerking van de tekst van de wet een beperking van de erkenbaarheid wordt, ook daar waar wij het niet willen. De indieners van het amendement willen het risico van deze beperking in deze zin niet nemen. Zij gaan ervan uit, dat twee criteria voldoende zijn:

1. Richt het gewetensbezwaar zich tegen de vervulling van de militaire dienstplicht? Hieruit mag worden afgeleid, dat er een relatie zal zijn tussen de aard van het gewetensbezwaar en het vervullen van de militaire dienstplicht. Wat dit betreft behoeft de vrees van de Minister niet te bestaan.

2. Het blijft gaan om onoverkomelijke gewetensbezwaren. Ik stel dit tegenover de talrijke politiek gekleurde argumenten, die de Minister als voorbeeld heeft vermeld. Wanneer wel en wanneer niet van onoverkomelijke gewetensbezwaren sprake is, kunnen wij onmogelijk vaststellen.

In deze zin maakte ik de opmerking, dat het amendement-De Kwaadsteniet doelbewust niet het afwezig zijn van toetsing, maar het beperken van de toetsbaarheid beoogt. Ik had hieraan misschien moeten toevoegen: 'in de zin waarin de Regering dit wil'. Het amendement beoogt het terugdringen van de elementen van toetsbaarheid, die in 't regeringsvoorstel zijn opgenomen. Het bezwaar tegen het regeringsvoorstel is, dat men uit de onzekerheid die men ten aanzien van de tekst van het amendement-De Kwaadsteniet heeft, elementen in de tekst wil inbouwen om enige zekerheid te verkrijgen en om de commissie van advies uit het probleem te helpen, dat er geen concreet houvast bestaat om de onoverkomelijkheid van een gewetensbezwaar te meten. Wij kunnen hiervoor geen houvast geven. Er is geen concrete norm te geven, omdat deze slechts individueel kan worden gesteld; omdat slechts individueel kan blijken, wanneer het een onoverkomelijk gewetensbezwaar betreft en wanneer niet. De poging van de Regering om door het leggen van de relatie met militair geweld toch enig houvast te geven, is in feite een beperking van de erkenbaarheid van gewetensbezwaren en niet een norm die de commissie van dienst kan zijn bij het toetsen van de onoverkomelijkheid. Dit is de opmerking die ik heb gemaakt en die de Minister enigszins had misverstaan.

Bij de uitvoerige beantwoording door de Minister op de door mij gestel-

de vragen, heeft hij enerzijds gesteld, dat onder militair geweld verstaan moet worden geweld, toegepast door een krijgsmacht, en anderzijds gesteld, dat het begrip 'irreguliere krijgsmacht' niet meer relevant is, nu er in de tekst alleen wordt gesproken over de Nederlandse of bondgenootschappelijke krijgsmacht en niet langer de term 'ongeacht de krijgsmacht' wordt gehanteerd.

Ik wijs de Minister op de onjuistheid van het laatste antwoord. De toelichting op de nota van wijziging vermeldt nu juist, dat de eis van algemeenheid in die zin blijft bestaan voor het laatste gedeelte van de nota van wijziging, dat daar nog steeds moet worden gelezen 'ongeacht de krijgsmacht'. Alleen de algemeenheid in de zin van 'ongeacht het doel' is komen te vervallen.

Ik wijs er verder op dat, doordat in de tekst van artikel 2 van het regeringsvoorstel blijft staan 'militair geweld', dus geweld, toegepast door een krijgsmacht, in feite het begrip 'krijgsmacht' – gelet op de eis van algemeenheid, die de Regering heeft gesteld – een rol blijft spelen. Wat dit betreft geloof ik, dat het begrip 'irreguliere krijgsmacht' wel zou moeten worden toegelicht of vervallen zou moeten worden verklaard. Misschien kunnen wij ten aanzien van dit punt het best met elkaar afspreken, dat wat eerder aan interpretatie is gegeven in de schriftelijke gedachtenwisseling rond artikel 2, beter vergeten kan worden. Wij kunnen dit beter aan de commissie van advies overlaten.

De Minister heeft de indieners van het amendement gevraagd, de conclusie, die zij hebben getrokken, te herzien. Ik ben met de heer Van Winkel van oordeel, dat het verschil wellicht geringer is dan tot nu toe in het debat min of meer bleek. Dit is misschien een gevolg van het feit, dat over en weer werd gezocht naar extreme voorbeelden. Ik geloof, dat een gedeelte van de vrees van de Minister onge-rechtvaardigd is en ik denk dat het mogelijk moet zijn – gelet op de discussie en onder de erkenning, dat de Regering bereid is gebleken, de Kamer goeddeels tegemoet te komen – om te concluderen dat er twee alternatieven zijn, die een eigen interpretatie hebben meegekregen. Voor beide mogelijkheden zijn argumenten aan te voeren. De voorstanders van de verschillende alternatieven wegen die argumenten anders en leggen accenten op een andere wijze. De tegenstelling tussen beide teksten is echter niet zó groot, dat aan de hand daarvan problemen zouden moeten ontstaan. Ik kan mij voorstel-

len, dat de Regering stelt dat zij een voorkeur behoudt voor het eigen voorstel, maar dat zij ten slotte meent dat de keuze aan de Kamer kan worden overgelaten.

□

Staatssecretaris **Van Lent**: Mijnheer de Voorzitter! De geachte afgevaardigde de heer Kombrink heeft met verwijzing naar mijn brief van 17 december, waarin een aantal vragen van de Kamer, die in tweede termijn werden gesteld, werden beantwoord, met betrekking tot de wijziging van artikel 12, amendement nr. 34, gesteld dat de aard van de tekortkoming van de wijziging hem niet duidelijk is.

Het voorgestelde tweede lid houdt in, dat de militaire dienstduur die de erkende gewetensbezwaarde vóór zijn erkenning reeds als militair heeft volbracht op de duur van de vervangende dienstplicht in mindering komt. Zoals eerder in de Kamer gezegd, bestaat tegen het nieuwe tweede lid op zichzelf geen bezwaar, doch wel tegen het feit dat het huidige vierde lid van artikel 12 zou komen te vervallen. Dit lid biedt namelijk de Minister van Sociale Zaken de mogelijkheid ten aanzien van de dienstplichtige die de eerste oefening al volledig heeft vervuld de duur van de vervangende dienstduur te verkorten. Deze bevoegdheid wordt in de praktijk in dergelijke gevallen aldus gehanteerd, dat de duur van de vervangende dienst tot nul wordt gereduceerd. Derhalve behoeft geen vervangende dienst meer te worden verricht.

De heren Kombrink en Van Winkel hebben hun amendement aldus gewijzigd, dat het huidige vierde lid van artikel 12 alsnog wordt gehandhaafd. Zulks betekent, dat ingevolge het nieuwe tweede lid ten aanzien van de dienstplichtige militair, die de eerste oefening heeft volbracht, in de wet wordt voorgeschreven een verkorting van de duur van de vervangende dienstplicht met de duur van de reeds volbrachte eerste oefening, terwijl daarnaast het vierde lid ten aanzien van dezelfde dienstplichtige de Minister van Sociale Zaken de bevoegdheid tot verkorting van de duur van de vervangende dienstduur verleent. In die zin zijn beide genoemde leden niet geheel op elkaar afgestemd.

Waarschijnlijk is het de bedoeling van de indieners van het amendement, zowel voor de vrijwillig dienende als voor de dienstplichtige militair die vóór zijn erkenning als gewetensbezwaarde al een militaire dienstduur heeft volbracht, gelijk aan de duur van de eerste oefening, in de wet voor te

Van Lent

schrijven – en derhalve niet langer in die zin de bevoegdheid aan de Minister van Sociale Zaken te laten – dat geen vervangende dienst meer behoeft te worden verricht. Voorts valt aan te nemen dat het de bedoeling is, voor degenen die een kortere militaire diensttijd dan die van de eerste oefening al achter de rug hebben vóór hun erkenning als gewetensbezwaarde alleen een aftrek van de reeds vervulde diensttijd voor te schrijven en deze categorie derhalve nog wél een aanvullende periode vervangende dienst te laten verrichten. Om die redenen menen wij dat het amendement technisch nog wat moet worden bijgesteld.

De heer **Van Winkel** (PPR): Als iemand nu een maand voor het einde van zijn diensttijd tot de conclusie komt die niet langer met zijn geweten in overeenstemming te kunnen brengen, moet hij dan zes maanden extra vervangende diensttijd vervullen?

Staatssecretaris **Van Lent**: Formeel is dat zo.

De heer **Van Winkel** (PPR): Dat zijn toch vreemde verhoudingen. Er moet een soort proportionaliteit worden aangebracht.

Staatssecretaris **Van Lent**: In de techniek van de wet en in de zin van het voorstel door u gedaan wil het gewoon zeggen, dat de dienstplichtige die zijn eerste oefening heeft vervuld na erkenning van zijn gewetensbezwaren geen vervangende dienst meer behoeft te doen. De dienstplichtige, die de eerste oefening nog niet volledig heeft vervuld, verricht vervangende dienst volgens de geldende duur minus de reeds doorgebrachte militaire diensttijd. Zo wordt het als wij het met zoveel woorden keihard in de wet vastleggen. Het is nu de bevoegdheid van de Minister van Sociale Zaken, daarin handelend op te treden. Ik heb al gezegd, dat in de praktijk voor iemand die zijn militaire dienst heeft vervuld de duur van de vervangende dienst tot nul wordt gereduceerd.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik wil het nog eens goed tot mij laten doordringen, maar zoals de Staatssecretaris het nu uiteenzet lijkt het alsof de heer Van Winkel en ik ons amendement ten onrechte hebben gewijzigd en het vierde lid weer binnen hebben gehaald. Het is eigenlijk niet mijn bedoeling te bepalen dat alleen de duur van de eerste oefening in mindering kan worden gebracht en de rest niet. Zo blijft er toch een verschil van mening bestaan tussen de Staatssecretaris en de indie-

ners van het amendement. Ik zal mij nog buigen over de juiste tekst van het amendement. Er kan misschien nog enig contact met de Staatssecretaris over zijn, zodat wij dit vuiltje tijdig voor de stemmingen van woensdag wegwerken.

Staatssecretaris **Van Lent**: Daartegen heb ik geen bezwaar. De heer Kombrink heeft nog gesproken over de wachttijd van vier maanden voorafgaande aan de tewerkstelling.

In het nieuwe stelsel, dat de Minister van Sociale Zaken in zijn brief heeft uiteengezet, wordt uitgegaan van een plaatsing, bij voorkeur via en bij de gemeenten op zo kort mogelijke termijn. Het is bepaald niet de bedoeling hiermee een tijd van vier maanden gemoeid te laten zijn. Het streven zal erop gericht zijn zulks binnen één, mogelijk twee maanden te realiseren. Uiteraard zal dat niet in alle gevallen lukken. Wel is dan een tijdelijke, direct te realiseren plaatsing in een ander object mogelijk. Ik wijs erop dat ook voor de dienstplichtige militair veelal een zekere tijd, vaak aanmerkelijk langer dan één à twee maanden, verloopt tussen de inschrijving en de oproeping.

□

Minister **Vredeling**: Mijnheer de Voorzitter! In de derde termijn van de kant van de Kamer zijn er geen concrete vragen meer aan mij gesteld. De standpunten hebben zich herhaald; in zoverre waren opmerkingen aan mijn adres in derde termijn overbodig. Desondanks wijs ik er nog een keer op dat de uitdrukking 'militaire dienst' niet impliceert het verband tussen gewetensbezwaar en militair geweld. Dit verband is naar het oordeel van de Regering en ook van de heer De Kwaadsteniet nodig, wil een bezwaar voor erkenning in aanmerking komen. Bezwaren tegen militaire dienst sec kunnen uitsluitend betrekking hebben op de betekenis die men het militaire apparaat toekent als onderdeel van een werpelijk geachte maatschappelijk orde of op de interne organisatie van de krijgsmacht. Dergelijke bezwaren behoren mijns inziens niet voor erkenning in aanmerking te komen. In de regeringstekst is erkenning op laatstgenoemde gronden uitgesloten. Daar op dit punt geen twijfel mag bestaan, meen ik op grond van deze overwegingen dat het regeringsvoorstel de voorkeur verdient boven de tekst van het amendement op stuk nummer 16, mede omdat de interpretatie op dat punt van de kant van de Kamer wat vroeg komt. Ik heb zoëven al tegen de heer Van Winkel gezegd dat een wet niet al moet

worden geïnterpreteerd wanneer men haar nog maakt, als dit ten minste is te vermijden.

Het is niet altijd te vermijden, maar op dit punt, namelijk de band van militair geweld met de erkenbaarheid van onoverkomelijke gewetensbezwaren, is dat wel mogelijk, zoals de Regering heeft aangegeven.

Ik heb reeds medegedeeld dat er van mijn kant ernstige bezwaren bestaan tegen het amendement van de heer De Kwaadsteniet. De heer Kombrink heeft gezegd dat de Kamer in deze materie zo dicht bij de Regering staat, dat zij het oordeel hierover aan de Kamer zou kunnen overlaten. De kabinetszitting die tussen de tweede termijn van de Kamer en mijn tweede termijn is gehouden, geeft mij geen aanleiding het met de heer Kombrink eens te zijn. In de discussie over het amendement van de heer De Kwaadsteniet, voorkomend op stuk nummer 16, heb ik termen gebruikt als 'de Kamer sterk ont-raden' en 'ten stelligste ont-raden'. De heer Kombrink weet dat dit niet de gebruikelijke terminologie is wanneer wij het oordeel aan de Kamer overlaten. Dit houdt in, aannemende dat u, mijnheer de Voorzitter, op het punt staat de beraadslaging te sluiten.....

De **Voorzitter**: Het heeft er alle schijn van.

Minister **Vredeling**: Aangezien ik uw oordeel onderschrijf, houdt dit in dat, nu het zich laat aanzien dat aanneming van het amendement geenszins is uitgesloten, ik het kabinet zal raadplegen over wat mij te doen staat in het geval dat het amendement wordt aangenomen. Ik meen dat de Kamer er recht op heeft, voordat tot stemming wordt overgegaan dat oordeel te kennen. Daarom zal ik de Kamer aanstaande woensdag voorafgaand aan de stemming over het amendement meedelen, wat het nadere beraad binnen het kabinet heeft opgeleverd.

De algemene beraadslaging wordt gesloten.

De behandeling van het wetsontwerp wordt geschorst.

De vergadering wordt enige ogenblikken geschorst.

Voorzitter: Joekes

De **Voorzitter**: Ik deel mee, dat ik heb benoemd:

a. De leden en plaatsvervangende leden van de bijzondere commissie voor de Nota betreffende de Internationale Culturele Betrekkingen (14 206). Deze commissie telt 19 leden en 18 plaatsvervangende leden en is als

Voorzitter

volgt samengesteld (de namen van de plaatsvervangende leden zijn tussen haakjes achter de namen van de leden vermeld):

Portheine (VVD) (Vacature BP), Voogd (PvdA) (De Boois (PvdA)), Mommersteeg (KVP) (Van der Sanden (KVP)), Wolff (CPN) (Hoekstra (CPN)), Van Mierlo (D'66) (Beekmans (D'66)), Van Rossum (SGP) (-), Dankert (PvdA) (Haas-Berger (PvdA)), Scholten (ARP) (Beinema (ARP)), Gardeniens-Berendsen (KVP) (Kleisterlee (KVP)), Kappeyne van de Coppello (VVD) (Smit-Kroes (VVD)), Van Ooijen (PvdA) (Kosto (PvdA)), Ter Beek (PvdA) (Van der Spek (PSP)), Van Veenendaal-van Meggelen (DS'70) (Staneke (DS'70)), Kruisinga (CHU) (Van Leijenhorst (CHU)), Coppes (PPR) (Waltmans (PPR)), Kraaijeveld-Wouters (ARP) (Verbrugh (GPV)), Van Heel-Kasteel (KVP) (Van Amelsvoort (KVP)), Evenhuis (VVD) (Dees (VVD)) en Worrell (PvdA) (Konings (PvdA)).

b. De leden en plaatsvervangende leden van de bijzondere commissie voor het ontwerp van Wet tot wijziging van de Consulaire Wet wegens aanpassing aan de hedendaagse omstandigheden (14 272, R 1055). Deze commissie telt 19 leden en 18 plaatsvervangende leden en is samengesteld als volgt:

Berkhouwer (VVD) (Koning (VVD)), Hoekstra (CPN) (Bakker (CPN)), Abma (SGP) (-), Van Mierlo (D'66) (Imkamp (D'66)), Geurtsen (VVD) (Kappeyne van de Coppello (VVD)), Roethof (PvdA) (Laban (PvdA)), Scholten (ARP) (Van Leeuwen (ARP)), Haas-Berger (PvdA) (Voogd (PvdA)), Stoffelen (PvdA) (Molleman (PvdA)), Ter Beek (PvdA) (Van der Spek (PSP)), De Gaaij Fortman (PPR) (Waltmans (PPR)), Van Dam (ARP) (Jongeling (GPV)), Van Amelsvoort (KVP) (Peijnenburg (KVP)), De Koster (VVD) (Vacature BP), Kruisinga (CHU) (Tilanus (CHU)), Van Heel-Kasteel (KVP) (Mommersteeg (KVP)), Patijn (PvdA) (Dankert (PvdA)), Staneke (DS'70) (Drees (DS'70)) en Van den Broek (KVP) (Lückers-Bergmans (KVP)).

De constitutie zal zijn morgen, 21 december bij de aanvang van de middagpauze voor de bijzondere commissie 14 206 en 5 minuten na de aanvang van de middagpauze voor de bijzondere commissie 14 272.

Aan de orde is de behandeling van het wetsontwerp **Wijziging van de Huurwet, de Wet jaarlijkse huurverhogin-**

gen en de Wet huurprijsontwikkeling woonruimte (14 230).

De algemene beraadslaging wordt geopend.

De heer **De Beer** (VVD): Mijnheer de Voorzitter! De Staatssecretaris klampt zich vast aan een strohalm, die uit het raam van een luchtkasteel hangt, dat op zijn beurt weer op drijfzand staat. Zo zou ik het beeld willen schetsen, dat wij van dit wetsontwerp hebben. Dat drijfzand zijn de voorspellingen uit de Macro Economische Verkenningen (MEV) die de afgelopen jaren keer op keer veel te optimistisch zijn gebleken. Het luchtkasteel is de voorstelling van zaken, die de Staatssecretaris van zijn huurbeleid geeft. De strohalm waaraan hij zich vastklampt, dat zijn de CDA-partijen.

Wij zijn bij dit wetsontwerp overtuigd met gegevens. Maar zoals altijd bij dit soort zaken, gaat het ook hier om de interpretatie ervan. De beslissing waar wij voor staan, is een politieke van het zuiverste water. Centraal staat de vraag: willen wij, zo kort voor de verkiezingen, bij de huurders in het gemaal komen, of laten wij ons leiden door wat werkelijk het belang van de volkshuisvesting is?

U zult mij bij de behandeling van dit wetsontwerp maar heel summier op de cijfermatige gegevens in horen gaan. Ik heb het gevoel, dat wij wat de feitelijke gegevens betreft, eigenlijk wel uitgepraat zijn. Zowel bij het debat over het verworpen wetsvoorstel 14 045 als bij dit wetsontwerp is de Regering heel uitvoerig en serieus ingegaan op vragen uit de Kamer. Mijn compliment voor de Staatssecretaris en zijn ambtenaren daarvoor. Mocht straks blijken dat de Staatssecretaris met de verstrekking van zoveel gegevens zijn eigen graf heeft gedolven, dan zullen wij tenminste kunnen zeggen dat hij het keurig netjes heeft gedaan!

Ik zal thans op de zakelijke en politieke inhoud van het wetsontwerp ingaan. Ik begin met de voorspellingen van de MEV, het drijfzand zogezegd. Het is al bij het wetsontwerp 14 045 gezegd: de voorspellingen van het Centraal Planbureau (CPB) blijken keer op keer veel te optimistisch. Ook dit wetsontwerp is op die voorspellingen gebaseerd en in de afgelopen tweeënhalve maand zijn geen nieuwe gegevens op tafel gekomen, die een wezenlijk ander licht op de zaak doen schijnen. Veel interessant materiaal; maar het is ofwel historisch van aard, ofwel

het gaat in op de consequenties van de keuze tussen 7 en 8%.

De Staatssecretaris beweert dat er van een trendbreuk sprake zou zijn. Hij bedoelt daarmee, dat de gehele ontwikkeling op het gebied van lonen en prijzen en huren zich blijvend gunstig ontwikkelt. Welnu, erkend moet worden dat een paar zaken zich het allerlaatste jaar wat gunstiger hebben ontwikkeld.

De bouwkosten zijn sterk omlaag gegaan, maar de stichtingskosten zijn duidelijk minder gezakt en de bouwrijzen zijn op dit moment echte crisis-prijzen. Te vrezen is dat de prijzen weer zullen stijgen wanneer de koude sanering verder is gevorderd.

De loonsom ontwikkelt zich eveneens gunstiger. Dit is echter vooral te danken aan de beperking van de sociale premies. Het grapje dat de Regering uithaalt met de premies voor de ziektekosten, – die zij voor volgend jaar te laag stelt – zal er bij voorbeeld toe leiden dat er een inhaal zal moeten komen in 1978. Zodoende kan de vraag worden gesteld of ook de daling van de loonsom trendmatig van karakter zal blijken te zijn of niet.

Ook de variabele exploitatiekosten zouden in 1976 zijn gedaald. De bijlage in de memorie van antwoord laat echter duidelijk zien dat zelfs de trendmatige vordering van de exploitatielasten aan sterke schommelingen onderhevig is. Het zou dus veel te optimistisch zijn, hier conclusies voor de komende jaren uit te trekken.

Bovendien betwijfelen wij of het cijfer van 9%, dat de Staatssecretaris noemt, wel klopt met de werkelijkheid. Informaties welke mij links en rechts bereiken, gaan eerder in de richting van 12%. Ik heb zelfs een woningbouwvereniging een getal van 17 à 20% horen noemen.

Daaraan zijn vooral invoering van de onroerend goedbelasting en milieuhellingen debet. Kan de Staatssecretaris opheldering verschaffen over het door hem genoemde percentage?

De rente heeft zich de laatste jaren uiterst grillig ontwikkeld. Hier valt geen duidelijke trend te onderkennen.

De conclusie is dat het bepaald voorbarig zou zijn van een breuk in de trend te spreken.

Ik kom nu tot het punt dat een trendmatige verhoging van 7% zou leiden tot huurstijgingen van 8¹/₂%. De Staatssecretaris voert hiervoor drie oorzaken aan. De woningen worden kwalitatief beter. Welnu, als wij dit mee gaan tellen, zou dat betekenen – dat om Elseviers Weekblad van 29 november te citeren – 'wanneer de Ne-

De Beer

derlanders méér biefstuk zouden gaan eten en geen speklappen meer, de vleesprijzen zouden worden geacht te zijn gestegen'. Dat verhaal zou voor de vleesprijzen onjuist zijn en dat geldt evenmin voor de huurprijzen.

Staatssecretaris **Van Dam**: Neen, maar wel het effect op het prijsindexcijfer van het vleesgebruik. Als het een structurele verandering zou zijn dat men in plaats van speklappen biefstuk eet zal dat de weging van de vleesprijzen in het prijsindexcijfer doen stijgen.

De heer **De Beer** (VVD): Precies. Het is dan wel een beweging die voor de beschouwingen van vandaag niet relevant is, zolang de mensen de vrije keuze blijven houden tussen een goed en een minder goed produkt.

Staatssecretaris **Van Dam**: Het heeft wel consequenties voor allerlei beschouwingen, die u ongetwijfeld nog zult gaan houden over de huurquote.

De heer **De Beer** (VVD): Ik ga geen grote beschouwingen over de huurquote houden. De vragen daarover in het voorlopig verslag waren van anderen afkomstig.

Staatssecretaris **Van Dam**: Dat doen uw opvolgers dan wel.

De heer **De Beer** (VVD): Wie weet. Je denkt ook wel eens: als wij hierover komen te spreken, vanuit welke situatie zal dat dan zijn?

Wij begrijpen eigenlijk niet waarom de Staatssecretaris de huurliberalisatie er bij haalt, bij de verklaring van de 8½%.

De cijfers van het CBS hebben al jarenlang aangetoond, dat de huren in het geliberaliseerde gebied eerder de neiging hebben minder hard te stijgen dan de huren in het niet-geliberaliseerde gebied. Bij extra huurverhoging ten gevolge van de puntentelling, is in feite sprake van het inhalen van achterstallige betalingen. Samenvattend moeten wij zeggen, dat het hele verhaal van die 8½% cijfermatig wellicht wel juist is – wij kunnen het niet zelf narekenen, maar wij vertrouwen de Staatssecretaris op zijn woord – maar dat het voor de beschouwingen waar het hier om gaat een onzuiver element in de discussie zou zijn, als wij dit mee lieten wegen in de beschouwingen.

Ik kom nu aan het luchtkasteel. In de zomer van 1973 verscheen de nota Huur- en Woningruimtebeleid op korte termijn (12 445). Daarin staat, dat huurliberalisatie en -harmonisatie bruikbare instrumenten zijn voor de huurpolitiek. Heus! Je houdt het niet voor mogelijk, maar het staat er. Ik heb

voor alle zekerheid nog even naar de ondertekening gekeken; maar het zijn echt de handtekeningen van de huidige bewindslieden, die eronder staan.

Al heel gauw bleek het echter om een luchtkasteel te gaan. Wij kregen een huurharmonisatie die geen echte huurharmonisatie is. Wij hebben nu een wetsontwerp gekregen, dat de huurliberalisatie af wil schaffen.

Staatssecretaris **Van Dam**: Dat de huurprijsvorming in eerste instantie wil overlaten aan de contractpartners.

De heer **De Beer** (VVD): Ja, maar binnen duidelijke grenzen, door de overheid te bepalen, dus afschaffing van de huurliberalisatie.

Staatssecretaris **Van Dam**: Dat is uw interpretatie. Ik zou zeggen dat de mensen de vrijheid wordt gelaten tot zij onredelijk worden.

De heer **De Beer** (VVD): Ja, de vrijheid om een auto te kopen in iedere kleur, als het maar zwart is.

Staatssecretaris **Van Dam**: Tenzij zwart naar algemene opvatting onredelijk is.

De heer **De Beer** (VVD): Als men de huren bindt aan een bepaald maximum, is de huurliberalisatie ongedaan gemaakt.

Staatssecretaris **Van Dam**: Die zijn niet aan een bepaald maximum gebonden. De huurder heeft de bevoegdheid – misschien heeft de heer De Beer het nieuwe wetsontwerp nog niet zeer goed bekeken – om bezwaar te maken als hij vindt dat het wat al te gek wordt. Dan wordt de huur getoetst aan de algemene normen van redelijkheid.

De heer **De Beer** (VVD): Juist. En wie stelt die algemene normen vast? De overheid.

Staatssecretaris **Van Dam**: De maatschappij als zodanig.

De heer **De Beer** (VVD): Precies. Het kenmerk van huurliberalisatie is dat de kantonrechter uitmaakt, wat redelijk is; en niet de overheid.

Staatssecretaris **Van Dam**: De wetten, op grond waarvan de kantonrechter zijn uitspraak doet, zijn vastgesteld door de overheid, in samenwerking met de Staten-Generaal, zoals de heer De Beer weet.

De heer **De Beer** (VVD): Ik vraag mij overigens af, waarom de Staatssecretaris zo hardnekkig ontkent, dat er door zijn wetsontwerp spake is het opheffen van de huurliberalisatie. Hij zou er trots op moeten zijn, want zo staat het in Keerpunt.

Staatssecretaris **Van Dam**: Ik probeer alleen maar uit te leggen, dat liberalisatie, vrijheid van contractpartners, een bruikbaar instrument kan zijn binnen bepaalde grenzen van redelijkheid. De heer De Beer wil dit graag zien als het afschaffen van de liberalisatie. Ik zeg dat het iets anders is. Als iets niet wit is, behoeft het niet per se zwart te zijn.

De heer **De Beer** (VVD): Dat heb ik ook niet beweed.

Staatssecretaris **Van Dam**: U doet niet anders.

De heer **De Beer** (VVD): Om misverstanden te vermijden: het kenmerk van huurliberalisatie is, dat de contractpartners de huur vrijelijk overeen kunnen komen, terwijl de rechter de enige is, die daarvoor eventueel de redelijkheid toetst. Wat de Staatssecretaris heeft voorgesteld, is een zaak waarbij de overheid wordt geïntroduceerd als iemand die rechtstreeks meepraat bij het bepalen van de redelijkheid van een huurverhoging.

Bij allerlei gelegenheden is door dit kabinet gezegd, dat de trendmatige huurstijgingen verband zouden moeten hebben met de ontwikkeling van lonen en prijzen. Verstandige taal. Het CDA heeft hier vast een kick van gekregen. Maar de praktijk werd hier ook anders. In 1973: overloop van het huurbeleid van het vorige kabinet. In 1974: kwam de Machtigingswet: een trend van 6% en voor woningen, jonger dan vijf jaar, 3%. Een symbolische huurharmonisatie van maximaal 1%. In 1975: was er ogenschijnlijk een huurverhoging van 8%, die echter door dat zij inging op 1 juli in plaats van op 1 april het effect van 6% had. In dat jaar in het geheel geen huurharmonisatie. In 1976: Een trend van 8%. Toepassing van beperkte huurharmonisatie alleen voor naoorlogse woningen tot maximaal 12%.

Ondanks alle fraaie woorden is de praktijk geweest, dat ieder jaar weer om een of andere reden de huren ver achter zijn gebleven bij de inflatie. Dit is kortzichtig! Want om de heer Van Hofwegen te citeren, niet alleen burgemeester van Gouda, maar ook lid van de PvdA en voorzitter van de Nationale Woningraad: de slachtoffers van de achterblijvende huren zijn uiteindelijk de huurders zelf, en dan vooral de minder-draagkrachtigen onder hen. Want die komen te wonen in wijken, die tengevolge van het achterblijven van de huren gaan verkrotten.

Staatssecretaris **Van Dam**: Wat zal het inflatiepercentage in 1976 naar de schatting van de heer De Beer worden?

De Beer

De heer **De Beer** (VVD): Ik schat: in de buurt van de 9%.

Staatssecretaris **Van Dam**: Wat is de huurverhoging in 1976?

De heer **Scholten** (ARP): De Staatssecretaris bedoelt de trendmatige huurverhoging.

Staatssecretaris **Van Dam**: Neen, de werkelijke. Bij de berekening van de loonkostenstijging is toch ook de incidentele loonsverhoging begrepen?

De heer **De Beer** (VVD): Ik heb gezegd, wat wij in het nabije verleden hebben gehad. In 1976 zijn er iets andere ontwikkelingen geweest, maar ik heb al gezegd dat het te kort is geweest om er een trendbreuk uit te kunnen afleiden. Ik heb nu de hele situatie van de voorgaande jaren opgesomd.

Staatssecretaris **Van Dam**: Behalve 1976.

De heer **De Beer** (VVD): In het begin van mijn verhaal heb ik al gezegd dat in 1976 de zaak op sommige punten leek om te buigen. Ik heb er ook bij gezegd dat het nog zeer de vraag is of dat een blijvende ombuiging zou zijn. Er is geen meningsverschil tussen de Staatssecretaris en mij over dat de zaak in 1976 voor het eerst dicht bij elkaar is gekomen. Ik heb echter zojuist gesproken over de afgelopen jaren.

In keerpunt '72 staat, dat het huuren subsidiebeleid als instrument moet worden gehanteerd om meer gelijkheid van inkomens te bereiken. Nu heeft de Staatssecretaris meer dan eens gezegd dat het huurbeleid niet ondergeschikt mag worden gemaakt aan het prijsbeleid en evenmin aan het sociaal-economisch beleid van de Regering. Nu is het één van tweeën. Ofwel de Staatssecretaris maakt zijn woorden waar – en dan is hij in conflict met Keerpunt, zijn eigen program. Ofwel de Staatssecretaris heeft ook hier een luchtkasteel opgebouwd en hij voert Keerpunt wél uit. Gaarne zijn reactie hier op. Ik houd het erop, dat het laatste het geval is. Keerpunt wordt wel degelijk uitgevoerd: het huur- en subsidiebeleid zoals het thans wordt gevoerd werkt sterk nivellerend op de inkomsten.

Deze bewindslieden zeggen, het eigen woningbezit te willen bevorderen. Maar nu blijkt glashard, waar de prioriteiten bij dit kabinet liggen als het erop aan komt. De huren moeten met minder stijgen: met 7%. Op de premies voor het eigen woningbezit wordt bekibbeld. Daarover komt overigens straks nog een uitspraak van de Kamer.

Ik kom op het derde element bij dit wetsontwerp. Dat is de strohalm: de CDA-partijen.

Wie zien wij daar achter het raam van het luchtkasteel staan? Inderdaad, de Ministers Boersma en Lubbers en zij zijn het, die de strohalm uitsteken. Dat gebeurt onder het slaken van de kreet: anti-inflatiebeleid! Als die 8% doorgaat, verhoogt dit het prijsindexcijfer met 0,07%.

Maar o jé, daar komen de heren Scholten en Andriessen aan met een grote schaar....

De heer Scholten eindigt een door hem geschreven artikel in Elseviers Weekblad (9-10-76), sprekend over de 0,07%: Alle beetjes helpen in de strijd tegen de inflatie, maar dit geringe verschil rechtvaardigt niet de zaak op te kloppen en zeker niet om daarvoor een goede en zakelijk verantwoorde redenering opzij te zetten.'

En de heer Andriessen zegt in een politieke uitzending van zijn partij (8-11-76): 'In het algemeen hebben we de huren in Nederland de afgelopen tientallen jaren te weinig verhoogd en er is dus geen enkele aanleiding om volkomen incidenteel ineens van dit trendmatige percentage af te wijken. Het is natuurlijk wel aardig om wat minder huurverhoging te hebben, dat begrijp ik best, maar het gaat per slot van rekening om volkshuisvesting en daar moet een redelijk offer voor gebracht worden.'

Knip, zegt de schaar en daar spartelt de Staatssecretaris in de slotgracht. Krijgt hij op het laatste moment nog een reddingsboei van het CDA toegeworpen? Deze vraag zal worden beantwoord in de volgende aflevering van deze thriller, aanstaande woensdag.

Inmiddels staat ook D'66 aan de kant. Al achten die zich niet meer gebonden aan de volkshuisvestingsparagraaf van Keerpunt, zij willen toch wel helpen, maar alleen omdat ze er het begin van een ander beleid inzien. Een huurbeleid met geïndexeerde leningen, waarbij de huurverhoging telkenjare aansluit bij de inflatie van het afgelopen jaar of afgelopen jaren.

Naar mijn bescheiden mening ziet D'66 dit verkeerd. Als dit werkelijk de aanzet tot een nieuw beleid met indexeringen zou zijn, zou ook de aanvangshuur van de nieuwbouwwoningen in de orde van grootte van 4 à 5% moeten zijn. En dat is hier niet het geval.

Wij willen daar overigens wel duidelijkheid over. Ook de VVD heeft zich bij een eerdere gelegenheid samen met D'66 vóór indexeringen verklaard. Dus daarom de vraag aan de Staats-

secretaris: mogen wij dit inderdaad als het begin van een nieuw beleid zien, gebaseerd op indexeringen? En als dat zo is, zouden dan de aanvangskostprijsuren van de nieuwbouwwoningen niet aanzienlijk lager moeten liggen dan de huidige 6%?

Staatssecretaris **Van Dam**: De aanvangshuur van nieuwe woningen is geen 6%.

De heer **De Beer** (VVD): De aanvangskostprijs huur.

Staatssecretaris **Van Dam**: Neen, die is 5%.

De heer **De Beer** (VVD): Dat is de prijs die de huurder betaalt. Ik bedoel de aanvangskostprijsuur in de dynamische berekening. De Staatssecretaris weet best waarover ik spreek. Ik heb ook gesproken over 4 à 5%. Ik bedoel dan ook nadrukkelijk de aanvangskostprijsuur in het dynamische systeem, nog zonder subsidies.

Zoals ik reeds zei: als er één onderdeel van het regeringsbeleid is waarop Keerpunt een stempel heeft gedrukt, dan is het wel het huur- en subsidiebeleid. Behalve natuurlijk de 6% huurverhoging die aan de kiezers werd beloofd, maar laten wij het daarover vandaag maar niet hebben. Dat is te pijnlijk voor de heer Kombrink.

Je houdt het niet voor mogelijk, wat de CDA-betogers op dit gebied hebben geslikt van de Partij van de Arbeid. Vraag: welke man van Nederland heeft de sterkste maag? Antwoord: de heer Aantjes. Deze voormalige volkshuisvestingsdeskundige van de ARP-fractie heeft het optreden van de PvdA vier jaar lang geslikt en naar zijn eigen zeggen is hij het nu pas spuugzat!

□

De heer **Scholten** (ARP): Mijnheer de Voorzitter! Als ik de heer De Beer goed heb begrepen, naar wiens betoeg ik met veel belangstelling heb geluisterd, dan bouwt het kabinet luchtkastelen op basis van de dynamische kostprijsberekening, waarvan de uiteindelijke rekening na het jaar 2000 zal worden gepresenteerd.

In het debatje over de datum van de jaarlijkse huurverhoging heeft Staatssecretaris Van Dam veel gezegd, maar onder meer het volgende: 'Hoe men het ook keert of wendt, de keuze van het trendmatig percentage van 7 is alleszins gerechtvaardigd, als men kijkt naar de ramingen in de Macro-Economische Verkenningen en het rapport van het Centraal Planbureau 'De Nederlandse economie in 1980''. Daarbij heeft de Staatssecretaris tevens gezeten – ik voeg dit er volledigheidshalve

Scholten

aan toe – op de door hem in acht genomen marges.

In de verdediging van het beleid van de Regering is dit een centrale stelling. Niemand zal willen ontkennen dat het hierbij om gegevens, om prognoses en om ramingen gaat waarvan iedereen hoopt dat zij zullen uitkomen, maar waarvan gezegd moet worden dat er vele complicaties zijn bij een ingewikkelde samenhang van onze economie. Het rapport 'De Nederlandse economie tot 1980' zegt zelf: 'De projecties zijn in hoge mate onzeker'.

Toch is het beleid voor een groot deel hierop gebaseerd. Ik heb er geen bezwaar tegen om toekomstverwachtingen bij de opzet van het huurbeleid te betrekken, maar wel wanneer dit gebeurt in de mate waarin de Regering dit bij de vaststelling van haar beleid doet. Dit is niet voldoende in overeenstemming met het beleid, zoals dit in 1974 bij de Nota huur- en subsidiebeleid werd afgesproken. In die nota wijst de Regering zelf op de onzekerheden waarmee elke raming is omgeven. In die nota wordt ook medegedeeld dat de bewindslieden bij de berekening van de kostprijs huur uit zullen gaan van het nabije verleden.

Wij kunnen natuurlijk twisten over de term 'nabij verleden'. Het lijkt mij echter niet voor bestrijding vatbaar dat deze term in ieder geval niet de nabije toekomst betekent. Zoals in deze Kamer bij herhaling namens het CDA is gesteld, dienen wij te letten op de structurele ontwikkeling en ons niet te beperken tot een conjuncturele benadering. De laatste benadering is voor een gezonde huurpolitiek en voor een goed volkshuisvestingsbeleid niet zonder gevaren.

Wat is een gezonde huurpolitiek? Een gezonde huurpolitiek is een huurbeleid waarbij de kosten van het wonen worden gedragen door de bewoner, indien hij dat ten minste kan. Kan hij dat niet, dan dient hij geholpen te worden volgens het systeem van de individuele huursubsidie. Dit beleid is in het verleden onvoldoende gevolgd, maar uiteraard stel ik daarvoor de Staatssecretaris niet aansprakelijk. Hij is slechts aanspreekbaar voor zijn bijdrage aan het geheel in deze kabinetsperiode. Ik kom daar nog nader op terug.

Mijnheer de Voorzitter! De Nota huur- en subsidiebeleid wijst op de bezwaren, verbonden aan een dalende huurquote. Ik citeer: 'Zo is de afgelopen vijf jaar de huur van bestaande woningen jaarlijks gestegen met circa 6%, terwijl de bruto inkomens gemid-

deld met bijna 12% per jaar zijn toegenomen. Als deze ontwikkeling zich zou voortzetten, zou de huur in percentages van het bruto inkomen in tien jaar zijn gedaald met 40%'. Deze daling heeft zich in de huidige kabinetsperiode drastisch voortgezet. Zij is eerst dit jaar tot stilstand gekomen en zij zal bij het geplande beleid zeer langzaam stijgen, om in 1980 nog niet teruggekeerd te zijn op het peil, waarop de heer Van Dam haar aantrof in 1973 zijn ambtsaanvaarding.

Staatssecretaris Van Dam: Hebt u hetzelfde procédé ook toegepast op vorige vierjarige periodes?

De heer **Scholten** (ARP): Wij hebben bij het aantreden van dit kabinet gezegd, hoe wij het huurbeleid in deze periode wilden hebben. Wij hebben althans in het kader van de behandeling van de Nota huur- en subsidiebeleid hierover gesproken. De heer De Beer heeft al een serie feiten gereleveerd die naar mijn mening niet voor bestrijding vatbaar zijn. In deze periode is een huurpolitiek gevoerd die heeft geleid tot een dalende huurquote. Als de Staatssecretaris – het kabinet in het algemeen – onze adviezen op dit punt iets meer had gevolgd, zou het beeld er vandaag iets anders uitzien. Hiervoor is de Staatssecretaris aansprakelijk. Daarop spreek ik hem ook aan. Ik heb al gezegd, dat ik hem niet verantwoordelijk stel voor gebeurtenissen van vóór zijn periode. Vanzelfsprekend doe ik dit niet.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik zou de heer Scholten willen vragen, mijnheer de Voorzitter, bij welke gelegenheid de CDA-fracties in 1974, in het kader van de machtigingswet, een hoger percentage hebben gevraagd dan de 7 die toen werd vastgesteld. Ik vraag dit, omdat toen de dalende huurquote zich nogal fors heeft doorgezet. Dat bepaalt de scherpte van de daling over de gehele periode, sinds het optreden van dit kabinet. Laten wij dit jaar buiten beschouwing, dat is de daling van de huurquote, voordat dit kabinet aantrad, veel sterker geweest.

De heer **Scholten** (ARP): Men kan erover twisten of de daling voordat dit kabinet aantrad scherper is geweest of niet. Het is van betekenis hoe het onder dit kabinet is gegaan, in verhouding tot hetgeen wij als wensen op tafel hebben gelegd. Het is geen grote verdienste van Staatssecretaris Van Dam dat in 1976 de daling van de huurquote eindelijk wordt gestopt. Hij doet het zo voorkomen. Zeker is het dat niet van de heer Kombrink en van de groepering die hij hier vertegen-

woordigt. De Partij van de Arbeid zou, gelet op de inbreng in het voorlopig verslag van de heer Kombrink, al dit jaar genoeg hebben willen nemen met een lager trendmatig huurstijgingspercentage, waardoor ook in 1976 de daling nog zou zijn voortgeschreden.

Hetgeen ik heb gezegd – ik heb dit zojuist al in alle duidelijkheid naar voren gebracht – is onzerzijds al opgemerkt bij de behandeling van de huuren subsidienota in december 1974, precies twee jaar geleden. Dit mocht de heer Van Dam er niet van weerhouden, in 1975 tot enige huuraanpassing over te gaan. Wij hebben ons in de afgelopen periode jegens hem en het kabinet dat hij representeert soepel opgesteld. Ik hoop, daarvan in de loop van deze week ook iets te zullen bemerken.

De dalende huurquote moet niet alleen ons maar ook de Staatssecretaris verontrusten, evenals de heer Kombrink. Waarom? Gunt het CDA de mensen geen lage huur? Natuurlijk wel. Wij kunnen er echter niet omheen dat, als de huren niet voldoende zijn om de kosten te dragen, de subsidies moeten worden verhoogd. Men zie er de betreffende posten van de rijksbegroting voor 1977 maar op na. Het verschil tussen het beleid dat de heer Van Dam hier verdedigt, evenals de heer Kombrink die dit namens de PvdA doet, enerzijds en het beleid dat ik verdedig anderzijds bedraagt, indien de huren nog één jaar met 8% zouden worden verhoogd, reeds 137,6 mln., dat niet aan subsidies behoeft te worden uitgegeven als onze suggestie wordt gevolgd. Dit is een bedrag dat in deze tijd toch nog wel mag meetellen.

Staatssecretaris Van Dam: Ik zou graag wat nadere informatie van de heer Scholten willen hebben. Hij zegt dat de dalende huurquote ook de Regering moet verontrusten, omdat dit leidt tot het omhooggaan van de subsidies. Zie de begroting. Zou de heer Scholten mij kunnen uitleggen waar hij in de begroting gelezen heeft, dat de objectsubsidies op woningen zijn verhoogd?

De heer **Scholten** (ARP): Ik had al gevreesd dat de heer Van Dam met deze vraagstelling zou komen. Deze vraag is niet juist.

De heer **Kombrink** (PvdA): U lokt het uit.

De heer **Scholten** (ARP): Hij mag haar stellen, maar ik zal duidelijk maken waarom zij niet juist is. In de zin dat iedere vraag op zich juist is, kan hij ook deze vraag stellen.

Scholten

Waar het om gaat is, dat natuurlijk in het kader van de meerjarenramingen er nu minder subsidie behoeft te worden uitgekeerd dan aanvankelijk werd verondersteld. In die gedachtengang kan de Staatssecretaris zelfs zeggen: Kijk eens, hoe voortreffelijk mijn beleid is. Ik geef minder uit dan aanvankelijk was begroot. De centrale vraag waarom het hierbij gaat is of, nu er naar wij hopen meevallers zijn in de Nederlandse economie, deze meevallers zullen worden gebruikt om uit te delen aan de huurder in Nederland, of op een andere manier zullen worden gebruikt. Ik kom daar nog op terug.

Staatssecretaris Van Dam: Dit is dus iets anders dan wat u eerder zei. U zei, dat de dalende huurquote de Regering moet verontrusten, omdat dit leidt tot hogere objectsubsidies. Dat is derhalve feitelijk onjuist.

De heer Scholten (ARP): Dat is niet juist. Wat ik zo juist gezegd heb, staat letterlijk in de Nota huur- en subsidiebeleid. Ik zal het helemaal voorlezen, als de Staatssecretaris dat op prijs stelt, in tweede termijn. In Nederland is van jaar tot jaar de post subsidies op de begroting van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor de objectsubsidies enorm gestegen. Wil de Staatssecretaris dat betwisten?

Staatssecretaris Van Dam: U spreekt nu over 1974. Inmiddels heeft zich een trendbreuk voorgedaan, en ik probeer u duidelijk te maken dat de subsidies nu afnemen.

De heer Scholten (ARP): Zij nemen af in verhouding tot wat u oorspronkelijk hebt gepland, maar zij zullen in absolute zin nog steeds blijven stijgen...

Staatssecretaris Van Dam: Omdat er nieuwe woningen worden gebouwd.

De heer Scholten (ARP): Maar waar u kennelijk omheen wilt, is dit punt – ik herhaal het nog maar wat ik gezegd heb en wat naar het mij voorkomt niet voor bestrijding vatbaar is; in ieder geval zou de Staatssecretaris beter kunnen weten –: van jaar tot jaar zijn de cijfers op de begroting van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in absolute zin gestegen. Natuurlijk omdat er nieuwe woningen worden gebouwd. Natuurlijk ook omdat leningen tegen een laag percentage omgezet moeten worden tegen een percentage van deze tijd. Die problematiek is de Staatssecretaris ook bekend. In totaal stijgt de subsidie.

Waar het mij om gaat is dat, wanneer de huurquote daalt, er een relatie

is met de subsidiepost op het Departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Het zijn communicerende vaten. Wanneer de kosten niet worden opgebracht door de huren, zullen de subsidies moeten toenemen. Het is klip en klaar, dat het ook zo werkt en dat het ook zo in elkaar zit.

De heer Kombrink (PvdA): Als de huuropbrengst bij de gekozen trendmatige huurverhoging inderdaad lager zou zijn dan de kostenontwikkeling rechtvaardigt. Over 1976 is een besparing bereikt, omdat de huurverhoging achteraf hoger bleek te zijn uitgevallen dan de kostenontwikkeling rechtvaardigde. Toch zijn inderdaad op de begroting de objectsubsidies toegenomen.

Waar de heer Scholten echter aan voorbijgaat is, dat ten gevolge van het systeem van de dynamische kostprijsberekening, objectsubsidies per definitie met 8% per jaar stijgen. Dat is het systeem waarvoor hij en wij gekozen hebben en dat wij aanvaard hebben. Aan die essentiële factor van toename van objectsubsidies gaat hij nu voorbij.

De heer Scholten (ARP): Dat moet ik uit deze opmerking opmaken. Ik geloof niet dat ik in herhalingen moet vervallen. Het is duidelijk wat mijn standpunt is. Ik geloof dat het voor iedereen die wil begrijpen, heel duidelijk is.

De heer Kombrink (PvdA): Mijn interruptie is een uitnodiging aan u om te reageren.

De heer Scholten (ARP): Ja, moet ik nu blijven herhalen...

De heer Kombrink (PvdA): Nee, geen herhaling, maar een echt antwoord. Ik zal u een concrete vraag stellen.

De heer De Beer (VVD): Ja, doet u dat eens!

De heer Kombrink (PvdA): Is de heer Scholten het met mij eens, dat de objectsubsidies van jaar op jaar op reeds gebouwde woningen ten gevolge van het systeem dat in 1975 is ingevoerd, ook met zijn instemming, met 8% jaarlijks zullen stijgen als de trend 8% is, of met 7% zullen stijgen als de trend 7% is?

De heer Scholten (ARP): Het doet mij in ieder geval genoeg dat u hier vandaag iets zegt, wat Staatssecretaris Van Dam in het debat van de vorige week, toen wij al even over de huren praatten, ontkende.

Mag ik u een tegenvraag stellen? Gegeven het feit dat in Nederland op dit moment meer dan 1 mln. woningen niet tot stand zijn gekomen onder de berekening van de dynamische

kostprijs is een huurverhoging van 8%, zoals door mij bepleit, aanmerkelijk gunstiger dan een huurverhoging van 7%, zoals door u bepleit, vóór de totale subsidies. Als u dat niet gelooft, dan verwijs ik u naar kolom 2 in het nadere antwoord van de Staatssecretaris. Daar heeft de Staatssecretaris uitgerekend, dat méér dan 200 mln. minder aan subsidies hoeft te worden betaald, indien ons voorstel (8% huurverhoging) wordt aanvaard.

De heer Kombrink (PvdA): Daarover komen wij nog wel te spreken, want daar tegenover moet u de liquiditeits tekorten stellen die de overheid moet financieren. Dat vergt extra uitgaven.

U beantwoordt mijn vraag niet, maar ik wil wel uw vraag beantwoorden. Natuurlijk is het zo, dat naarmate men de huurstijging hoger kiest, uitgaand boven de feitelijke kostenontwikkeling, men subsidies kan besparen. Dat is klip en klaar. U praat nu over heel andere zaken dan waarover wij het vanaf 1974 hebben gehad. Toen hadden wij het over het huurstijgingspercentage in relatie tot 1,5% objectsubsidie voor nieuw te bouwen huurwoningen. Toen was 8% te weinig, omdat dan meer dan die 1,5% objectsubsidie die in het systeem besloten lag, vereist was. Daarom wilde u toen een hogere huurstijging. Nu wilt u een hogere huurstijging, niet omdat wij boven die 1,5% uitkomen – want zelfs bij 7% zitten wij op 1% objectsubsidie – maar om extra te besparen op de objectsubsidies. Dat is het wezenlijke verschil tussen het debat van eind 1974 en dat wij nu voeren.

De heer Scholten (ARP): Mijnheer de Voorzitter! De heer Kombrink ziet twee dingen over het hoofd, die essentieel zijn. Ik zal ze in herinnering roepen. In 1974 heb ik gezegd: Als de objectsubsidie minder kan zijn dan 1,5% bij de start, heb ik het graag, want van jaar tot jaar stijgen ze inderdaad met 8%. Het zal 7% zijn wanneer het 7% is, ook weer volgens de stukken. Ik heb gezegd, dat wij niet per definitie met 1,5% objectsubsidies van start hoeven te gaan. Ik hoop dat de objectsubsidie in enig jaar een keer kan wegvallen. Dat zou overigens het volgende jaar kunnen, als wij daarvoor de medewerking van de Regering krijgen. Ook in 1974 heb ik er met nadruk op gewezen – ik wijs de heer Kombrink daarop – dat wij een verdeelde markt hebben, dat er ontzettend veel huizen zijn gebouwd onder een ander stelsel en dat wij ervoor pleiten, voor zover dat sociaal verantwoord is, om de enorme bulk van objectsubsidies tot redelijke

Scholten

proporties terug te brengen. Ik vind het jammer, dat hij deze bijdrage van ons aan het debat van toen, die voor ons essentieel was en nog steeds essentieel is, kennelijk helemaal over het hoofd heeft gezien.

Ik herhaal dat het verschil voor de meerjarenramingen tot 1980 tussen het beleid van de heer Van Dam en het beleid dat ik hier verdedig, indien wij alleen in 1977 genoeg zouden nemen met 8% huurverhoging en vervolgens met 7%, 137,6 mln. aan subsidies is die niet behoeven te worden uitgekeerd. Dat antwoord heeft de heer Van Dam bij de nadere verslaggeving aan ons gegeven. Ik houd het op dat antwoord en dat is niet niks.

De heer **De Beer** (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Afgezien van het bedrag dat de heer Scholten net noemde, komen er daarenboven nog vele tientallen miljoenen guldens binnen bij de verhuurders, die het hard nodig hebben om de onderhoudsfondsen wat aan te vullen.

De heer **Scholten** (ARP): Als de huur niet voldoende is voor de kosten, dan kan er op twee manieren in voorzien worden: a. de verhuurder legt het erbij; b. de overheid legt erop toe. Inderdaad heb ik tot dusver uitsluitend gesproken over de tweede post, maar de eerste is ook zeker aanwezig.

Mijnheer de Voorzitter! De heer Kombrink zegt: Kijkt u ook eens even naar de stijgende liquiditeitstekorten. Dat is waar. Vanaf 1978 is er ook een toenemend liquiditeitstekort. Dat is overigens aanzienlijk minder dan het bedrag van 137,6 mln., dat ik heb genoemd. Het is voor de fractie van het CDA een wezenlijk verschil, of iets een liquiditeitstekort is of een subsidie. Een subsidie is men kwijt, een liquiditeitstekort komt, hoe lang het ook mag duren, in het kader van de dynamische kostprijsberekening ooit nog een keer terug. Het zou financieel kortzichtig zijn, wanneer wij zouden zeggen: het doet er niet toe of het subsidies zijn of liquiditeitstekorten, in beide gevallen zijn wij hen kwijt. Het wezenlijke verschil is – dat zal de heer Kombrink toch niet kunnen bestrijden – dat men het in het ene geval voor goed kwijt is en in het andere geval ooit nog een keer terug hoopt te ontvangen.

Ik hoop niet, dat wij zo ver zijn gekomen, dat dit soort argumentaties op een departement gaan spelen. Dan kunnen wij natuurlijk de inflatiebestrijding in ons land wel helemaal op onze schoenzolen plakken; dan komt daar niets van terecht.

Indien de heer Van Dam zegt, dat uit het oogpunt van een goed volkshuisvestingsbeleid 7% voldoende is – dat zegt hij ook – en dat dan vervolgens de effecten voor het sociaal-economisch beleid gaan meespelen, versmalt hij het begrip volkshuisvesting, naar mijn mening, tot een computerbeleid, gebaseerd op de dynamische kostprijsberekening. Dat zou hij overigens niet gedaan hebben, wanneer deze computer in 1974 geheel andere getallen zou hebben uitgebraakt, indien de ramingen van nu worden vervangen door de harde feiten van toen. Dan zouden de huren met meer dan 10% op jaarbasis zijn gestegen. Dat beleid werd onder meer op sociale gronden niet voorgesteld, en terecht. Ook nu moet men echter een bredere context aanvaarden, ook voor het begrip volkshuisvesting. Minister Gruijters heeft hier verleden week bevestigd, dat hij meer zou willen doen, als de middelen het maar zouden toelaten. Hiermee komen wij bij de realiteit van het begrip volkshuisvesting terecht. Ik vraag aan de Staatssecretaris en ook aan de heer Kombrink, nu hij zich zo intensief in het debat heeft gemengd, of het vanuit deze stelling te verantwoorden is subsidies te blijven uitdelen, of de ontvanger die nu nodig heeft of niet. Daar gaat het om.

Wij bepleiten een beleid waarbij de globale subsidies worden omgezet in specifieke. Als een huis een huur moet opbrengen, die, gelet op de kosten, eigenlijk in geen verhouding staat tot de kwaliteit – wij weten dat die omstandigheden zich steeds meer gaan voordoen – dan ligt het meer voor de hand de systematiek van de subsidiekraan op dit soort situaties te richten. Het geld dat uitgespaard kan worden door de subsidies te verminderen, kan in de sector van de volkshuisvesting uitstekend worden besteed. Dat heeft betekenis, ook voor de inflatiebestrijding.

Nu moet de Staatssecretaris mij niet tegenwerpen dat ik met deze stelling het kabinetsbeleid ondergraaf, immers, per definitie wordt objectsubsidie gegeven. Of dit nu per definitie moet of juist niet lijkt mij een zaak voor de formatie. Als het echter, ten gevolge van de ontwikkeling, in een jaar niet hoeft, dan mag daartegen geen principieel bezwaar worden gemaakt.

Wij hebben een trendmatige huurstijgingspercentage, dat wil zeggen dat niet uitsluitend op de gegevens van een bepaald jaar mag worden afgegaan, maar dat op een reeks van jaren moet worden gelet. Gelet op de feitelijke ontwikkeling van een aantal relevante factoren zou in 1976 een trend-

matige huurstijging van 6,7% mogelijk zijn geweest, aldus de Staatssecretaris in zijn beantwoording van een vraag van de heer Kombrink. Hij tekent in de memorie van antwoord daarbij aan dat juist vanwege het trendmatig karakter van het huurverhogingspercentage tot een dergelijke verlaging door hem niet is besloten.

Ik zou het in dit debat graag willen meemaken dat de Staatssecretaris, maar ook mijn geachte opponent de heer Kombrink, begrip opbrachten voor ons standpunt dat wij vanuit eenzelfde trendgedachte ook voor 1977 een verhoging van 8% wenselijk en verantwoord vinden. Ook indien de prognoses uitkomen zouden wij dit bepleiten, hoe veel te meer nu bij de prognoses een aantal vraagtekens moet worden gezet. De heer De Beer heeft een aantal genoemd.

Wie bereid is de huurverhogingen in het nabije verleden op een rij te zetten, waarbij zal blijken hoezeer deze onder de loonontwikkeling bleven, zal moeten toegeven dat onze opstelling redelijk is, al kan men dan ons standpunt niet delen. Wie zwaar aankijkt tegen de inflatoire gevolgen van een verhoging van 8% boven een van 7%, nodig ik uit dit ook te bezien in samenhang met een weinig gerichte subsidiestroom zoals wij die nu kennen. Alsof dit geen betekenis zou hebben voor de inflatie, misschien nog wel meer.

Vervolgens wordt de gedachte van de trend ernstig geweld aan gedaan, wanneer deze per definitie niet inflatoir mag werken. Ik zal mij in dit verband verschuilen achter een muurtje, dat de Staatssecretaris sympathiek zal vinden, namelijk achter mijn collega de heer Nypels. Ik citeer uit het debat van twee maanden geleden: 'Werken met een trendmatige huurverhoging betekent, dat de huurverhogingen niet automatisch alle kostenontwikkelingen zullen volgen. De grillige ontwikkeling van de kosten wordt afgezwakt door een trend. Wat is het kenmerk van een trend? Het ene moment zullen de kostenontwikkelingen duidelijk boven de trend uitgaan en als tegenhanger zullen uiteraard in andere gevallen de kostenontwikkelingen onder de trend blijven. Dit heeft consequenties; anders had men het systeem niet moeten aanvaarden. De consequentie is, dat op het moment waarop de kostenontwikkelingen boven de trend uitgaan dit systeem een afremming van de inflatie bevordert. Als tegenhanger daarvan zal het op momenten waarop een zeer gematigde kostenontwikkeling plaatsvindt, waarop de kostenontwikkelingen dus in feite onder de trend en de

Scholten

trendaanpassingen liggen, inflatiebevorderend werken.' (einde citaat)

Deze benaderingswijze is ook de mijne, waarbij ik wel wijs op de inflatoire gevolgen van een 7% in het kader van de rijksuitgaven en de besteding der middelen. Dat is een andere component.

Het is dus de vraag, in hoeverre wij hier vandaag en woensdag moeten kiezen tussen de conjuncturele component en de meer structurele van het volkshuisvestingsbeleid. Als we moeten kiezen, dan kies ik voor de structurele, in het belang van een breed opgezet en goed volkshuisvestingsbeleid. Zij die dit niet doen en wel de gedachte van de trend onderschrijven, maken de indruk wel de koe te willen verkopen, maar de uier achter te willen houden.

Samenvattend: de gedachte van de trend brengt mee dat de huren over een langere periode moeten worden bekeken, met het accent op het nabije verleden. De Regering heeft in de nota huur- en subsidiebeleid gezegd dat zij dat zou doen. De belangen van de volkshuisvesting moeten breed worden gezien. De vraag moet dan gesteld worden of de volkshuisvestingsgelden optimaal wordt besteed indien op dit moment tot een huurverlaging wordt besloten. Met andere woorden: Gaat, nu er ruimte schijnt te komen, deze dan naar de huurder, ongeacht of het nu Jan Modaal is of iemand met 40.000 gulden inkomen, of wordt aan de middelen een meer gerichte bestemming gegeven? Deze laatste vraag beantwoorden wij positief.

De invloed op de loonontwikkeling kan er zijn, maar die moet niet overdreven worden. In ieder geval staat de volkshuisvestingsprijs die wij daarvoor moeten betalen exact vast. Staatssecretaris Van Dam wenst 7%, wij 8.

De vorige week heb ik bij het debat over Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening waardering uitgesproken voor het beleid van de bewindsman. Dat meende ik ook, ook nu nog. Ook nu willen wij trachten het door ons voorgestane beleid voor de heer Van Dam wat meer acceptabel te maken, indien althans een meerderheid van de Kamer voor onze visie is. Collega Cornelissen en ik zullen dadelijk een amendement indienen waarmee wij de Staatssecretaris ruimte willen geven om nieuw in aanbouw te nemen woningen te bouwen, uitgaande van de berekeningen, die hij ons heeft voorgelegd, terwijl voorts ook de huur van de groep woningen van de laatste vijf jaar

met 7% zou kunnen worden verhoogd. Het is niet plezierig dat wij dan in 1977 met twee cijfers moeten werken, namelijk 7 en 8, maar dat is niet onoverkomelijk. Hopelijk kunnen wij bij de behandeling van de huurprijzenwet weer tot één cijfer, naar ik hoop in grote overeenstemming, geraken.

□

De heer **Van Rossum** (SGP): Mijnheer de Voorzitter! De Staatssecretaris heeft in de schriftelijke stukken gezegd, dat wij ons steeds weer moeten bezinnen. Hij zal begrijpen, dat dit ons aanspreekt.

De Staatssecretaris geeft vele argumenten en een uitvoerige beantwoording, zowel in de memorie van antwoord als in de nota naar aanleiding van het eindverslag. Ook daarvoor kunnen wij niet anders dan erkentelijk zijn. Hij beroept zich op een groot aantal gepubliceerde cijfers van het Centraal Planbureau en de MEV. Verder betoogt hij, dat wij er toch alles aan moeten doen om de inflatie te bestrijden. Ook dit stuit bij ons niet op moeilijkheden. Aan die bestrijding van de inflatie willen wij graag meedoen. Dat wil echter niet zeggen, dat wij het helemaal eens kunnen zijn met de redeneertrant, die dan verder wordt opgezet. Op zich zelf bezien moet een huur billijk en rechtvaardig zijn, zowel voor de huurder als voor de verhuurder. Bovendien is het huurbeleid de laatste jaren aan nogal wat schommelingen onderhevig, mede als gevolg van het invoeren van een geheel nieuw systeem. Dit alles heeft tot een zekere instabiliteit en mischien hier en daar wel tot een ondoorzichtigheid geleid. In ieder geval heeft het tot discontinuïteit geleid. Het is zaak, dat eindelijk eens een zekere continuïteit in het huurbeleid tot stand wordt gebracht. Deze continuïteit is aanwezig door de Wet jaarlijkse huurverhogingen. Iedereen weet waaraan hij toe is. De huurder kan rekenen op een stabiele huurverhoging, uiteraard met een trend. De verhuurder kan ook een zekere planning maken voor onderhoud over een aantal jaren. Dit geeft aan het huurbeleid een zekere continuïteit.

Bovendien staan er een aantal huurwetten op stapel. Deze zijn al bij de Kamer ingediend. Zij zijn bekend wat hun inhoud betreft. Zij moeten echter nog worden behandeld. Wij weten hiervan niet precies de uitkomst, maar ook hierdoor ontstaat een discontinuïteit in het huurbeleid. Om dit te verkrijgen gaan wij nu een golfje vooruit jagen door alvast wat aan de bestaande huurwetten te knutselen. Dit alles zal dan moeten gebeuren voor een huurbeleid van slechts één jaar. Ik heb hier

moeite mee. Als de andere wetten komen, zullen wij ze behandelen. Hierin zitten zeer redelijke elementen. Met het overhoop halen van de huurwetten voor één jaar – met weer een discontinue factor – heeft onze fractie in ieder geval moeite, vooral omdat in de schriftelijke stukken duidelijk tot uitdrukking komt, dat 60% van de huurders toch al meer zou moeten betalen dan de trendmatige huurverhoging. De Staatssecretaris geeft dit zelf toe. Volgens de Wet jaarlijkse huurverhoging kan slechts een keer per jaar de huur worden verhoogd. Dit staat duidelijk in de stukken. Een reëel uitgangspunt is dus, dat als dit per 1 april 1977 gebeurt, de vroegste datum waarop een nieuw huurbeleid in werking kan treden, 1 april 1978 is. Dit is juist en het lijkt mij, dat wij hiervan uit moeten gaan.

Is het zover mis met onze huren, dat wij hierbij zulke grote woorden als inflatiebestrijding moeten gebruiken? Zijn de huren in Nederland dan zo hoog, dat wij hiervoor overal een grote trompet moeten opzetten? De huren in Nederland zijn – in vergelijking met andere EEG-landen, als ik tenminste de publikaties goed heb begrepen – niet abnormaal hoog. Integendeel, volgens een EEG-publikatie over nationale rekeningen is de huur inclusief water in Nederland gemiddeld 9,7% van het besteedbare inkomen. Dit is bepaald niet hoog in vergelijking met andere landen. Bovendien is de huurquote de laatste jaren duidelijk gedaald. De tabellen 3 en 4 in de Nota naar aanleiding van het eindverslag laten wat dit betreft geen onduidelijkheid over: de huurquote is met 10% gedaald.

Staatssecretaris **Van Dam**: Hebt u het wel eens sinds 1900 bekeken?

De heer **Van Rossum** (SGP): Ik heb het nu over de staat, die u heeft gegeven, de tabellen nrs. 3 en 4. Die gaan niet over 1900, maar over de periode vanaf 1970.

Staatssecretaris **Van Dam**: Omdat dat van mij was gevraagd. U stelt nu, dat een en ander de laatste jaren sterk is gedaald, alsof dat een uitzonderlijke ontwikkeling is. Met mijn opmerking over het jaar 1900 wil ik aangeven, dat het volstrekt normaal is, dat bij een stijgende welvaart de kosten van de eerste levensbehoeften – althans het gedeelte van het inkomen, dat daaraan wordt besteed – voortdurend daalt. Dat is een volstrekt normale zaak en het zou abnormaal zijn als het niet zo was.

De heer **Van Rossum** (SGP): Dat mag

Van Rossum

aardig klinken, maar als er nog zoveel te doen is op het terrein van de volkshuisvesting, mag toch worden verwacht, dat de huurquote in de buurt van de 100% blijft. Nù is er sprake van een duidelijke daling, die naar mijn mening niet goed te motiveren is. Het zelfde werd overigens geconstateerd in de nota inzake het huur- en subsidiebeleid; ook dat stuk is van deze Staatssecretaris, mijnheer de Voorzitter.

De heer **De Beer** (VVD): Bovendien lijkt mij een en ander niet normaal wanneer tegelijkertijd heel veel geld wordt gebruikt om de zaak te subsidiëren.

De heer **Van Rossum** (SGP): Dat de overheid er te veel geld in steekt, is inderdaad een bijkomende factor, die wel degelijk verband houdt met de dalende huurquote.

Het woningenbestand, in de huursector, gaat voorts sterk achteruit door het gebrek aan onderhoud. Dit leidt er weer toe, dat wij grote plannen moeten opstellen voor stadsvernieuwing. Indien de huren worden beperkt opdat lonen en prijzen in de hand worden gehouden, moet dan niet gevreesd worden, dat dit in de toekomst zal leiden tot het uitkeren van zeer hoge subsidies voor stadsvernieuwing, waarbij – dit blijkt uit uitspraken bij de behandeling van de begroting van Staatssecretaris Schaefer – een groot stuk achterstallig onderhoud mede wordt gesubsidieerd? Lage huren leiden daarmee op langere termijn tot hoge staatsuitgaven. Ik heb het dan nog niet eens over de grote objectsubsidies, waarover de heer Scholten sprak. Hoge staatsuitgaven leiden ook weer tot inflatie. De duivel wordt daarmee uitgeworpen met Beëlzebub; het is een zuinigheid, die de wijsheid bedriegt.

De Staatssecretaris stelt, dat het woningbehoefteonderzoek zal moeten uitwijzen hoe het, meer gespecificeerd, met de huurquote staat. Dat onderzoek moet nog volgen; als deze factor zozeer van belang is, moeten wij dan dit alles voor één jaar overhoop halen? Kunnen wij niet beter eerst de resultaten van het onderzoek afwachten?

De dynamische kostprijsuur was een goed en doelmatig gegeven, dat huurders en verhuurders een zekere stabiliteit bood. De huurder kon rekening houden met een vaste lijn in de huurverhogingen, terwijl de verhuurder kon rekenen op een vast rendement. Als er echter geen sprake meer is van een 'trend' en als er voortdurend wordt aangepast, komt er in het

planmatige een breuk. Wij hebben al zoveel breuken, zodat wij er beter aan doen, die wijzigingen achterwege te laten.

Wij hebben in de loop van dit jaar gesproken over drie wetsontwerpen. Ik geloof, dat wij nu te maken hebben met een compromis. Het ongewijzigde oorspronkelijke wetsontwerp zou in werking treden op 1 april 1977 en werken tot 1 april 1978, hetgeen resulteren zou in 12 maanden met 8% huurverhoging. Dit komt neer op een jaarlijks resultaat van 96% van de aanvankelijke maanduur. Dat is dus nog niet het bedrag van één maand huur, maar zonder wijziging van de wet zou het daarop neerkomen. Er is een wetsvoorstel 14 045 geweest dat uitging van een verhoging met 8% vanaf 1 juli. Dat kwam neer op een verhoging van negen maanden maal acht procent is 72% van een maand huur. Inmiddels is het geworden twaalf maanden van zeventen procent, is 84% van een maand huur. Dit nieuwe voorstel ligt precies tussen 72% en 96% in. Ik heb hieruit opgemaakt dat de Staatssecretaris probeert met de Kamer tot een zeker compromis te komen. Ik weet niet of dit echt zijn bedoeling is, maar dat horen wij nog wel. Hij had liever een geringere verhoging gezien, maar hij zal nu wel vastzitten aan 84%, een percentage dat ons nog onjuist voorkomt.

In het voorlopig verslag heb ik er al op gewezen dat het de vraag is of deze verhoging niet in strijd is met hetgeen de Staatssecretaris en de andere bewindslieden op dit departement voorstaan, het stimuleren van het eigen woningbezit. Er is een heel duidelijke kloof tussen de kooprijzen van vrij te aanvaarden woningen en verhuurde woningen. Dat staat in de stukken, die ik de Staatssecretaris niet behoef te geven. De Staatssecretaris zegt dat dit beleid er niet toe kan dienen die kloof te dempen. Ik neem ook aan dat dit niet de directe bedoeling van het huurbeleid is, maar het doelbewust verdiepen of verbreden van de kloof is dat ook niet. Dat gebeurt hier eigenlijk wel. Er vindt dus een wat andere benadering plaats. Ik meen dat de kloof niet verbreed of verdiept moet worden door huurstijgingen die minder dan redelijk zijn. Dan geven wij natuurlijk ook weer geen stimulans aan het eigen woningbezit. Als ik dan de prijsstijgingen van de koopwoningen zie – de Staatssecretaris was gaarne bereid die cijfers te verstrekken; zij staan op blz. 18 van de memorie van antwoord – blijkt heel duidelijk dat die prijsstijgingen procentueel nog stukken hoger zijn dan de stijgingen van de huren.

Dat wil dus zeggen dat er een opwaartse druk is, zowel voor de niet vrij te aanvaarden als voor de vrij te aanvaarden woningen. Dat komt een eind boven tien procent uit. Het huurbeleid behoeft er naar de mening van de Staatssecretaris niet op gericht te zijn die kloof te dempen. Dat zou trouwens nooit lukken. Het is echter ook niet de bedoeling met een dragline erop uit te trekken om de kloof uit te graven en groter te maken. Dat lijkt ons bepaald een wat onjuiste benadering. Ik benader het probleem precies andersom dan de Staatssecretaris ons in de memorie van antwoord voorschotelde.

Ik ben blij dat er ook op verschillende gebieden door de Staatssecretaris allerlei initiatieven worden ondernomen om de zaak te onderzoeken en ook dat hij opdracht heeft gegeven, te zoeken naar een bevordering van de evenwichtige totstandkoming van de baten en offers die aan het kopen en huren van een woning verbonden zijn. Op zichzelf is dat een goede aanzet. Ik denk dat allen met belangstelling op de resultaten van dat onderzoek wachten. Als dat echter onderzocht wordt waarom moeten wij dan nu reeds de continuïteit uit het bedrijf weghalen? Waarom moeten wij trachten de mensen weer een zekere onrust op het lijf te jagen door het weer maar eens anders te doen?

Als een argument in zijn filosofie heeft de Staatssecretaris aangevoerd dat zich een vrij sterke daling van de bouwkosten heeft voorgedaan. Op zichzelf is dat juist, maar de huur wordt natuurlijk niet alleen door de bouwkosten bepaald. Het gaat bij de kostprijsuur onder meer om de stichtingskosten, waarvan de bouwkosten deel uitmaken. Het Centraal Bureau voor de Statistiek leidt de bouwkosten af uit de aanneemsommen. In de huidige tijd van onderbezetting zijn verschillende bedrijven genoodzaakt onder de kostprijs te werken opdat er geen sprake zal zijn van werkverlies en de vaste kosten betaald kunnen worden. Aangezien een onderneming op den duur rendabel moet produceren, zal verlies bij onderbezetting op dit moment goedgemaakt moeten worden door het behalen van winst in de toekomst. Daarom is het op zijn minst discutabel of incidentele bouwkostendalingen in de trendmatige huurverhoging zo sterk tot uitdrukking mogen komen. De heer Scholten heeft vóór mij al gesproken over het verschil tussen oude en nieuwe woningen. Daarover staat ook het een en ander in de stukken. Ik sluit mij om des tijds wille bij hem aan. Over de onderhoudskosten

Van Rossum

is ook al bij het vorige debat gesproken. Deze kosten zijn de laatste jaren inderdaad iets gedaald, maar zij waren in de voorgaande jaren sterker gestegen dan door de huren werd goedge maakt. Dan zou er echter sprake moeten zijn van een inhaal- of inverdieneffect. Deze Staatssecretaris is zo voor nivellering en dan zou hij ook in de tijd moeten nivelleren. De kosten van onderhoud zijn nog steeds hoog. Zij worden niet alleen bepaald door de loonkosten, maar er komen allerlei kosten bij zoals voorrijkosten en kosten van kleine kostbare karweitjes. Daarop is de Staatssecretaris nog niet ingegaan. Toch hebben deze kosten een grote invloed op het onderhoud van het woningbestand.

Wij mogen niet zo met cijfertjes manipuleren dat er een computerbeleid ontstaat. Wij hebben ook te maken met een soort van ethiek van het huizenbezit. Wanneer druk op de huren wordt uitgeoefend, werken wij dingen in de hand die wij niet wensen. Ik spreek hierbij niet over de doe-het-zelvers; het kan alleen maar goed zijn dat zij hun vrije tijd zo besteden.

Er is echter al gauw sprake van vriendendiensten van vrienden die vaak al of niet werkloze bouwvakkers zijn. Dan geldt de leus: voor wat hoort wat, al is het vaak in strijd met wat de voorschriften daarover zeggen. Hierdoor ontstaan psychologische effecten die enerzijds tot minder onderhoud kunnen leiden. Dit is ongewenst. De Staatssecretaris zegt dat het zeer de vraag is of anderzijds bij hogere huurverhogingspercentages zwart werk zal toenemen. Dit is echter een benadering van de andere kant. Als echter de huurverhoging wordt verlaagd, leidt dit tot minder inkomsten voor de beheerder. Dit legt een psychologische druk op het gedragspatroon van degenen die de huizen moeten onderhouden; het doet er niet toe of dit in organisatorisch of particulier verband is. De overheid moet dan haar onderdanen echter niet in verzoeking brengen om verkeerde en ethisch niet verantwoorde praktijken toe te passen. Om al die redenen hebben wij zeer grote moeite met dit wetsontwerp. De Staatssecretaris kan in ieder geval nog zijn best doen ons te overtuigen.

De vergadering wordt van 17.25 uur tot 17.35 uur geschorst.

De heer **Van het Schip** (CPN): Mijnheer de Voorzitter! Mijn fractie verzet zich tegen het in ontwikkeling zijnde huurbeleid, waarvan dit wetsontwerp

een onderdeel vormt. Het is niet met plezier dat wij moeten vaststellen dat het verzet van onze kant sterker is geworden naarmate deze Regering zich langer met het huurbeleid bezighoudt. De oorzaak van het toenemende verzet van onze kant is dat gaandeweg de verschillen met het huurbeleid van vorige regeringen door de heer Van Dam zijn en worden weggenomen. Dat leidt er ook toe dat het verzet uit alle lagen van de bevolking voortdurend is geworden, verzet tegen het huurbeleid op zichzelf in samenhang met de ongelooflijke stijgingen van de andere woonkosten en in samenhang met de aantasting van de koopkracht. De voorzitter van het landelijk huurdersverbond heeft de heer Van Dam aangeduid als de restaurateur van het Udink-beleid. Ik vind dat een correcte typering van het huidige beleid. Van onze kant hebben wij voortdurend geprobeerd de mening van die vele mensen die zich tegen het beleid verzetten om te zetten in voorstellen die deze restauratie zouden kunnen voorkomen. In 1973 hebben wij voorgesteld, de huurharmonisatie ongedaan te maken. Het regeringsvoorstel om de trend naar 8% te brengen, ook als toekomstige basis voor de harmonisatie nieuwe stijl is door ons beantwoord met een tegenvoorstel om het huurbeleid van Udink af te grendelen tot en met een maximum van 6% huurverhoging en dat nog onder stringente voorwaarden. Niet de mening van de mensen en niet de door deze Regering zelf gedane belofte waren doorslaggevend, maar het politieke gedram van wat nu het CDA is geworden. Het is merkwaardig om daarnaast de positie van de VVD te karakteriseren. Zij spreidt een verzet ten tonele, terwijl zij eigenlijk zou moeten instemmen met de ontwikkelingen van het huurbeleid, maar dat past niet in de positie die zij als zogenaamde oppositiepartij inneemt en bovendien – en waarom zou zij niet – laat zij niets na om ook het CDA nog verder vooruit te duwen inzake het herstel naar het volledige beleid van de heer Udink. Het herstel van het oude beleid sprak reeds uit de harmonisatievoorstellen van voor 1976 en spreekt onzes inziens nog sterker uit de richtlijnen voor 1977. De uitbreiding van de harmonisatie tot de woningen gebouwd vanaf 1930 in beheer bij corporaties en dergelijke, de verfijning van het waarderingssysteem, enz. zal een beduidend groter aantal woningen voor een groter verhoging in aanmerking doen komen als hetgeen de trend zal worden. Zij zal het aantal woningen dat voor huurbevrozing of

huurverlaging in aanmerking komt moeten verminderen. Het beleid voor 1977 krijgt ook een duidelijk dwingend, een gereguleerd karakter dat alle toezeggingen uit het verleden over inspraak, over medezeggenschap van de huurders en over zelfs democratisering van het huurbeleid tot een farce maakt. De corporaties worden daarbij opnieuw in een dwangbuis geperst en wel zodanig dat zij weer in de trekpaardformatiefunctie dreigen te komen die overige bewindslieden hen hadden toegedacht, een trekpaardfunctie voor de particuliere sector. Die particuliere sector mag dan ook voor het komend jaar voor het bezit vanaf 1930 het harmonisatiestelsel ter hand nemen.

Wat er nu ook wordt bedoeld met deze verlaging van 8% naar 7%, de verdienste van het voorstel is dat het huurbeleid is geplaatst waar het thuis hoort, namelijk in het kader van de koopkracht, de inflatie en de werkgelegenheid. Het feit dat 1% verhoging tot een erkende prijsstijging van 0,065% zal leiden – zie memorie van antwoord – legt de conclusie op dat een gemiddelde verhoging van 8,5% à 9%, die in de bedoeling ligt, een prijsstijging van ongeveer 0,6% met zich mee zal brengen. Dat is echter niet in overeenstemming met de werkelijkheid, zoals die voor vele mensen is. Voor hen is het toekomstbeeld in dit verband heel wat slechter. Wanneer men namelijk de huurverhogingen berekent op basis van huren van f 200, f 300 en meer, leidt het voor die mensen tot een veel grotere stijging van de kosten voor levensonderhoud, vooral wanneer men het samenvoegt met de enorme en steeds verder stijgende andere woonkosten. Naar ons inzicht kan het voor deze groepen betekenen dat de kosten van het levensonderhoud met 2% of meer zullen oplopen. Het vraagstuk van de woonkosten kan bij dit alles niet onbesproken blijven, want eenvoudige berekeningen, uitgaande van de zojuist door mij genoemde huren, leren dat de woonlasten voor deze groep van huurwoningen tussen de f 5000 en f 6000 per jaar liggen, bij een besteedbaar inkomen dat vaak zo'n f 25.000 is.

De grote truc die ons inziens met de huursubsidie is toegepast, kan daarbij niet worden verwaarloosd. De in acht te nemen inkomens moeten niet met 5, niet met 9, maar met 13% worden verhoogd, hetgeen zich doet voelen. Dat deed zich al met ingang van 1 juli jl. voelen, maar vooral later wanneer mensen het feitelijk bedrag van de huursubsidie voor zich kregen. Zij heb-

Van het Schip

ben ervaren dat die subsidie vaak met tientallen guldens per maand omlaag is gegaan, terwijl met ingang van diezelfde datum of daaromtrent de woonlasten met tientallen guldens zijn gestegen. Ik wil de klachten en de bezwaren accentueren die van allerwege tot de Kamer komt, dat deze grote truc met de individuele huursubsidie in het bijzonder de mensen met de laagste inkomens treft, door het sterk optrekken van de benedengrens.

Terwijl dit al achter ons ligt, moet daar de komende huurverhoging nog bovenop komen. Wat de looncompensatie voor 1976 wordt genoemd, is vaak niet eens voldoende om het totaal van de gestegen woonkosten op te vangen. Er kan dus niet van een looncompensatie voor de gestegen prijzen worden gesproken. Wij hebben dit zien aankomen door nu eens te rekenen in centen en niet in, de werkelijkheid camouflerende berekeningen in procenten, die de Staatssecretaris aan de Kamer voorlegt. Vandaar dat ook al in 1975 het voorstel van onze kant kwam om het huurbeleid zodanig om te buigen dat het de koopkracht van de mensen – en dan ook werkelijk van de mensen – zou waarborgen. De Kamer heeft dat niet gewild, anders dan de huurders, zoals onder meer blijkt uit de stroom van brieven die de Kamer met grote regelmaat bereikt, waarin tal van mensen, groepen, huurcomités en huurders die zich hebben verbonden protesteren tegen de voortzetting van dit beleid.

Omdat de stijging van de kosten voor het levensonderhoud over 1976 niet is gecompenseerd, omdat de compensatie voor 1977, gezien de houding van de ondernemers onder leiding van de welbekende heer Van Veen, inzet zal worden van felle strijd, omdat de Regering het eenmaal door haar beloofde prijsbeheersings- en prijsstopbeleid wel heeft aangekondigd, maar niet uitgevoerd en omdat het er bij de huurverhoging om gaat om, zoals de heer Scholten zorgvuldig heeft betoogd en berekend, verder op de rijksbegroting te bezuinigen ten koste van de mensen, stellen wij tegen de achtergrond van het behoud van koopkracht voor, om voor het jaar 1977 de huren te bevriezen en de huurharmonisatie op te schorten.

Het lid **Vondeling** neemt de voorzittersstoel weer in.

De heer **Van het Schip** (CPN): Mijnheer de Voorzitter! Daartoe strekkende amendementen zijn van onze kant ingediend. De tekst ervan is, zoals het

behoort, tot stand gekomen met de welwillende medewerking van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Het is zeer goed mogelijk, dat de heer Van Dam of de heer Kombrink te voorschijn komt met de loodgieter, die toch ook looncompensatie moet hebben. Zij moeten echter met een andere redenering komen dan tot dusverre is gevolgd. Uit alles blijkt dat de loon- en salaristrekken zelf moeten zorgen voor looncompensatie. Zij krijgen wel de huurverhoging en de verhoging van andere kosten van de Regering, maar niet de volle compensatie.

Bovendien houden de zo vaak ten tonele gevoerde onderhoudskosten, met name die van de woningen van corporaties, geen enkel verband met de huurverhogingen. Het bedrag dat ermee gemoeid is, mag worden afgetrokken van de totale huuropbrengst, ter grootte van een bedrag dat jaarlijks door de Minister wordt vastgesteld, dat te laag is, zoals uit het debat over de begroting is gebleken, naar onze mening zelfs veel te laag. Enig verband tussen deze zaken en de onderhoudskosten die zouden moeten worden opgebracht, geldt zeer beslist niet voor de woningen van corporaties en soortgelijke instellingen.

Over de overgrote meerderheid van de particuliere eigenaren behoeven wij in dit verband niet te spreken. Wat zij in de loop van de laatste 25 jaar aan huurverhogingen hebben binnengekregen – in de orde van grootte van 500% – heeft niet geleid en zal ook niet leiden tot beter onderhoud. De officiële stukken onderstrepen dat. Wat op dat punt gedaan is, moest worden afgedwongen. Het argument, zo graag gehanteerd, heeft dus in dit verband geen enkele betekenis, het slaat gewoon nergens op.

Wij hebben in ons amendement precies uitgedrukt, wat naar onze mening onder de gegeven omstandigheden zou moeten worden gedaan door een Regering, die ernst maakt met het behoud van de koopkracht en het beheersen van de prijzen. Waarom heb ik de zaak toegespitst op de huren, de woonlasten in het algemeen? Omdat er voor 90% sprake is van prijzen, die de Regering in de hand heeft. Van andere prijzen van artikelen die de kosten van het levensonderhoud bepalen, kan zij soms nog zeggen, dat zij er geen directe invloed op heeft. Dat is voor een deel nog waar. Op deze prijzen heeft zij volledig invloed en zij kan dus een bijdrage leveren om de koopkracht van de mensen te handhaven, zodat zij niet worden belast door verder gaande uitgaven die er een aanslag op vormen.

□

De heer **Kombrink** (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Wie de diverse bijdragen aan het debat van eind september jongstleden over het wetsvoorstel om de huurverhoging volgend jaar op 8% per 1 juli te stellen, in de Handelingen nog eens goed naleest en wie de bijdragen, tot nu toe in dit debat geleverd, goed op zich laat inwerken, kan niet aan de conclusie ontkomen, dat de discussie om veel meer gaat dan de vraag, wat de huidige en verwachte kostenontwikkelingen zijn en hoe hoog de huurverhoging uit dien hoofde moet zijn. Er zijn toen en nu opmerkingen gemaakt, die gerechtvaardigde twijfel kunnen doen ontstaan over de vraag, of de beleidsuitgangspunten, neergelegd in de nota huur- en subsidiebeleid, zoals altijd bestreden door met name de VVD, nog wel door het CDA worden aanvaard.

Het beoordelen van kostenontwikkelingen blijkt een moeilijke zaak te zijn. Aan de gegevens die op tafel liggen worden verschillende consequenties verbonden. Het is zonneklaar dat de fracties die het regeringsvoorstel bestrijden daarbij in hun argumentatie teruggrijpen op de gang van zaken in de achter ons liggende jaren en op de discussie die rondom de nota huur- en subsidiebeleid is gevoerd.

Naar het oordeel van mijn fractie is het niet voor bestrijding vatbaar dat de trendmatige huurverhoging in 1976 op grond van de feitelijke kostenontwikkeling 7% in plaats van 8% had kunnen zijn en dat de trendmatige huurverhoging in 1977, gezien de verwachte kostenontwikkeling, eerder 6% dan 7%, laat staan 8% zou moeten zijn. De keuze voor 7% van de Regering bevat een grotere marge voor het opvangen van tegenvallers dan ooit de afgelopen jaren het geval was.

De hoofdvoerder van het CDA, de heer Scholten, heeft in het debat eind september gewezen op een aantal onzekerheden die in de macro-economische verkenning zou schuilgaan. Hij heeft nu, in dit debat, zich alleen heel voorzichtigjes en zonder er nader op in te gaan aangesloten bij de onzekerheden in de prognoses waarop de heer De Beer heeft gewezen. Ik heb in september er al op gewezen dat iedere macro-economische verkenning onzekerheden bevat. Wanneer je die niet wil aanvaarden en andere getallen gaat invullen voor een reeks van relevante factoren dan ben je op datzelfde moment bezig tegen de Regering te zeggen: u moet nu uw financieel-economisch beleid in algemene zin op andere veronderstellingen stelen. Dan

Kombrink

zou het uitgaven- en dekkingsbeleid voor 1977 er als geheel anders moeten gaan uitzien. Ik constateer vandaag dat de drie CDA-fracties in de algemene en financiële beschouwingen begin oktober geen concrete wijzigingsvoorstellen op dat punt in stemming hebben gebracht. Het zou onbegrijpelijk zijn wanneer ze op één onderdeel van het beleid, het huurbeleid, nu zouden blijven zeggen dat op grond van enkele onzekerheden in de voor 1977 te verwachten kostenontwikkeling een veel hogere trendmatige huurverhoging moet worden vastgesteld dan nodig is op grond van de feiten die zich thans voordoen. Zeker niet nu Minister Lubbers, CDA-voorman, bij de behandeling van de begroting voor Economische Zaken heeft meegedeeld dat de prijsontwikkeling volgend jaar ten opzichte van de macro-economische verkenning verder kan gaan meevallen en de looneisen van de vakbeweging binnen de ruimte in de macro-economische verkenning blijven.

De heer **Scholten** (ARP): De heer Kombrink roept nu getuigen buiten deze vergaderzaal aan. Misschien is het aardig in herinnering te roepen dat twee jaar geleden een eerste klas lid van de PvdA, Minister Duisenberg, met ons van mening was dat de huurverhoging niet 8% moest zijn maar 9%. Hij heeft dat gepubliceerd in een interview in de Haagse Post.

De heer **Kombrink** (PvdA): Het verschil tussen toen en nu is, dat toen de Regering openlijk erkende dat 8% gegeven de kostenontwikkeling zoals die zich eind 1974 liet aanzien, onvoldoende was, maar op heel duidelijke gronden – ik kom daar nog op – toen koos voor 8%. Nu onderkent de heer Lubbers zeer wel het belang van het sociaal-economisch beleid van de Regering dat op het spel staat. Nu onderkent de heer Lubbers zeer wel dat de kostenontwikkeling in 1976 en de te verwachten kostenontwikkeling in 1977 niet een huurverhoging van 8% vereist. Hij heeft dat oordeel in deze Kamer in alle duidelijkheid uitgesproken.

Ook in andere opzichten dan ik zo juist schetste is er een verband tussen het huurbeleid en het financieel en sociaal-economisch beleid van de Regering. Ten einde als overheid een bijdrage te leveren tot een betere gemiddelde prijsontwikkeling, dienen de overheidstarieven in het algemeen met niet meer dan 7% te stijgen. Wie daarboven uit wil gaan, moet keiharde argumenten hebben op grond van de kostenontwikkeling. Die zijn er niet.

Deze 7%-norm is ook door het CDA als algemeen maximum aanvaard. Ik heb althans uit die kring daartegen geen verzet horen aantekenen. Ook tegen deze achtergrond bezien is het onbegrijpelijk dat een hogere huurstijging bepleit wordt dan de Regering voorstelt.

De heer **Scholten** (ARP): Ik meen dat de heer Kombrink er toch aan voorbijgaat, dat hier niet sprake is van een overheidstarief en dat hij de zaak dientengevolge wat versimpelt.

De heer **Kombrink** (PvdA): Het is een prijsstijging, door de overheid vastgesteld en uit dien hoofde geheel op één lijn te stellen met overheidstarieven. De Regering zegt dan heel terecht: Wij kijken naar de feitelijke kostenontwikkeling. Welnu, die zou eerder een huurverhoging van minder dan 7% rechtvaardigen, wat de trend betreft, dan één van meer dan 7%. Ik vind het een heel terechte redenering, dat het huurbeleid wat dat betreft in de pas moet lopen met het algemene beleid van de overheid inzake de tarieven.

De heer **Scholten** (ARP): Ik meen dat de heer Kombrink wat al te gemakkelijk het prijsbeleid van toepassing verklaart op de woningmarkt. Hij weet ook dat het primair een voorraadmarkt is, waarover wij hier spreken. Ik constateer overigens een flinke tegenstrijdigheid tussen hem en de Staatssecretaris, die in zijn antwoord heeft gezegd dat hij op zich zelf de huurpolitiek niet onderschikt wenst te maken aan het prijsbeleid.

De heer **Kombrink** (PvdA): Daar kom ik nu op. De heer Scholten zei inderdaad al bij het debat in september, dat het trendmatige huurstijgingspercentage per definitie geen instrument van prijsbeheersing mag zijn. Dat is echter niet in het geding. De heer Scholten verkondigt in feite de omgekeerde stelling. Ik durf te stellen dat het belachelijk en onverstandig zou zijn, de omgekeerde weg te kiezen en hier prijs- en tariefstijgingen als overheid te willen gaan doorvoeren, waar de kostenontwikkeling daarvoor geen aanleiding biedt. Dan werk je in omgekeerde richting op de prijsontwikkeling in. Hoe gering de invloed van een 1% hogere huurverhoging op het prijsindexcijfer ook is, een verhoging die groter is dan de kostenontwikkeling rechtvaardigt druist in tegen de gehele strekking van het financieel-economische beleid van de Regering en is daarom uit den boze.

De heer **Scholten** (ARP): Ik geloof niet zo erg dat dat allemaal uit den boze is. Misschien is het voor de helderheid

van het debat goed om nog één keer duidelijk te zeggen waar het grote verschil tussen de heer Kombrink en mij ligt. Dat verschil is gelegen in het feit dat hij er ook nu weer blijk van geeft, vrijwel uitsluitend – misschien moet ik zeggen uitsluitend – te kijken naar de ontwikkeling in 1976 en wat hij van de volgende jaren verwacht. Tot dusver is hij in dit debat niet bereid gebleken, de ontwikkelingen van 1973, 1974 en 1975 in de beschouwingen te betrekken. Daar gaat het juist om.

De heer **Kombrink** (PvdA): De heer Scholten hoeft zich niet ongerust te maken. Ik kom op een bespreking van die argumentatie nog wel terug. Ik probeer alleen de relevante aspecten waaraan de heer Scholten voorbijgaat bij het betrekken van zijn stellingname, te bespreken. Ik probeer ook te laten zien dat er ontzettend veel voor het regeringsvoorstel te zeggen is en tot dusverre ontzettend weinig voor het voorstel zoals het CDA dat in een amendement heeft neergelegd. Ik wil eraan toevoegen dat, waar het gaat om de relatie met dat sociaal-economische beleid, het vragen van een huurverhoging die boven de kostenontwikkeling uitgaat, juist op dit moment – gegeven de situatie op het loonfront – op zijn minst symbolisch een slag in het gezicht van de vakbeweging is. De vakbeweging heeft een opstelling gekozen die gebaseerd is op de onderkenning van de sociaal-economische problematiek waarvoor ons land staat; zij heeft een verantwoordelijke opstelling gekozen. Daaraan wordt door het voorstel van het CDA in feite in hoge mate afbreuk gedaan.

Er kan ook nog een relatie gelegd worden met het uitgavenbeleid van de Regering. Het CDA heeft in principe met de begrotingsvoorstellen voor 1977 ingestemd. Ook op de begroting van het Departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zijn van die zijde geen forse wijzigingsvoorstellen ingediend die een vermindering van de uitgaven beogen. Het gevecht tussen de 1%-norm en een andere, een lagere norm, is in feite uitgesteld tot de regeringsinformatiebesprekingen na 25 mei 1977. Ook uit dien hoofde kan er eigenlijk geen enkele aanleiding zijn, te refereren aan verlangens met betrekking tot de ontwikkeling van de rijksuitgaven die afwijken van wat tot nu toe als beleid is vastgesteld. Dat wil zeggen dat uit dien hoofde geen enkele aanleiding zou kunnen bestaan, een hogere trendmatige huurstijging te eisen ten einde besparingen voor de rijksuitgaven te kunnen realiseren. Overigens blijkt uit de door Staatssecretaris Van

Kombrink

Dam aan de Kamer verstrekte cijfers, dat men geen overdreven indruk van de bezuinigingen moet hebben die bij een 1% hogere huurstijging kunnen worden bereikt, als men dat ten minste tot 1977 beperkt houdt en niet ook al reeds op de jaren daarna een claim in deze orde van grootte legt – ik had even de indruk dat de heer Scholten dat aan het doen was – omdat de objectsubsidies weliswaar extra kunnen worden afgebroken, maar omdat dan tevens de individuele huursubsidies omhoog moeten en de liquiditeitstekorten van exploitanten moeten worden gedekt. De heer Scholten kan het dekken van deze liquiditeitstekorten dan wel niet op één lijn willen stellen met de objectsubsidies, maar het zijn in beide gevallen uitgaven die in de komende periode moeten worden gedaan.

De heer **Scholten** (ARP): Ik heb er op gewezen dat dit in de eerste plaats minder en in de tweede plaats belangrijker is wat de aard van de overheidsuitgaven betreft.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik ontken niet dat de besparingen die de heer Scholten met zijn voorstel bereikt, wat groter zijn dan het geval is bij de keuze voor 7%. Ik kom daarover dan nu ook verder te spreken. Ik vind namelijk, dat de heer Scholten in relatie tot het gevoerde sociaal-economische en financiële beleid het standpunt van het CDA dient te verduidelijken. Hij deed al in het september-debat een aantal uitspraken die konden doen vermoeden dat het kabinetsbeleid zoals het in zijn ogen, of in de ogen van de combinatie van partijen namens wie hij hier spreekt, na 25 mei 1977 vorm zou moeten krijgen, reeds nu in zijn standpunt doorwerkt. Toch doet hij dit op een onduidelijke wijze. Ik citeer hem: 'Maar dat wie dat kan, ook zelf moet betalen wordt toch wel steeds duidelijker in het licht van de economische problematiek waarin wij ons bevinden.' Een tweede citaat: 'De huisvestingsgulden kan maar één keer worden uitgegeven.' Een derde citaat: 'Ik geef toe dat de meerjarenramingen de Staatssecretaris ruimte geven voor een huurverlaging, maar meerjarenramingen zijn geen verplichtingen om tot uitgaven in die sector over te gaan.' Ik wil de heer Scholten vragen of ik het, ook op grond van hetgeen hij zojuist als bijdrage aan het debat heeft gezegd, goed begrijp dat het CDA op de post objectsubsidies extra bezuinigingen wil realiseren, niet alleen tijdijk voor 1977, maar, vanwege de stel-

ling die hij erbij betrok, in de lijn van het nieuwe CDA-programma – namelijk dat de algemene objectsubsidies moeten worden afgeschaft – óók voor de komende jaren. Is hij nu in feite reeds bezig, inhoud te geven aan de 0,7 of 0,6 of 0,8%-norm van het CDA? Dat moet hij dan zeggen. Ligt er een relatie of niet?

De heer **Scholten** (ARP): De heer Kombrink heeft zo juist gezegd, mijnheer de Voorzitter, dat hij mijn betoog heeft beluisterd. Ik meen dat ik geen relatie met de 1%-operatie heb gelegd. Als de heer Kombrink zich herinnert, waaraan ik de vrijkomende middelen zou willen besteden, dan zou dit trouwens moeilijk kunnen. In deze zin moet ik de door hem gestelde vraag ontkennend beantwoorden. Wij willen niet extra bezuinigen op objectsubsidies, maar wij willen proberen onnodige objectsubsidies niet uit te geven, hetgeen iets anders is.

De heer **Kombrink** (PvdA): Maar het effect is dan toch, dat men bespaart op uitgaven die nu in de meerjarenramingen zijn voorzien.

De heer **Scholten** (ARP): Het schijnt dat dit de grootste zonde is die iemand hier kan begaan, althans in de ogen van de heer Kombrink.

De heer **Kombrink** (PvdA): Neen. Hierover spreek ik niet. In de meerjarenramingen zijn uitgaven voorzien. De heer Scholten zegt, dat hierop kan worden bespaard. Hij houdt dus geld over ten opzichte van het uitgavenpatroon zoals de Regering het zich voor de komende jaren heeft voorgenoemen. Vindt de heer Scholten – hij sprak immers over een bijdrage aan het anti-inflatiebeleid – dat het hierbij moet blijven en dat wellicht het tekort hierdoor iets kan worden verminderd of dat de belastingdruk hierdoor wellicht iets minder kan stijgen, of meent hij, dat de hierdoor verkregen ruimte aan andere zaken mag worden besteed?

De heer **Scholten** (ARP): Deze vraag heb ik beantwoord.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ja, maar niet duidelijk!

De heer **Scholten** (ARP): Wellicht niet duidelijk voor de heer Kombrink. Ik heb reeds in mijn betoog gezegd – ik heb het zo juist bij interruptie herhaald – dat een breed en goed opgezet volkshuisvestingsbeleid een iets andere (het gaat om nuances) huurpolitiek van de Regering vraagt, juist met het oog op de knelpunten die de sector van de volkshuisvesting vertoont.

Of wij ook de huurpolitiek en het gehele uitgavenpatroon van dit departement nader moeten bezien met betrekking tot de overheidsuitgaven en het al of niet toenemen hiervan in het kader van de 1%-operatie, lijkt mij typisch een zaak die bij een kabinetsformatie zal moeten worden geregeld.

De heer **Kombrink** (PvdA): Neen, de heer Scholten mag zich niet aan het geven van een antwoord onttrekken.

De heer **Scholten** (ARP): Ik onttrek mij nergens aan. Ik geef een duidelijk antwoord.

De heer **Kombrink** (PvdA): De heer Scholten geeft dat niet. Omdat hij toegeeft, dat extra zal worden bespaard ten opzichte van de meerjarenramingen mag ik van hem vragen, op dit moment aan te geven of deze ruimte naar zijn idee voor andere uitgaven binnen de post van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening mag worden aangewend, bij voorbeeld voor stadsvernieuwing of voor andere zaken. Dan echter is het niet tegelijkertijd een bestrijding van het inflatiebeleid, waarover de heer Scholten in eerste termijn sprak. Of het is in zijn ogen wel een bijdrage tot het anti-inflatiebeleid, maar dan mag het niet aan andere zaken worden uitgegeven. De heer Scholten bepleit in feite twee dingen tegelijkertijd. Hij doet of twee vliegen in één klap kunnen worden geslagen. Dat is double talk.

De heer **Scholten** (ARP): Soms kan dat, en als het twee goede vliegen zijn, is het heel mooi. Dan zou daar geen bezwaar tegen zijn. Ik moet echter herhalen dat ik de vraag van de heer Kombrink naar het mij voorkomt al in mijn bijdrage in eerste instantie, maar ook zo juist, dus al twee of drie keer, duidelijk heb beantwoord.

De heer **Kombrink** (PvdA): Nee, u hebt de vraag niet beantwoord.

Staatssecretaris **Van Dam**: Dus de heer Scholten trekt zijn opmerking, dat de besparingen anti-inflatoir werken, in.

De heer **Scholten** (ARP): De stelling van de Staatssecretaris en van de heer Kombrink is kennelijk, dat 8% niet goed is voor de inflatiebestrijding. Ik heb gezegd dat er wel een invloed zou kunnen zijn op de loonontwikkeling. In die zin kan ik de stelling dus niet van de tafel vegen. Als het kon, zou ik het overigens graag doen. Ik heb echter gewezen op de gevolgen die een 7%-operatie heeft in andere sectoren. U gaat dan bepaalde geldstromen op een bepaalde manier uitgeven. De

Kombrink

vraag die ik aan de orde heb gesteld is: Bent u er zo zeker van dat dit geen inflatoire effecten heeft? Ik ben er wel zeker van dat dit wel het geval zal zijn. De zaken moeten tegenover elkaar afgewogen worden alvorens dergelijke boude uitspraken te doen als èn de Staatssecretaris in zijn stukken doet èn de heer Kombrink nu doet.

Staatssecretaris **Van Dam**: Zoudt u dat voor mijn plezier nader willen toelichten?

De **Voorzitter**: Kan dat misschien in de tweede termijn?

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik hoop dat de heer Scholten dat echt zal doen en dan wat grondiger dan hij tot nu toe gedaan heeft. Hij hinkt nu op twee benen tegelijkertijd, wat bij het hinken niet is te combineren.

Ik wijs erop dat bij een trendmatige huurverhoging in de orde van grootte van 7% de subsidielast niet verder toeneemt, wel qua geldbedrag op de begroting, maar niet ten opzichte van het systeem dat in de dynamische kostprijsberekening besloten ligt en ook niet ten opzichte van de meerjarenramming. Eerder is er van een daling sprake.

Ik merk dit op, omdat het CDA reeds bij de plenaire behandeling van de Nota huur- en subsidiebeleid in 1974 een relatie heeft gelegd – in navolging van die nota – tussen een dalende huurquote en het toenemen van de subsidielast, ten gevolge van – ik zeg dit met nadruk tot de heer Scholten – de in haar ogen op dat moment te geringe huurstijging van 8%. Dat veroorzaakte immers dat meer dan 1,5% objectsubsidie moest worden gegeven, terwijl 1,5% de norm was die in het systeem was verwerkt.

De motie die de heren Scholten en Cornelissen toen hebben ingediend – hierin werd dit geconstateerd – legde dezelfde relatie van een dalende huurquote en een stijgende subsidielast, in relatie tot het huurstijgingspercentage. Die motie heb ik altijd zo begrepen, dat een trendmatige huurverhoging voldoende hoog moest zijn om te voorkomen dat er meer dan 1,5% objectsubsidie werd gegeven. In dat licht moest die motie 'als een uitnodiging worden gezien aan de Regering om zich nog eens te bezinnen op de voorgestelde 8%' (Pagina 2035 van de Handelingen van dat jaar).

Dat is een wezenlijk andere zaak dan waar de heer Scholten zojuist over sprak. Nu de objectsubsidie niet meer 1,5% van de stichtingskosten bedraagt, maar is teruggelopen tot min-

der dan 1%, heeft hij het over een heel ander begrip 'toenemende subsidielast'. Nu wil hij afstand nemen van het systeem zoals het in de Nota huur- en subsidiebeleid is neergelegd. Ik constateer dit niet met vreugde, omdat het betekent dat wij rond de komende kabinetsformatie kennelijk opnieuw een strijd tussen de beide combinaties over het huursysteem te verwachten hebben.

Minister Gruijters heeft in het debat van eind december 1974 erkend, dat de trend van 8%, objectief gezien, te laag was. Hij wees erop, dat binnen het gekozen systeem de totale gecalculeerde huuropbrengsten over een periode van 10 jaar van belang zijn en dat in die periode van 10 jaar, terwijl er sprake is van een gegarandeerd rendement, kleine correcties kunnen plaatsvinden. Voorts wees de Minister erop, dat de Regering hoopte, dat de forse ontwikkeling van lonen en prijzen van tijdelijke aard zou zijn ten gevolge van de energiecrisis, dat de sprong van een trend van 6 naar 8% toch al groot was en dat men daarom het beste de verdere nominale ontwikkeling nog even kon aanzien, alvorens wat hoger te gaan zitten, maar dat bij het zich voordoen van een calamiteit het trendmatig percentage stellig moest worden bijgesteld. Tegen deze achtergrond heb ik de motie van de heren Scholten en Cornelissen gezien als een extra aansporing aan het adres van de Regering om bij te stellen, wanneer die calamiteit zich zou voordoen.

Wij kunnen nu het volgende constateren. In de eerste plaats: die calamiteit heeft zich niet voorgedaan, want in maart 1975, drie maanden later, kon de heer Scholten al verklaren, hierin de Kamer bij een volgend huurdebat, dat zich ontwikkelingen in positieve zin hadden voorgedaan en dat 8% het juiste percentage was voor dat jaar. Die gunstige ontwikkelingen hebben zich nadien alleen maar verder voortgezet. In de tweede plaats blijkt hieruit, dat er op geen enkele wijze een afspraak zou zijn gemaakt tussen Kamer en Regering om de trend gedurende de lopende kabinetsperiode op 8% te houden. Dat blijkt uit de Handelingen met betrekking tot het debat over de Nota huur- en subsidiebeleid en het blijkt uit die van het debat over het uitsel van de huurverhoging tot 1 juli in 1975, dat wij in maart van dat jaar hielden. Bij die laatste gelegenheid vroeg de heer Cornelissen namens het CDA aan Staatssecretaris Van Dam de toezegging om een schrijven aan de Kamer te sturen vóór het einde van het jaar met informatie over de ontwikke-

ling van de variabelen, die voor de vaststelling van het trendmatig percentage van belang zijn. Toen de heer Cornelissen die toezegging kreeg, trok hij de volgende conclusie: 'Dit impliceert dus dat de Regering bereid is op dat moment met de Kamer te overleggen over de noodzakelijke huurverhoging in 1976 en dat dus niet langer voor de jaren na 1975 het percentage van 8 onaanastbaar is.' Die conclusie werd door de Staatssecretaris, die kennelijk vooruit kon zien, niet bestreden. Dat wil zeggen, dat het CDA zelf nooit een meerjarenafpraak voor 8% heeft willen maken. Men kan er zich nu niet op beroepen, zoals de heer Aantjes jongstleden zaterdag in 'De Rooie Haan' deed. Wie dat wel probeert, doet aan geschiedvervalsing. Dat geldt ook voor de heer Scholten, die in september jongstleden zei, dat het CDA er in 1974 vanuit was gegaan, dat het percentage van 8 voor deze regeringsperiode zou gelden, tenzij zich calamiteiten zouden voordoen.

De heer **Cornelissen** (KVP): U wilt toch niet suggereren, dat ik in 1975 een verlaging van het huurverhogingspercentage op het oog had? Wij moeten elkaar geen knollen voor citroenen verkopen.

De heer **Kombrink** (PvdA): Daar ging u niet vanuit, daar ging ik niet vanuit, want dat speelde toen niet in het debat. Het gaat er nu om, dat van de kant van woordvoerders van het CDA de laatste dagen en ook al in september – ik heb de heer Scholten geciteerd – wordt gedaan alsof er een afspraak lag over 8%. Omdat wij toen helemaal niet gesproken hebben over de mogelijkheid dat de kostenontwikkeling zo kon meevallen, dat het weer lager kon worden, is die suggestie eigenlijk helemaal niet aan de orde. Ik onderstreep het echter nog eens extra aan de hand van het feit, dat het CDA zelf nooit een meerjarenafpraak voor 8% heeft willen maken.

De heer **Scholten** (ARP): Mijnheer de Voorzitter! De heer Kombrink beschuldigt mij van geschiedvervalsing. Dat is nogal wat. Ik moet toch duidelijk stellen, dat hij mijn opmerkingen in die zin volstrekt uit hun verband heeft gehaald. Hij probeert op die manier kennelijk bij zichzelf een gladder redenering op te bouwen. Daarvoor heb ik niet veel waardering.

De heer **Kombrink** (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb heel zorgvuldig alle stukken gelezen. Daarbij heb ik ook geconstateerd – ik kom daar nog op – dat de heer Scholten in het debat van eind september citaten uit hun verband

Kombrink

heeft proberen te halen. Dat is een andere zaak. Ik handhaaf mijn woorden volstrekt op dit punt. Het gaat niet aan de indruk te wekken, dat er een afspraak zou zijn geweest tussen Regering en Kamer om over meer jaren 8% per se aan te houden, ongeacht de kostenontwikkeling.

De heer **Scholten** (ARP): Mijnheer de Voorzitter! Ik wil het nog een keer duidelijk zeggen. Wij hebben toen gesproken over calamiteiten. Daarover sprak de heer Gruijters. Het was duidelijk – en ik ben blij, dat de heer Kombrink dat vandaag royaal bevestigt – dat 8% in 1974 te weinig was. Wanneer wij er bij de Regering op aandrongen ons van jaar tot jaar informaties te verschaffen, zodat wij de vinger aan de pols konden houden, gebeurde dat vanuit die achtergrond. Wij hebben er bij de Regering op aangedrongen om ons van jaar tot jaar informaties te verschaffen, zodat wij de vinger aan de pols konden houden. Vanuit die achtergrond nu – dat zou de heer Kombrink moeten inzien en ruiterlijk moeten bevestigen – waren de huren vanuit de stelsels van de dynamische kostprijberekening geredeneerd en in 1973 en in 1974 en in 1975 gewoon te laag. Het ligt in het kader van de trend nu voor de hand om een groep, die daaraan welwillend heeft meegewerkt, ondanks de bezwaren, op zo'n punt vandaag eens een keer tegemoet te komen. Dat zou ruiterlijk zijn en dat zou hem sieren.

De heer **Kombrink** (PvdA): Waarom tegemoetkomen, als die kostenontwikkeling niet gerechtvaardigd is? Dat is mijn eerste tegenvraag.

De heer **Scholten** (ARP): De heer Kombrink weigert naar de geschiedenis te kijken. Hij kijkt vooruit, omdat dat zo goed in zijn straatje past. Als hij hetzelfde standpunt, dat hij nu hier inneemt, in 1974 had ingenomen, had hij toen moeten pleiten voor een huurverhoging van minstens 10%. Ik maak bezwaar tegen het hanteren van de redenering: dan zo, en vandaag zus.

De heer **Kombrink** (PvdA): Nee, helemaal niet dan zo, dan zus. Wij hebben over 1976 naar achteraf blijkt met een 1% te ruime huurverhoging genoeg genomen. Dat kan niet worden bestreden. Wij nemen in feite – ik voeg dat er in alle openheid aan toe; het zal ons niet in dank worden afgenomen – op grond van de thans te verwachten kostenontwikkeling voor het komend jaar in zekere zin met een te hoge huurverhoging genoeg, omdat wij ons niet willen bezondigen aan datgene, waar-

aan de heer Scholten zich bezondigt. Ik begrijp zijn boosheid wel, dat ik in alle openheid zeg, dat hij zich ten onrechte meent te kunnen beroepen op afspraken uit het verleden. Ik voel wel, dat ik bezig ben de argumentatie voor zijn standpunt daarmee in niet geringe mate te ondermijnen. Wat is er in de argumentatie van het CDA voor te zeggen om, wanneer het CDA voldoende redenen had om zich niet op die 8% te willen vastprikken – die kostenontwikkeling kon wel eens méér rechtvaardigen – toch kost wat het kost op die 8% te blijven zitten, ook als die kostenontwikkeling zou meevallen? Het zou vanuit de CDA-argumentatie eind 1974 zeer inconsistent geweest zijn om die 8% per se, ook wanneer de kostenontwikkeling een lager percentage zou rechtvaardigen, te vragen.

De heer **Scholten** (ARP): Het zou alleen inconsistent zijn geweest wanneer wij in 1974 een percentage van, laat ik zeggen, twaalf zouden hebben bepleit. Ik heb toen een percentage van negen bepleit, omdat ik oog had voor het trendmatig karakter van de zaak en omdat ik inzag dat wij er voor een paar jaar genoeg mee moesten nemen dat de huurontwikkeling onder de kostenontwikkeling zou liggen. Dat zou echter ooit eens worden gecompenseerd.

Juist in die gedachtengang spreekt het zo vanzelf dat wij aan 8% vasthouden.

Overigens gun ik het de heer Kombrink van harte wanneer hij in de veronderstelling leeft dat hij mijn stelling ondermijnt. Die streling mag hij wel hebben.

De heer **Kombrink** (PvdA): Laten wij niet de eersten zijn om daarover te oordelen.

De heer **De Beer** (VVD): Het wordt overigens wel steeds komieker, de heer Kombrink probeert alsmaar als een CDA'er te redeneren.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik probeer mij zelfs weleens in de schoenen van de heer De Beer te verplaatsen ...

De heer **De Beer** (VVD): Dat is nog komieker.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ja, dat is een heel leuke bezigheid. Ik moet dan echter soms constateren dat ook de heer De Beer niet consistent bezig is. Hij heeft het zo vaak over 'Keerpunt' gehad en hij heeft zo vaak geprobeerd zich in het standpunt van de PvdA-fractie te verdiepen, dat hij ons het omgekeerde niet kwalijk kan nemen.

De heer **Scholten** (ARP): Wil iemand

een inconsistentie aanwijzen in het betoog van een ander of in het optreden van een ander hier in de Kamer, dan is een absolute voorwaarde daarvoor dat hij dat betoog en dat optreden kent. Ik constateer dat dit bij de heer Kombrink in verregaande mate niet het geval is.

De heer **Kombrink** (PvdA): Misschien kan de heer Scholten dit in tweede termijn nader illustreren. Ik dacht juist te citeren. Mijn betoog is overigens ook nog niet afgelopen.

De **Voorzitter**: Wij hebben het nu voor de derde of vierde keer over deze gelegenheid in de afgelopen maanden. Wij moeten natuurlijk wel proberen tot conclusies te komen. Daarom wil ik vragen daarnaar ook te streven en ervoor te zorgen dat wij de agenda op een redelijk tijdstip kunnen afhandelen.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ja, mijnheer de Voorzitter!

Ik heb de indruk dat achteraf gezien of door het CDA de instemming met de nota Huur- en Subsidiebeleid nogal sterk wordt gerelativeerd of dat ik mij altijd heb vergist als ik dacht, dat werd ingestemd met het instrumentarium, dat in die nota werd aangeboden. De heer Scholten heeft in het septemberdebat al gezegd, dat zijn fracties een voorkeur hebben voor de individuele huursubsidie. Hij voegde er nu aan toe: de globale objectsubsidies moeten worden omgezet in gerichte. Dan kan hij toch in gemeede niet meer stellen, dat hij van dezelfde trendgedachte uitgaat – hij stelde dat dit zo zou zijn – als de Regering, als wij doen? Dan kan hij toch niet meer veronderstellen, dat het alleen om een tijdelijke maatregel gaat, die hij voor 1977 wil bepleiten, los van de periode daarna? Dan neemt hij toch op zijn minst op dat onderdeel afstand van het systeem van objectsubsidies, zoals de Nota Huur- en Subsidiebeleid dat aangaf? Daarover is door de Kamer geen uitspraak in negatieve zin gedaan.

De vraag is opnieuw: moeten die objectsubsidies veel verder worden teruggedrongen? Het CDA zegt in feite 'ja' bij monde van de heer Scholten en te lezen in het programma voor de komende regeringsperiode.

Met de invoering van het nieuwe systeem vond al een accentverschuiving van objectsubsidie naar individuele subsidiëring en gericht op objectsubsidies plaats.

De heer **Scholten** (ARP): Op ons eigen voorstel.

De heer **Kombrink** (PvdA): Op uw eigen voorstel, nee op voorstel van de

Kombrink

Regering. De heer Gruijters heeft toen heel duidelijk gemaakt, dat de besparing op de objectsubsidies door te kiezen voor het nieuwe systeem twee miljard gulden voordeel oplevert in 1984 ten opzichte van 1974.

De heer **Scholten** (ARP): In de nota-Udink werd het gebracht.

De heer **Kombrink** (PvdA): Daarin werd een algehele afschaffing van de objectsubsidies gebracht, met als gevolg een extra huurronde van 20%, die in prijzen van nu minstens 30% zou zijn. Daartegen werd in de verkiezingscampagnes van 1972 een groot verzet gevoerd. Daartegen liepen de huurders in alle delen van het land te weer. Nu komt het CDA kennelijk terug met hetzelfde pleidooi, afschaffing van de algemene globale objectsubsidies.

Als die lijn wordt doorgezet, zal daarmee de strijd tussen beide zienswijzes, die van ons en die van hem, weer geheel open komen te liggen.

De heer **Scholten** (ARP): De heer Kombrink wil hiermee toch niet suggereren dat wij voorstellen de huren met 20% te verhogen? Dat wil ik graag expliciet van hem horen.

De heer **Kombrink** (PvdA): Nee, dat erken ik graag. Ik zeg alleen dat de heer Udink die objectsubsidies wilde afschaffen en daaraan een huurronde koppelde. Het zal afhangen van het tempo waarin het CDA, de objectsubsidies wil terugdringen, welke omvang van extra huurstijgingen dat met zich mee zal brengen. Als echter ernst wordt gemaakt met de uitvoering van het programma en als die algemene objectsubsidies verdwijnen, dan zal dat de komende jaren hogere, extra huurstijgingen vereisen dan die 1% waarover wij het nu hebben.

Ik houd de heer Scholten nog eens voor dat hij zelf op de openbare commissievergadering in november 1974 heeft gezegd dat hij akkoord ging met een gemengd systeem, dat hij de nadelen zag van een te zwaar accent op de individuele huursubsidie. Wij behoeven de problemen in de oude wijken of in groeikernen als Zoetermeer, over welke problemen de heer Scholten bij de begrotingsbehandeling verleden week nog gesproken heeft, maar te bezien om te weten hoe weinig het huidige accent op de individuele huursubsidie al wordt geaccepteerd en tot welke problemen dat leidt. Aanvaarding van het systeem van dynamische kostprijsberekening, zoals het aan de Kamer is voorgelegd, betekent dat men daarmee aanvaardt dat het ren-

dement en variabele exploitatielasten de belangrijkste directe factoren zijn voor de bepaling van het trendmatig huurstijgingspercentage.

Wie in die context spreekt over de noodzaak te voorkomen dat de huurquote daalt en wie op grond daarvan een hogere huurstijging verdedigt, moet zich ervan bewust zijn, dat hij snel in strijd kan raken met het systeem, zoals wij dat hebben geaccepteerd, zeker wanneer daarbij wordt bedoeld op de verhouding tussen huur en nominaal beschikbaar inkomen. Wie zegt dat die verhouding constant moet blijven, beweert twee dingen. In de eerste plaats, dat ieder jaar een flink deel van de reële inkomensstijging ten behoeve van het wonen extra moet worden aangewend. Waarom zouden de mensen die stijging niet mogen aanwenden voor niet primaire levensbehoeften? In de tweede plaats, dat zo lang er reële inkomensstijgingen zijn, door middel van het aanhouden van een constante huurquote twee instanties van een hogere huurstijging profiteren: de overheid door middel van vermindering van de subsidieelast -extra bezuinigingen - en de verhuurende instellingen, die in feite een extra rendement verkrijgen, een rendement, dat uit hoofde van de exploitatie niet geheel noodzakelijk is. Wie spreekt over dalende huurquotes, moet eerst vaststellen, naar het oordeel van onze fractie, voor wie de huurquotes laag zijn. Wij hebben alleen gegevens over de huurquoteontwikkeling voor de modale werknemer. Alleen daar kan de heer Scholten naar verwijzen. Eén ding is zeker: Die daling doet zich al minstens 15 jaar voor. Dat is een produkt van de welvaartstijging, die wij in die tijd hebben meegemaakt. Uit die dalende huurquote kunnen wij niet de conclusie verbinden, dat dit niet goed zou zijn voor de volkshuisvesting op langere termijn, zoals de heer Scholten heeft gedaan.

De heer **Scholten** (ARP): Ik citeerde de Nota huur- en subsidiebeleid.

De heer **Kombrink** (PvdA): U hebt getracht dat verband uiteen te zetten en daarbij geciteerd. Toen de Regering in de Nota huur- en subsidiebeleid sprak over een dalende huurquote, stelde zij dat probleem in het licht van de zwaardere subsidieelast, die verbonden was aan een trend van 8%, hoewel het eigenlijk meer zou moeten zijn. Hierdoor zou meer objectsubsidie dan die 1,5% nodig zijn. Bovendien citeert de heer Scholten de Regering niet geheel juist uit deze nota. Zij heeft niet gezegd, dat een dalende huurquote niet in het belang van de volkshuisvesting zou zijn.

Zij heeft gezegd, dat een dalende huurquote, gepaard gaande met een toename van de subsidieelast, op langere duur niet is te verenigen met een flexibel volkshuisvestingsbeleid. Hiertussen bestaat op zijn minst een nuanceverschil. Daar de heer Scholten zo driffig de Nota huur- en subsidiebeleid en de Minister citeert, wil ik de Minister ook eens citeren uit het verslag van de OCV van december 1974 over de Nota huur- en subsidiebeleid: 'maar het feit, dat de huurquote laag is, kunnen wij, als wij erin slagen bij die lage huurquote toch een goed kwalitatief aanbod te leveren, alleen maar als een groot voordeel zien.' Ik had nog twee andere citaten in dezelfde zin kunnen nemen, maar naar ik hoop, is dit duidelijk genoeg.

De heer **Scholten** (ARP): Mijnheer de Voorzitter! De huurquote op zich zelf behoeft niet hoog te zijn. Zij moet echter worden gezien in relatie tot het geld dat de gemeenschap ervoor op tafel moet leggen. Ik constateer, dat de heer Kombrink nu een toch zeer aparte interpretatie geeft aan wat in de Nota huur- en subsidiebeleid over de huurquote is geschreven en dat hij ook wat anders zegt dan de Staatssecretaris in de schriftelijke stukken stelde. Wie verwijdt zich nu van de Nota huur- en subsidiebeleid? Doen de heer Kombrink en zijn fractie dit of doen wij dit?

De heer **Kombrink** (PvdA): Wij hebben op één punt hierbij een relativerende kanttekening gemaakt. 'Maar één ding is met betrekking tot die dalende huurquote zeker: dat er sprake is van een zeer scheve verdeling van die woonlasten.' Ik heb de heer Scholten hierover wel eens horen praten, maar niet zo vaak. In 1970 bleek van degenen, die toen een beschikbaar inkomen hadden van f 19.000 of meer, 80% een huurquote van minder dan 10% te hebben; 16% van degenen, die minder dan f 17.000 beschikbaar inkomen hadden, had een huurquote van minder dan 10%. Dit wil zeggen, dat de te lage huurquote zeer aan het inkomen gebonden is. Het betekent tegelijkertijd, dat het hoger stellen van het trendmatige percentage aan deze scheve verdeling niet zoveel verandert, hoewel dit toch het wezenlijke probleem is. Er zouden dan geheel andere maatregelen nodig zijn, die wij meermalen ter sprake hebben gebracht, maar waarvoor het CDA tot nu toe niet zo'n geweldige interesse had.

De heer **Scholten** (ARP): Waaraan denkt u?

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik denk aan een veel stringenter doorgetrokken re-

Kombrink

latie tussen huur, kwaliteit en inkomen en dan niet de beperkte doorstromingsheffing die de Regering in de Nota huur- en subsidiebeleid op tafel had gelegd. Deze werd door ons alleen al vanwege de beperktheid afgewezen, omdat wij meenden, dat een dergelijke maatregel in principe op de gehele voorraad van toepassing moest zijn, inclusief het eigen woningbezit. Het tweede essentiële aspect is immers, dat uit de cijfers blijkt, dat de scheve woonlastenverdeling in dezelfde mate voorkomt in de koopsector als in de huursector. Ook wat dat betreft – als men een relatie wil leggen tussen wat de mensen voor het wonen willen opbrengen en wat zij kunnen opbrengen – is het redelijk naar de directe en indirecte subsidiëring in beide sectoren te zien en niet alleen naar de huursector, zoals sommige partijen altijd doen.

De heer **Cornelissen** (KVP): Begrijp ik goed, dat u nog altijd een voorstander bent van een doorstromingsheffing, óók voor het eigen huis?

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik vind dat, wanneer je wèrkelijk wil proberen om een betere relatie te leggen tussen huur, kwaliteit van de woning en inkomen, in die richting maatregelen zouden moeten worden genomen. Het zou kunnen via het belastingstelsel, via de sfeer van het huurwaarde-forfait enz. Ik spreek mij er niet nader over uit. Mijn partij zal op haar congres van eind januari daarover wèl een uitspraak doen, maar vast staat, dat het zaken zijn, die bij ons frequent in discussie komen. Helaas is dit niet of nauwelijks in andere partijen het geval, waardoor een zeer eenzijdige benadering ontstaat.

De **Voorzitter**: Volgens de sprekerslijst zou over dit onderwerp anderhalf uur worden gesproken. Wij zijn nu al twee uur en een kwartier doende, terwijl wij nog een half uur voor de boeg hebben. Iedere planning wordt op deze wijze onmogelijk. Ik moet tegen deze gang van zaken bezwaar maken. Ik heb afspraken met bewindslieden gemaakt voor de vergadering van vanavond. Mijn opmerking treft nu een beetje de heer Kombrink, maar er zijn ook andere sprekers geweest, die zelfs het dubbele van de door hen opgegeven tijd hebben gebruikt. Ik dring erop aan, dat de heer Kombrink thans zijn betoog afrondt.

De heer **Kombrink** (PvdA): Ik ben zeer veelvuldig geïnterrumpeerd. Ik heb daar overigens geen bezwaar tegen omdat dit het debat verlevendigt.

De **Voorzitter**: Ik heb daar tien minuten voor gerekend. Dit in gedachten houdend, heeft u een half uur gesproken.

De heer **Kombrink** (PvdA): U heeft gelijk; ik zal mijn verhaal nu zo snel mogelijk afronden.

Het constant houden van de huurquote – zoals het CDA het verlangt – vereist een éénduidige koppeling van het trendmatige huurverhogingspercentage en de inkomensontwikkeling. Immers, anders zal de quote niet constant zijn. Men wil geen koppeling hanteren met de ontwikkeling van stichtingskosten – ik verwijs hierbij naar de éénduidige relatie, weergegeven in de nota-Udink – maar men doet in feite nu óók afstand van al die andere componenten en kostenontwikkelingen, die bij het vaststellen van een trendmatig percentage in overweging zouden moeten worden genomen en ook daadwerkelijk door de woordvoerder van het CDA in overweging zijn genomen. Men is óf bereid, die andere componenten mee te laten spelen – en dan behoeft men niet te spreken over een constante huurquote of een stijgende quote – óf men legt de relatie met de inkomensontwikkeling zó strak, dat het bereiken van de constante of stijgende quote voorop komt te staan.

Het kiezen voor de constante of stijgende quote kan een breuk inhouden met het beleid, zoals het in de Nota inzake het huur- en subsidiebeleid werd uiteengezet. Immers, in die nota is over het leggen van een nauwkeuriger verband met de inkomensontwikkeling slechts gesproken voor zover het de langere termijn betrof. Bovendien is in de nota en in de beantwoording van schriftelijke vragen, ter voorbereiding van deze nota, gesteld, dat de éénduidige relatie met de inkomensontwikkeling werd afgewezen. Gesteld wordt, mede naar aanleiding van een advies van de meerderheid van de Raad voor de Volkshuisvesting, dat die relatie erg belangrijk is, maar er wordt daaraan toegevoegd, dat zij niet de enige factor vormt. Dit is een belangrijke relativering, die aangebracht zou moeten worden.

In het september-debat heeft de heer Scholten gesteld dat de jaren 1973 en 1974 onvoldoende in de beschouwingen werden betrokken. Men ging te veel af op de jaren 1975 en 1976. Het huurbeleid zat voor het aantreden van dit kabinet in meer dan een opzicht niet goed in elkaar; dat weten wij. De gang van zaken in 1973 werd nog geheel door het vorige kabinet bepaald. Zelfs de oude huurharmonisatie

liep in dat jaar tegen onze zin nog door. Moeten wij de Staatssecretaris nu lastigvallen met wat gebeurd is voor hij kwam?

In 1974 was de Machtigingswet van kracht. Algemeen werd onderkend dat er sprake was van een uitzonderlijke situatie, dat er bijzondere maatregelen vereist waren. De huurquote daalde door de toen ingevoerde huurprijzbeheersing met vijf punten ineens. Dát was de grote klap. Moeten wij nu achteraf dat weer ongedaan maken en in feite gaan compenseren? Ik geloof het niet. Intussen hebben wij in 1975 namelijk een nieuw systeem ingevoerd, waarin de ontwikkeling van de variabelen die daarbij van belang zijn aangeven wat het gerechtvaardigde trendmatige percentage voor huurverhoging is. De Staatssecretaris heeft ons daarover materiaal verstrekt. Ik geloof niet dat wij het beleid dat de Regering voert moeten beoordelen aan de hand van de jaren 1973 en 1974, maar op basis van het beleid zoals dat onder het nieuwe regiem, na 1 januari 1975 of, zo men wil, sinds het uitbrengen van de Nota huur- en subsidiebeleid, is gevoerd.

Ik heb geen behoefte aan het nodeeloos scheppen van politieke conflicten. Ik heb echter diverse aspecten van de redeneertrant van het CDA aangestipt, ook in relatie met het programma van het CDA, die erop duiden dat onderdelen van het huur- en subsidiebeleid waarvoor in 1974 werd gekozen weer ter discussie worden gesteld. Ik zou mij kunnen willen vastklampen aan een zinsnede van de heer Scholten in het debat van september j.l., toen hij zei dat wanneer de ontwikkeling met betrekking tot een aantal componenten zich in gunstige zin zou blijven voltrekken, hij de eerste zou zijn om voor een huurverlaging te pleiten. Ik neem aan dat hij toen doelde op een lagere huurstijging.

Welnu, de gunstige ontwikkeling heeft zich sinds dat tijdstip voortgezet. Er moet nu worden gekozen. Misschien was september nog net iets te vroeg voor de keuze van zeven procent, om de woorden van de heer Scholten te gebruiken. Hij had die keuze nu alsnog kunnen maken. Hij was dan niet meer de eerste geweest, maar het was bepaald niet oneervol, zich bij het regeringsvoorstel aan te sluiten. Het kan ook nu nog, nadat een amendement van andere strekking is ingediend, een amendement dat uiteraard qua inhoud niet wezenlijk afwijkt van de tot nu toe bepleite acht procent. Het kan niet als compromis of als overbrugging van het verschil van mening

Kombrink

worden gezien; daarvoor zijn te zeer ook andere zaken bij het motiveren van een hogere trendmatige huurstijging in het geding gebracht. Wanneer mocht blijken dat dit amendement van de heren Cornelissen en Scholten het niet haalt, wil ik op voorhand al zeggen dat het natuurlijk een illusie is, te menen dat een achter de hand te houden compromisvoorstel, waarop de heer Aantjes zaterdag jongstleden via de radio duidde, namelijk nu acht procent en, als het meevalt, straks alsnog kiezen voor zeven procent en de mensen weer wat terugbetalen, zin heeft. Op voorhand verklaar ik dat zo iets ten eerste volstrekt onhanteerbaar, voor de verhuurders ondoenlijk is en ten tweede niet als overbrugging voor de tegenstellingen die vandaag in dit debat blijken kan worden gezien.

□

De heer **Jongeling** (GPV): Mijnheer de Voorzitter! Als ik het mij goed herinner, was een van de goede voornemens van dit kabinet toen het van start ging zoveel mogelijk de oren te laten hangen naar de Kamer, zeker als het nogal gevoelige politieke kwesties betrof. Zoals het wel meer gaat, is ook hier gebleken dat het uitspreken van goede voornemens iets anders is dan het naleven ervan.

Het vervelende van een jaarlijkse huurverhoging is, politiek gezien, niet zozeer dat het een verhoging is, maar dat het een jaarlijkse is. Elk jaar weer wordt men gedwongen de stellingen te betrekken en soms niet eenmaal maar wel twee- of driemaal in hetzelfde kalenderjaar met elkaar slaags te geraken. Als er echter één jaar is geweest waarin tenminste deze late confrontatie voorkomen had kunnen worden is het wel dit jaar. Na de speciale behandeling van de motie van de heer Nypels lagen de kaarten open op tafel. Zo is dat ook door iedereen beoordeeld. De heer Scholten heeft bij die gelegenheid heel duidelijk gesteld dat stemming over de motie-Nypels nuttig zou zijn. Dan kon het kabinet mede aan de hand van de stemmingsuitslag bepalen of het huurverhogingspercentage 8 of 7 zou moeten zijn. De Staatssecretaris heeft echter gemeend de opinie van de kamermeerderheid te kunnen negeren en is toch gekomen met het voorstel om de huren met 7% te verhogen.

Er is in de schriftelijke voorbereiding van het onderhavige wetsontwerp en in het interruptiedebat van deze middag al zoveel cijfermatig gegooid, dat ik er weinig voor voel daar nog een

schepje bovenop te doen. Ik wil echter wel een enkele kanttekening plaatsen bij een tweetal door de Staatssecretaris aangevoerde argumenten.

In de eerste plaats heeft de Staatssecretaris er dit jaar met nogal veel nadruk op gewezen, dat de stijging van de werkelijke huurprijzen sterker is dan de stijging van het trendmatige huurstijgingspercentage. De oorzaken hiervan heeft de Staatssecretaris in de toelichting opgesomd: Het stelsel van huuraanpassingen en de wijziging van de samenstelling van de woningvoorraad. Ik heb begrepen, dat dit verschil tussen trendcijfer en werkelijk percentage zich ook in andere jaren heeft voorgedaan. Ik vraag mij dan ook af waarom er nu ineens zoveel nadruk op moet worden gelegd.

Een andere vraag, die natuurlijk gesteld moet worden, is of uit dit verschil niet moet worden geconcludeerd dat het trendpercentage te laag is geweest in vergelijking met wat uit een oogpunt van volkshuisvesting nodig is.

In de tweede plaats heeft de Staatssecretaris het prijsbeleid erbij gehaald. Mijn fractie heeft dit als een wat oneigenlijke argumentatie ervaren omdat men doet alsof er over het trendpercentage als zodanig geen verschil van mening zou kunnen bestaan. Dat percentage zou niets anders dan 7 kunnen zijn en iedereen, die voor een hoger percentage pleit, zou dan plotseling met het prijsbeleid te maken krijgen.

Mijn fractie meent voorshands, dat een huurverhogingspercentage van 8 de voorkeur verdient. In de eerste plaats is dat van belang voor de oudere huizen van ons woningbestand. Juist daar zijn de onderhoudskosten hoog en de huren laag, zodat een te geringe huurverhoging verkrotting in de hand zal werken. Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat de eigenaren van deze woningen de laatste jaren beëindigd niet vermeld zijn.

Verder za! vrijwel niemand bestrijden dat de huurquote in ons land in vergelijking met andere landen aan de lage kant is. In de periode 1970-1975 is de loonontwikkeling harder gegaan dan de huurontwikkeling, zodat de verhoudingen nog schever zijn komen te liggen.

Mijn fractie is van mening dat er op dit moment van de mensen voor hun woongenot een prijs mag worden gevraagd, die een reëel deel van hun inkomen bedraagt. Daar komt dan nog bij – en de Regering erkent dat – dat een dalende huurquote niet in het belang is van de volkshuisvesting. An-

dere taken zoals vernieuwbouw en sanering dienen eveneens aangepakt te worden.

In de derde plaats zet mijn fractie een vraagteken bij het grote gewicht, dat de Staatssecretaris hecht aan de door hem geconstateerde trendbreuk. Ik ontken niet, dat hij daar goede gronden voor heeft, maar het is de vraag of dit nu al zo duidelijk moet worden verdisconteerd in het trendmatige huurverhogingspercentage. Het is immers allerminst zeker, dat deze trendverlaging zich definitief zal doorzetten. Bij het baseren van het beleid hierop is mijns inziens voorzichtigheid geboden. Alleen al om psychologische redenen is het verstandig, te voorkomen dat de mensen eerst blij worden gemaakt met een geringere stijging, terwijl men later misschien weer anders moet beslissen.

De kosten van het wonen dienen hoe dan ook betaald te worden. Doet de burger dat zelf niet, dan moet er worden gesubsidieerd. Van deze laatste mogelijkheid dient men zo weinig mogelijk gebruik te maken. Subsidie kan nodig zijn als sommige burgers hun woonlasten inderdaad niet kunnen opbrengen. In andere gevallen dient de burger zelf voor de kosten, die hij tenslotte zelf maakt, op te draaien.

Ten slotte is het goed om te beseffen, wat nu precies het gewicht is van de jaarlijkse huurverhogingen, waar elk jaar zoveel stampij over wordt gemaakt. Het kan niet worden ontkend dat de jaarlijkse huurverhoging in zeer belangrijke mate de hoogte van het prijsindexcijfer bepaalt, maar de relatieve betekenis ervan beseft men ook als men zich realiseert, dat het afgelopen jaar dat prijsindexcijfer in ongeveer dezelfde mate is beïnvloed door de koffieprijs, zoals een dezer dagen in een televisie-uitzending door de directeur van het Konsumenten Kontaktorgaan is betoogd. Ik heb daarover nog maar weinig politiek geklammer gehoord. Zonder een kopje koffie schijnt het leven van alledag nogal te verarmen; de ochtendhumeurigen zullen dat beamen. Mij dunkt, wat voor het koffiedrinken geldt, geldt ook voor het wonen; men moet er wat voor over hebben.

□

De heer **Nypels** (D'66): Mijnheer de Voorzitter! Het is jammer dat de emoties weer dreigen op te laaien, terwijl er toch zoveel belangrijker zaken zijn op huisvestingsgebied, zoals de vraag wat, waar en hoe wij moeten bouwen. Het is overigens verheugend dat wij dit keer aan de kant van de Regering

Nypels

kunnen staan in tegenstelling met het debat in september over het uitstel van de huurverhoging.

Als het erom ging om alleen maar ons standpunt over dit wetsontwerp naar voren te brengen, zouden wij zeer snel klaar kunnen zijn. Het is ook wel bekend. Ik wil het nog wel eens in telegramstijl weergeven om daarna in te gaan op de vraag wat in het kader van het systeem dat de Kamer op voorstel van de Regering heeft aanvaard het meest logische is. Ons standpunt is dat ook in het nieuwe huur- en subsidiestelsel de huren aangepast behoren te worden aan de ontwikkeling van de inflatie. Om de Regering tegemoet te komen, hebben wij in september voorgesteld om de zaak als volgt op te lossen. Daarbij moest worden uitgegaan van de toen bekende prognose van het Centraal Planbureau ten aanzien van de inflatie in 1977, 6,5%. Daarbij behoorde een half procent opgeteld te worden als inhaal van de achterstand voor het nu lopende jaar 1976. Wij gingen daarbij uit van een trendmatige huurverhoging van 8% en de geraamde prognose voor de inflatie in 1976, namelijk 8,5 à 9%. Samen zou dat zijn een trendmatige huurverhoging van 7%.

Wij hebben daarbij bewust geen rekening gehouden met het feit dat de Staatssecretaris ook toen al verklaarde dat de werkelijke huurontwikkeling in 1976 ongeveer 9,4% zou zijn, omdat wij ervan uitgingen dat het verschil van 1,4% werd verklaard door het gegeven dat er betere woningen op de markt waren gekomen, waarvoor dus ook een hogere huur zou moeten worden betaald en omdat er verder sprake was van huurharmonisatie aanpassingen die noodzakelijk zijn om achterstanden in huren te compenseren. Op grond van de recente Centraal Planbureau-prognoses van de inflatie voor 1977 die Minister Lubbers tijdens de behandeling van de begroting voor Economische Zaken aan de Kamer heeft bekend gemaakt, zouden wij nu komen tot een noodzakelijke trendmatige huurverhoging van 6,5%. Ik heb echter gezegd dat dit in onze opvattingen zo is.

Ik wil mij nu trachten in te leven in de opvattingen van Regering en Kamer zoals die naar voren zijn gekomen bij de behandeling van de huur- en subsidienota. Daarbij moet ik als algemeen uitgangspunt vooropstellen dat het niet juist is om op dit moment dit wetje te gaan gebruiken om te streven naar subsidiebesparingen of wellicht subsidieverhogingen voor de huisves-

ting in de komende jaren. Daar is deze wet niet voor, want dat had men moeten behandelen indertijd toen de huurnota aan de orde was. Toen.... Toen had men een ander systeem moeten accepteren, of men had later bij de behandeling van de meerjarenramingen een ander uitgangspunt moeten kiezen. Het standpunt van de huurnota en de consequenties daarvan in de meerjarenramingen zijn door deze Kamer aanvaard. Het gaat erom, vast te stellen wat een trendmatige huurverhoging als logische samenhang met het gekozen stelsel zou moeten opleveren. Het gaat om een stelsel dat door Kamer, Regering en met name ook door de CDA-fracties is aanvaard.

Daarbij moeten wij voorop stellen dat er op dit moment twee soorten huizen zijn, namelijk die, gebouwd in het oude systeem en die, gebouwd onder het nieuwe systeem. Van de laatste soort zijn er in verhouding nog vrij weinig. In de huur- en subsidienota is natuurlijk een systeem ontwikkeld voor nog nieuw te bouwen huizen. Op grond daarvan is het ook niet van zelf sprekend dat de huuraanpassing voor beide soorten huizen gelijk zal zijn. Toch is dat indertijd, ook bij de behandeling van de nota in de Kamer, verondersteld. Dat is ook begrijpelijk, want het lijkt ook zeer ingewikkeld om twee soorten huuraanpassingen tot stand te brengen voor beide soorten woningen. Mede ter wille van de eenvoud is ervan uitgegaan dat het aanpassingssysteem van trendmatige

De heer **Van Rossum** (SGP): Dat gebeurde bij de Machtigingswet ook al...

De heer **Nypels** (D'66): Inderdaad, maar dat was ook een zeer uitzonderlijk iets. Het kan wel en op grond van de logica wijs ik het niet af. Ter wille van de eenvoud is het echter wenselijk om met één systeem te werken, hetgeen ook is verondersteld in de huur- en subsidienota. Toen is gekozen voor het stelsel dat in principe op grond van berekeningen voor nieuw te bouwen huizen zou worden toegepast.

Wij komen nu bij de vraag hoe wij in dit systeem bepalen wat de meest wenselijke trendmatige huurverhoging is. Ik ben getroffen door het feit dat de heer Scholten een citaat heeft gebruikt – dat moet wel bijzonder voortreffelijk zijn, want het is van mijzelf afkomstig – uit de inbreng bij het debat in september over de vraag wat er verstaan moet worden onder en wat de consequenties zijn van trendmatige huurverhogingen. Wat ik daarover toen naar voren heb gebracht, onderschrijf ik op dit moment nog onverkort.

Het geeft tevens echter aan, het probleem waar wij mee zitten. Op grond van het citaat is één conclusie niet vanzelfsprekend. Het gaat dan om een conclusie op de vraag of wij in 1977 met 7% of 8% huurverhoging te maken zullen krijgen. Ik zal ook uitleggen hoe dat komt.

De Staatssecretaris noemt in de stukken – met name in de memorie van toelichting – een aantal ontwikkelingen die aan de gang zijn op het gebied van de bouwkosten, de prijzen, de lonen en de exploitatiekosten. Hij geeft daarbij een ontwikkeling aan die in 1976 is gestart en zich volgens de prognoses in 1977 en volgende jaren zal voortzetten. Hij gebruikt daarbij de term trendbreuk. Nu is het probleem, dat op zich zelf al deze ontwikkelingen weinig of niets zeggen over de conclusies die wij er uit moeten trekken. Dat komt omdat er geen duidelijke, vast omlinjende afspraak is gemaakt over de vraag hoe de trend moet worden berekend. Dat is bij de behandeling van de huur- en subsidienota niet gedaan. Er is toen alleen aangegeven welke factoren de Regering van betekenis achtte bij de bepaling daarvan. Het volgende dreigt zich af te spelen. Ieder jaar gaan wij discussiëren over de vraag wanneer een huurverhoging in moet gaan. Wij hebben dit onder andere ook in september weer gedaan. Nu dreigt echter een nieuwe discussie te ontstaan over de vraag wat het resultaat van de trendberekening moeten zijn. Daar... Daar kunnen wij pas uitkomen als Regering en Kamer trachten, tot een sluitende afspraak te komen over de vraag, hoe wij die trend moeten berekenen. Anders dreigen wij te vervallen in jaarlijkse discussies over het percentage van de huurverhoging.

Bij het bepalen van de trend speelt een drietal factoren een rol. Allereerst de vraag, welke factoren voor de trend worden meegeteld. De Regering noemt bijvoorbeeld de bouwkosten, de ontwikkeling van de exploitatiekosten, de lonen en de prijsindex. Wij moeten overigens zeer goed in de gaten houden, dat wij bij het inruimen van een belangrijke plaats voor de ontwikkeling van de bouwkosten bij de trendberekening rekening moeten houden met 1,5 à 2% veroudering.

Staatssecretaris **Van Dam**: U zegt dat de Regering met de Kamer een afspraak zou moeten maken over hetgeen bepalend is voor de trend. Die afspraak is nu juist al gemaakt. In het systeem van de dynamische kostprijsberekening zijn drie dingen bepalend voor de trendmatige huurverhoging, namelijk het rendement, de stijging

Nypels

van de variabele exploitatielasten en het te aanvaarden niveau van de objectsubsidies. Uit die variabelen vloeit automatisch de trendmatige huurverhoging voort.

De heer **Scholten** (ARP): Wat de heer Nypels zegt, sluit helemaal aan bij het advies van de Raad voor de volkshuisvesting over de huurprijzenwet.

Staatssecretaris **Van Dam**: Dat advies zou ertoe leiden, dat wij deze discussie over die 8% niet voerden doch dat er automatisch een percentage, geringer dan 7 uit rolde.

De heer **Nypels** (D'66): De factoren zijn wel genoemd, maar de wijze waarop zij berekend worden en de onderlinge afweging zijn niet duidelijk aangegeven. Ook is niet aangegeven, welke periode voor de berekening van de trend in aanmerking wordt genomen. Het maakt een groot verschil of men uitgaat van een periode van 10 jaar, 20 jaar of bijvoorbeeld van 5 jaar. Daarnaast speelt een rol dat onvoldoende is vastgelegd, of men zich grotendeels baseert op de gerealiseerde cijfers uit een periode, die voorbij is of dat men op grond van prognoses gaat werken dan wel op grond van een combinatie van beide. Ik kan mij zeer goed voorstellen dat men bijvoorbeeld uitgaat van de gerealiseerde cijfers van de afgelopen drie jaar, terwijl de prognosecijfers van 1977 en 1978 ook erbij worden betrokken. Dat heeft weliswaar niet onze voorkeur, omdat wij het liefst uitgaan van hetgeen gerealiseerd is door middel van een vorm van indexatie. Het punt is echter, dat Kamer en Regering de indexatie hebben afgewezen. Het is dus ook voor het CDA vrij voor de hand liggend, dat het op zijn minst gebruik maakt van een weging, waarin zowel een stuk verleden als een stuk prognose tot uitdrukking komen.

Wanneer men een periode van vijf jaar neemt, de cijfers van 1974, 1975 en 1976 en de nieuwe prognosecijfers die Minister Lubbers aan de Kamer heeft verstrekt, dan komt men tot een trendmatig huurverhogingspercentage dat dichterbij de 7 dan bij de 8 ligt. Ik wil dan ook de fracties van het CDA vragen, dit nog vóór woensdag nog eens rustig te overwegen, eventueel met inschakeling van ambtenaren van het ministerie. Dat is uiteraard van grote betekenis. Hierbij komt nog dat de Staatssecretaris in de gegevens die hij heeft verstrekt een heel duidelijke reserve in de berekeningen heeft opgenomen ten aanzien van de factoren die relevant zijn voor de trendbepaling van 1,5 tot 2%. Als je dat daarbij

neemt, dan is in mijn ogen ook vanuit het gezichtspunt van de CDA-fracties het kiezen van een trendmatige huurverhoging van 7% op zijn plaats, gegeven het feit dat het CPB de prognoses voor volgend jaar heeft bijgesteld. Ik wil erop wijzen dat dit laatste sinds het debat van september een nieuw feit is.

Ik wil graag de opmerkingen die de heer Jongeling zojuist heeft gemaakt onderstrepen over de relatieve betekenis van de tegenstelling die zich op dit moment hier in de Kamer aftekent. Het gaat niet, zelfs niet voor een langere periode, om de vraag of wij de huren met 7% of met 8% moeten verhogen. De Staatssecretaris heeft in de nota naar aanleiding van het eindverslag er terecht op gewezen dat ook in de visie van de CDA-fracties in de toekomst natuurlijk een bijstelling moet plaatsvinden aan de hand van de cijfers en dat er eigenlijk sprake is van uitsluitend een verschil van inzicht over 1% voor hooguit één jaar. Ook in de visie van het CDA zal men bij voorbeeld voor de huurverhoging van 1978 tot een neerwaartse bijstelling van de trend genoodzaakt zijn op grond van de gegevens en prognoses die wij op dit moment kennen. Daarom lijkt het mij ook niet verstandig als de Regering fracties in de Kamer van deze zaak een prestigekaas zouden maken, zich zouden gaan ingraven. Het is zeker ook niet verstandig om woorden als 'on-aanvaardbaar' te gaan gebruiken. Ik hoop dat dit ook niet gebeurt. Ik wil vooral een beroep doen op medewerking van de CDA-fracties om dit wetsontwerp te steunen. Daarbij moet men zich goed bedenken dat het wetsontwerp dat op het ogenblik wordt voorgeschoteld, niet het oorspronkelijke standpunt van de Regering weergeeft. Hier is in feite al sprake van een compromis, met name omdat het oorspronkelijke wetsontwerp dat in september is behandeld ook al door deze Kamer is verworpen. Er is dus ook van de kant van de Regering duidelijk sprake van een tussenstandpunt.

Daarom verzoek ik de CDA-fracties dringend niet al te zwaar te blijven tillen aan de argumenten die zij zelf naar voren hebben gebracht.

Ik meen dat er twee gronden zijn om dit wetsontwerp zoals het er nu ligt ongewijzigd te accepteren. Nieuwe feiten sinds september aan de ene kant, de redelijkheid van politieke samenwerking aan de andere kant.

De heer **Van der Spek** (PSP): Mijnheer de Voorzitter! Al bij de behandeling van het verworpen wetsontwerp waar-

bij werd voorgesteld de ingangsdatum van de huurverhoging voor 1977 van 1 april naar 1 juli te verplaatsen, hebben wij aangedrongen op een kleinere verhoging dan de toen per 1 juli op 8% voorgestelde en eigenlijk in de wet al aanwezig zijnde verhoging. Dat houdt in dat wij nu ook aandringen op minder dan 7% per 1 april. Uiteraard bezien wij de wijziging die nu wordt voorgesteld, positief. Wij hebben toen echter zelfs de mogelijkheid van een huurstop besproken, met name in verband met de gevolgen van de loonbeheersing voor de laagbetaalden.

Nu word je in het gevoel dat het wel wat lager kan dan wordt voorgesteld, gesterkt door wat bij voorbeeld de Staatssecretaris in de stukken zelf vermeldt over wat er achteraf is uitgekomen over 1976. Het had 6,7% kunnen zijn in plaats van de trendmatige 8%.

Ik denk aan het anti-inflatie-effect dat zelf groot noemt in de memorie van antwoord. Als je dat berekent voor een 0%-stijging vergeleken met een 7%-stijging, dan zou dat 0,455% op het prijsindexcijfer uitmaken, wat een belangrijk bedrag is.

Het is interessant wat hij zegt over de werkgelegenheidseffecten die hij positief noemt om twee redenen, in de eerste plaats omdat een hogere aanvangshuur in verband met de dynamische kostprijs huur een hoger aanvangsrendement zou betekenen en daarmee positief zou werken op de werkgelegenheidssituatie in de bouw. In de tweede plaats noemt hij die positief omdat verhoging van de inflatie minder opwaartse druk op de loonkosten zou betekenen en daarmee ook een bijdrage aan de verbetering van de werkgelegenheidssituatie zou leveren. Dit is een meer algemeen effect dat hij wat vager aanduidt.

Interessant is ook dat in het algemeen min of meer kan worden aangenomen dat de werkelijke huurverhoging ongeveer anderhalf procent meer dan de trendmatige huurverhoging zal bedragen.

Het lijkt mij inderdaad niet zo onzinig om, in afwachting van de discussie over een meer definitief en alomvattend huurprijsregime die wij over enige tijd hopelijk zullen voeren, te zeggen: laten wij nu – ik denk aan het amendement van de heer Van het Schip – voor een bepaalde periode de huren bevriezen. De objectsubsidies zullen dan uiteraard omhoog gaan; de subjectsubsidies zullen in mindere mate, maar toch ook niet onbelangrijk, omlaag gaan.

Het is ons overigens duidelijk dat er uiteraard geld beschikbaar moet zijn

Van der Spek

voor onderhoud en instandhouding van de woningvoorraad en ook voor verbetering en vernieuwing. Naar mijn mening is daarvoor echter een beter stelsel te bedenken, dat werkelijk de sociale functie van de woning tot zijn recht doet komen, dan de huidige gecompliceerde situatie die op vele punten erg onbevredigend werkt, met de combinatie objectsubsidies-subjectsubsidies. Ik hoop dat wij te zijner tijd – ik neem aan ter gelegenheid van een discussie over het meer omvattende huurprijzeregime – met een originele inbreng van onze kant op dit punt zullen kunnen komen.

De algemene beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 19.03 uur tot 20.45 uur geschorst.

Aan de orde is de behandeling van het wetsontwerp. **Wijziging van de Kieswet, strekkende tot verlening van actief kiesrecht voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal aan de Nederlanders buiten Nederland in Nederlandse openbare dienst (13 885).**

De algemene beraadslaging wordt geopend.

De **Voorzitter**: Ik stel voor, hierbij tevens de artikelen te betrekken.

Daartoe wordt besloten.

□

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Mijnheer de Voorzitter! Een- en andermaal, ook ditmaal, constateren wij, dat wettelijke regelingen soms lang op zich laten wachten. Hetgeen de Regering nu wil regelen, lag ook reeds in 1966 en zelfs reeds eerder in de bedoeling. Zijn wij als wetgever soms geduldiger, in vergelijking met burgers, of speelt hierbij iets anders een rol?

De Minister wijst in de memorie van toelichting op het feit, dat na de gang van zaken met betrekking tot het in 1966 door minister Smallegen ingediende wetsontwerp 8652 zijn ambtsvoorgangers geen aanleiding hebben gevonden, opnieuw de indiening van een beperkt wetsontwerp ter zake te bevorderen. De huidige Minister heeft echter gemeend, dat met de 'voorgestelde verlening van actief kiesrecht' niet langer behoort te worden gewacht. Wij kunnen niet anders zeggen, dan dat deze benadering van de Minister ons aanspreekt, ook al hebben wij nog wel enkele vragen en opmerkingen.

De zaak kan nog net vóór de volgende verkiezingen voor de Tweede Kamer worden geregeld. Er blijft toch wel enige nieuwsgierigheid met betrekking tot de vraag, waarom het wetsontwerp niet een jaar eerder is c.q. kon worden ingediend.

In de afgelopen jaren, tijdens de huidige kabinetsperiode, is een- en andermaal – zij het, summier – over deze zaak gesproken. Ik herinner bijvoorbeeld aan door ons gestelde vragen zowel aan vragen, van de kant van de fractie van DS'70 bij monde van de heer Keuning bij de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken in oktober 1974 gesteld, alsmede aan de memorie van toelichting en aan de nota naar aanleiding van het verslag met betrekking tot de begroting voor 1976, gevolgd door discussies in de Kamer, in oktober 1975. Voordien is ook van de kant van de volksvertegenwoordiging overigens geen krachtige druk tot spoedige regeling uitgeoefend. Zo gaat het dus soms, niet steeds langs geheel duidelijke lijnen.

Wij bespreken dit wetsontwerp binnen het kader van de huidige Grondwet. Een andere mogelijkheid is er uiteraard niet. In de discussies heeft een rol gespeeld, wat binnen dat kader wel of niet mogelijk was. Wat dit betreft is het interessant, dat inmiddels bekend zijn de teksten van van belang zijnde bepalingen in de wetsontwerpen 14 200 en 14 223 tot wijziging van de Grondwet, teksten die recht doen aan het in beginsel juiste standpunt, dat de Grondwet de mogelijkheid open laat, Nederlanders in het buitenland het actief kiesrecht te verlenen – naar goeddunken van de wetgever – zonder de bij voorbaat beperkende grondwettelijke eis van ingezetenschap, die in nogal wat gevallen als onjuist wordt gevoeld.

Ik meen dat, gelet op deze wetsvoorstellen van de Regering, de – niet met onze steun overigens – aangenomen motie-Kappeyne van de Coppello dd. 16 oktober 1975 terecht door Minister De Gaay Fortman op 14 oktober 1975 overbodig werd verklaard in het licht van wat de Regering, naar hij zei, zich voorstelde.

Mevrouw **Kappeyne van de Coppello** (VVD): Misschien heeft de heer De Kwaadsteniet al kennis genomen van de memorie van toelichting op een belangrijk onderdeel van de nieuwe Grondwet, waarin een uitvoerige paragraaf wordt besteed aan de uitvoering van de motie die u net noemde. Zij is dus kennelijk achteraf toch niet zo overbodig geacht.

Minister De Gaay Fortman: Het zou ook zijn gebeurd indien de geachte afgevaardigde haar motie niet had ingediend.

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Dat heb ik zojuist ook beweerd. Ik meen, dat er een redelijke overeenstemming bestaat tussen hetgeen mevrouw Kappeyne van de Coppello destijds wilde en hetgeen de Minister toen reeds aankondigde te zullen doen.

Minister De Gaay Fortman:

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Dat heb ik ook niet gezegd.

Mevrouw **Kappeyne van de Coppello** (VVD): Dat zal ik u straks nog wel uitleggen.

De heer **De Kwaadsteniet** (ARP): Dat had ik ook verwacht.

Inmiddels hebben wij vandaag nog met de ingezetenschapseis te maken. De vraag speelt, althans heeft gespeeld, waar in het kader van ons onderwerp de grenzen van het verband met het ingezetenschap liggen, wanneer je nog kunt zeggen, dat nog aan de voorwaarden van het begrip 'ingezetenschap' wordt voldaan. Daar wordt, althans werd, verschillend over gedacht. Het amendement-Veerman, dat een meerderheid verwierf in de Tweede Kamer en door de Regering aanvaardbaar werd geacht, bezorgde de Eerste Kamer echter extra twijfel boven die waaraan van haar zijde toch reeds onderhevigheid bestond met betrekking tot het oorspronkelijke wetsontwerp.

Hoewel wij vandaag nog het amendement-Veerman zeker niet in strijd achten met de geest van de Grondwet en hoewel wij vinden dat het ligt binnen de grenzen van een aanvaardbare interpretatie van het begrip ingezetenschap in het kader van deze wet, kan feitelijk niet ontkend worden dat anderen dat anders zien en dat er op zich zelf een verschil is te zien tussen de ene groep en de andere groep. De groep-Veerman, hoewel betrekkelijk vergelijkbaar, is iets verderweg dan de groep van het wetsontwerp van welke de band met de Nederlandse publieke zaak wel bijzonder nauw is.

In dit kader is ook wel aan de orde gesteld het punt van de bevoorrechtiging van bepaalde categorieën boven andere. Dat zou dan niet verantwoord zijn. Bij afweging zal men tenminste moeten nagaan of niet-'bevoorrechtiging' – al of niet tijdelijk – dan beter is. Bovendien is de vraag of in de verhouding van de verschillende groepen van 'bevoorrechtiging' kan worden gesproken als een groep recht krijgt, alhoewel

De Kwaadsteniet

wel een andere groep dat (nog) niet krijgt, omdat het nog niet kan. Laatstbedoelde groep loopt dan alleen achter bij eerstgenoemde groep. Bovendien zijn de groepen wel vergelijkbaar maar niet gelijk.

Wij zijn het er mede eens, dat – zoals de Minister dit verwoordt – het van een slecht beleid zou getuigen om een groep Nederlanders, waaraan het grondwettelijk mogelijk is het actief kiesrecht te verlenen, nog langer van dit recht verstoken te doen blijven.

Dit blijft onzes inziens zo, ook al kan erop gewezen worden, dat via de aan de gang zijnde grondwetsherziening verdergaande mogelijkheden kunnen ontstaan betreffende toekenning van kiesrecht aan Nederlanders in het buitenland. Voordat die grondwetsherziening is gerealiseerd, het Statuut is gewijzigd en nadere wettelijke regelingen zijn getroffen, zijn wij opnieuw stellig jaren verder. Maar er wordt – zo kunnen wij zeggen – voor andere categorieën in ieder geval in de goede richting gewerkt.

Wij vertrouwen, dat met name de groep-Veerman – Nederlanders werkzaam bij een volkenrechtelijke organisatie, waartoe Nederland is toegetreden – de wijze beheersing heeft de zonn in het water te kunnen zien schijnen. Zij – die onzes inziens stellig tot een van de eerste categorieën Nederlanders in het buitenland zullen behoren, die na de grondwetsherziening eveneens het actief kiesrecht krijgen – zijn immers geenszins gebaat met het achterwege laten van het verlenen van dit recht aan deze nu aan de orde zijnde groep. Eerder zullen zij nu met nog meer nadruk op spoed kunnen aandringen.

Zien wij het juist, dat eerst na de grondwetsherziening op dit punt een wijziging van het Statuut zal plaatsvinden, overeenkomstig artikel 55 Statuut, waarbij de dan zittende Kamers bij gewone meerderheid de betreffende Rijkswet kunnen aannemen?

Als ik het goed begrepen heb is de mogelijkheid van verzoek tot opname in een register aanwezig van drie maanden voor de dag der kandidaatstelling tot de dag der kandidaatstelling. Vreest de Minister niet, aangezien de dag der kandidaatstelling in het algemeen velen voorbijgaat en er een ruimte ligt van 43 dagen tussen de dag der kandidaatstelling en de dag der stemming dat mogelijk velen te laat hun verzoek zullen indienen? Twee vragen rijzen dan. Vraag 1: Op welke wijze kan hierbij van de zijde van de Regering bekendheid worden gegeven

aan de mogelijkheid gedurende de genoemde drie maanden? Vraag 2: Zal men bereid zijn enige soepelheid toe te passen wanneer verzoeken vanuit het buitenland enigermate de dag der kandidaatstelling overschrijden? Wij moeten ons toch wel realiseren, dat waar men geheel zelf niet alleen het initiatief moet nemen, maar dat ook zo tijdig moet doen, er voor deze groep een drempel is gelegd, die er voor Nederlanders in Nederland niet is.

Ik had er natuurlijk eerder naar moeten vragen, maar mij zijn ontgaan de nadelen verbonden aan het stemmen per brief. Deze Minister zegt in zijn memorie van toelichting dat deze nadelen reeds eerder door zijn ambtsvoorganger aan de Staten-Generaal werden uiteengezet. In de memorie van toelichting van Minister Smallegen met betrekking tot 8652 staat hetzelfde over zijn ambtsvoorganger. Als de Minister deze nadelen nog even zou kunnen opnoemen, zou ik dat voor de actualiteit op prijs stellen; anders zoek ik dat – de tijd ontbrak mij dezer dagen – nog wel eens op.

Er rijzen nog vragen, waarom de minderjarige stemgerechtigde kinderen niet eveneens het kiesrecht zouden kunnen krijgen. Zit er toch niet een zekere onbillijkheid voor deze groep kinderen in? Thans zijn zij nog formeel gedwongen, straks misschien niet formeel, maar toch gedwongen, bij voorbeeld in verband met studie, de ouders te volgen. Men kan hier ook denken aan gehandicapte kinderen.

Er blijven ook nog vragen ter zake van het niet-diplomatieke personeel dat verbonden is aan ambassades. Is er niet ook een groep van aan Nederlandse diplomatieke missies verbonden personeel, dat niet over diplomatieke paspoorten beschikt, maar wel in Nederlandse overheidsdienst is? Wij achten de beantwoording in de memorie van toelichting toch niet geheel bevredigend. Kan de Minister hierop nog wat nader ingaan en ook een nog wat nadere specificatie geven van de groepen die van deze nieuwe regeling wel c.q. niet zullen profiteren?

Ten slotte kan ik zeggen, aangenaam te zijn getroffen door de twee veranderingen, welke via de nota van wijzigingen zijn aangebracht, waardoor met onze zijds naar voren gebrachte opmerkingen in het voorlopig verslag rekening werd gehouden.

□

Mevrouw **Kappeyne van de Coppello** (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Als dit wetsontwerp kracht van wet krijgt, zullen, naar de Regering schat, 11.100 Ne-

derlanders in het buitenland actief kiesrecht verwerven. Ik gun het die mensen van harte. De voornaamste redenen evenwel dat dit wetsontwerp mij niet in grote vreugde doet ontsteken, is, dat die andere 494.951 Nederlanders nog steeds van dat recht verstoken blijven.

Ik heb in het voorlopig verslag het ontwerp een krenterig stukje gelegenhedswetgeving genoemd. Dat kon het misverstand wekken dat de mensen om wie het gaat, Nederlanders in dienst van de Staat der Nederlanden, krenten zouden zijn. Zo is het natuurlijk niet. Maar in vergelijking met de vele andere Nederlanders vormen zij slechts een kleine groep. Mijn fractie kan de redenering volgen dat de Grondwet, zoals zij nu luidt, een verder uitrekken van het begrip 'ingezetenschap' niet toelaat. De ruimte die door de wel toegestane rek is opgevallen kan door een gewone wettelijke voorziening gevuld worden. Dat is op zich zelf juist, maar wel uitsluitend in eng juridische termen gedacht. Ik meen dat het meer bij de tijd is om ruimer te denken, om rekening te houden met de gevoelens van mensen in de maatschappij, ook internationaal. Die gevoelens houden in, dat veel meer Nederlanders in het buitenland dan de 11.100 van dit wetsontwerp, actief kiesrecht wensen.

Het psychologisch effect zal zijn, dat die vele anderen jaloers worden op de weinigen. Het is niet voldoende die velen in het riet te sturen met het puur legalistische argument, dat zij de grondwetswijziging moeten afwachten, zonder die velen een gunstig perspectief te bieden in de toekomst. Ik ben geenszins van plan vooruit te lopen op de behandeling van wetsontwerp 13 991, waarin een nieuw 3e hoofdstuk van de Grondwet wordt voorgesteld en waarin een aantal voorwaarden voor de uitoefening van het actief kiesrecht met betrekking tot de Tweede Kamer worden opgesomd. Toch ontkom ik er niet aan, beide voorstellen in één verband te bezien en dan is de handhaving van het ingezetenschap in wetsontwerp 13 991 met de verruiming tot een soort pseudo-ingezetenschap, nl. iets wat met dat ingezetenschap gelijk gesteld wordt, nu niet bepaald een ruimhartige, grondwettelijke belofte dat de Nederlanders in het buitenland actief kiesrecht zullen krijgen. Het is eerder het voorspiegelen van een attributief kiesrecht; sommige groepen krijgen het wel, andere niet. De groep-Veerman krijgt het in ieder geval wel, wie dat ook allemaal mogen zijn. Het is dus een stelsel van attributief kiesrecht, dat wij met betrekking tot het kiesrecht in 1917 hebben verlaten.

Kappeyne van de Coppello

Bij de groepen die van het kiesrecht verstoken blijven zal altoos misnoegen bestaan. Degenen die misschien wel 'de gunst' van kiesrecht krijgen, zullen er overigens geruime tijd op moeten wachten, tot in het begin van wat wij later zullen aanduiden als de 'tachtiger jaren'. Wij hebben nog geen enkel inzicht aan welke groepen de Regering denkt. Dit kabinet speelt ter zake eigenlijk een beetje kiekeboe. Nu waardeer ik kinderlijke speelsheid op zich zelf zeer, maar niet op het gebied van het kiesrecht. In zijn rol als mede-grondwetgever zegt het kabinet dat de Grondwet ruimte moet scheppen voor de wetgever om die in te vullen en meent dus verder te kunnen zwijgen. Als medewetgever echter schuift het, ook hier, een perspectiefverruiming voor zich uit door te zeggen, dat eerst gewacht moet worden op de desbetreffende Grondwetswijziging. Wij worden er niet veel wijzer van. In dat licht, dat winterse nevelige schemeren, dat nog steeds niet is opgeklaard, houd ik, gelet op de vele Nederlanders in het buitenland, die naar de mening van mijn partij kiesrecht behoren te krijgen, mijn stelling, dat het wetsontwerp een krenterig stukje gelegenheidswetgeving is, staande.

Wie is krent en wie is pap? Een aardige vraag als het nieuwe eerste artikel van de Grondwet, inhoudende dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden, gelding krijgt. Aan dat artikel heb je weinig als er fundamenteel verschil van opvatting over gelijkheid bestaat.

In het denken over kiesrecht zit de Regering nog op een verrassend ouderwets stramien. Nederlanderschap, ingezetenschap, dienstplicht en belastingplicht waren in de vorige eeuw belangrijke elementen bij de toekenning van kiesrecht. Kiesrecht, diensplicht en belastingplicht kunnen nog steeds in beginsel belangrijke facetten van het Nederlanderschap zijn, maar ze zijn niet onverbreekelijk met elkaar verbonden, zeker niet alle aan het kiesrecht. Het censuskiesrecht werd in de vorige eeuw afgeschaft en min- of onvermogen, in financiële zin, is geen belemmering meer voor de uitoefening van het kiesrecht. Aanvankelijk werden zowel kiesrecht als dienstplicht door mannen uitgeoefend, doch met de invoering van het actief kiesrecht voor vrouwen werd die tweeëenheid doorbroken. Het Nederlanderschap lijkt een logische voorwaarde voor het kiesrecht betreffende een nationale volksvertegenwoordiging. In hoeverre moet het ingezetenschap daaraan gekoppeld worden? Als men eenmaal de eis van

het ingezetenschap voor een bepaalde groep laat varen, dan lijkt het willekeurig andere groepen daarvan uit te sluiten. Koppeling van kiesrecht aan dienstplicht of belastingplicht voor Nederlandse niet-ingezetenen is niet logisch, omdat men die al eerder heeft opgegeven als voorwaarden voor kiesrecht.

De Regering poneert in dit wetsontwerp de constructie van een band met Nederland, die om onder de interpretatie van het begrip 'ingezetenschap' te kunnen vallen nader wordt toegespitst tot een 'rechtstreekse band met de Nederlandse publieke zaak'. Zo'n term kan verschillend worden uitgelegd. Is het zeker dat ingezetenschap in Nederland op zich zelf een rechtstreekse band met de Nederlandse publieke zaak oplevert? Zijn niet vele Nederlanders in het buitenland evenzeer met de 'Nederlandse publieke zaak' verbonden, door hun werkzaamheden in organisaties, ondernemingen of omdat zij zelf in Nederland belangen hebben? Onderscheidingen blijven willekeurig. Zelfs in het beperkte kader van dit wetsontwerp wordt dat geïllustreerd.

Nederlanders buiten Nederlandse openbare dienst en hun echtgenoten krijgen actief kiesrecht; hun huisgenoten, familieleden, kinderen, gediensstigen niet. De gediensstigen krijgen het niet omdat zij in alle vrijwilligheid hun betrekking aangaan; zij hoeven niet weg uit hun veilige door kiesrecht beschutte Nederlandse nestje. Maar dat geldt nu evenzeer voor de Nederlanders die in dienst van de Nederlandse Staat naar het buitenland gaan. Ook dat is vrijwillig in de situatie dat zij nu nog geen kiesrecht hebben. De echtgenoten hebben, naar ik veronderstel, in alle vrijwilligheid de echtverbintenis gesloten. Alleen de kinderen, met name die de kiesgerechtigde leeftijd van 18 jaren hebben bereikt en die toch niet mogen stemmen, zitten in het slop. Uit het oogpunt van kiesrecht is het een extra achtergestelde groep, mag ik wel zeggen. Dat is toch wel een term die de Minister zal aanspreken. Die kinderen hebben niet in alle vrijwilligheid hun ouders kunnen uitkiezen, zij zijn eenvoudig in een bepaald gezinsverband geboren en hebben dat te volgen. Het argument om hen van hun 18e tot hun 21e jaar van het hen in Nederland toekomende kiesrecht te onthouden, is louter opportunistisch. Het is zo vervelend als ze het weer na hun meerderjarigheid moeten verliezen, omdat dan eindelijk de 'vrijwilligheid' in hun rechtssituatie intreedt. Het zou niet de moeite waard zijn omdat de

meerderjarigheid toch tot 18 jaar verlaagd wordt. Dat laatste is al lang geleden in het vooruitzicht gesteld zonder de verwezenlijking ervan. Ik vind het al met al een weinig principiële benadering van het kiesrecht dat in de nieuwe Grondwet tot een van de eerste grondrechten opgetild wordt. Het is eerder knip- en plakwerk.

De wat ruimtelijk bekrompen wijze van denken die aan het vasthouden aan de eis van het ingezetenschap inherent is, wordt geïllustreerd in het antwoord van de Regering op mijn vraag waarom zij onderscheid maakt tussen actief en passief kiesrecht op het gebied van het ingezetenschap.

In andere opzichten namelijk worden actief en passief kiesrecht hoe langer hoe meer door de Regering gelijkgetrokken. In de Memorie van Antwoord staat, dat het bij het passief kiesrecht erom gaat de politieke partijen en de kiezers zo weinig mogelijk in hun keuze te beperken. Die stelling gaat niet op, want zij is niet waar. Dan zou men in de eerste plaats ook niet-Nederlanders moeten kunnen kandideren, en zou het voorts voor de kiezer mogelijk moeten zijn om zelf kandidaten op een lijst in te vullen en daarop een stem uit te brengen. Politieke partijen en kiezers oordelen of een kandidaat voldoende geschiktheid heeft, zo vervolgt de Memorie van Antwoord. Dat is op zich zelf waar, maar zegt niets over de omvang van de kring waaruit men kandidaten wil betrekken. Ook bij de invoering van een algemeen Europees kiesrecht voor leden van het Europees parlement, binnen de aangesloten landen, zullen partijen en kiezers moeten oordelen over de geschiktheid van kandidaten uit andere landen, als men tot een internationaal lijstenstelsel komt. Dat komt de klap op de vuurpijl op blz. 4 van de memorie van antwoord bovenaan: 'Daarbij komt nog dat aangenomen moet worden dat de gekozenen, ten einde zijn lidmaatschap op de juiste wijze te vervullen, weer terug zal keren in Nederland, zodat hij, zijn passief kiesrecht uitoefenende door zitting te nemen in de Kamer, dit als ingezetene doet'. Ik vind, dat, juist met het oog op de toekomst, wat naïef gedacht. Als een Tweede Kamerlid zijn functie moet combineren met die van bijvoorbeeld het lidmaatschap van het Europees Parlement, dat, als het echt bevoegdheden krijgt, nog meer tijd gaat vergen, zou hij dan niet beter in een buurland kunnen gaan wonen? Vele kamerleden plegen zich ten hoogste 3 dagen in Den Haag op te houden. Binnen 2 à 3 uur kunnen zij in de verste uithoeken van ons land terugkeren

Kappeyne van de Coppello

naar hun woonsteden. In minder tijd bereikt men per vliegtuig vrijwel alle westeuropese hoofdsteden. Ruimtelijk is er voor het bijwonen van Tweede Kamervergaderingen geen grotere belemmering dan wanneer men in Groningen, Leeuwarden of Maastricht woont. Om nog maar van het bijwonen van Eerste Kamervergaderingen te zwijgen; als men dus tijdig voor het sluiten der beaadselingen de trein kan halen, kan men met dezelfde moeite het vliegtuig halen. De argumentatie van de Regering gaat in deze tijd niet op; zij is kneuterig.

Nog enkele technische vraagpunten tot slot.

Volgens de memorie van antwoord zijn er 3 mogelijke stukken die de kiesgerechtigde Nederlander in het buitenland kan ontvangen nadat hij in het speciale Haagse register is opgenomen: een kiezerslegitimatiekaart voor elke willekeurige gemeente in Nederland, een volmachtformulier of een oproepingsbrief voor Den Haag. Uit de memorie van antwoord (blz. 7) maak ik op, dat de oproepingskaart geen mogelijkheid bevat alsnog ondershands een gevolmachtigde te zoeken. Waarom eigenlijk niet? Kunnen diegenen die in het Haagse register zijn ingeschreven niet elkaar, voor zover zij in Den Haag gaan stemmen, als behorende tot hetzelfde stemdistrict beschouwen? Maakt men voor die buitenlandse Nederlanders niet één apart stem-bureau?

Ik ken de praktische bezwaren tegen het stemmen per brief. Ik begrijp niet, waarom de Regering het stemmen op de Nederlandse ambassade in het buitenland niet bij wijze van experiment wil overwegen. Natuurlijk zijn er landen waarin het in het dagelijkse leven niet zoveel verschil maakt of men naar de Nederlandse ambassade moet reizen dan wel naar Nederland. Maar iedere zelf uitgebrachte stem is te prefereren boven volmachten vanwege de afstand. Ik besef ook, dat het in sommige landen onmogelijk is te stemmen in Nederlandse ambassades, omdat dat als inbreuk op de soevereine rechtsorden van dat land wordt beschouwd. Heeft de Regering dat aspect al nader onderzocht en wil zij – zo zij dit heeft gedaan – een overzicht van haar bevindingen ter zake geven?

□

De heer **Jongeling** (GPV): Mijnheer de Voorzitter! In NRC/Handelsblad van 13 oktober 1972 kon men de volgende klagegang lezen van de toenmalige Nederlandse ambassadeur in Rome,

dr. H. N. Boon: 'Wij staan daardoor op één lijn met veroordeelden, krankzinnigen, onder curatele gestelden, uit de ouderlijke macht ontzette, bedelaars, landlopers enz., die ook niet mogen stemmen'.

Zoals een ieder duidelijk zal zijn, is dit niet de klaagzang van een ambassadeur, die aan lager wal is geraakt, maar van iemand die als Nederlander, die in het buitenland werkzaam is, het actief kiesrecht ontbeert.

Zijn klacht is natuurlijk gerechtvaardigd en de argeloze luisteraar zal zich dan ook afvragen waarom hier niets aan wordt of is gedaan. In de politiek kennen we echter geen argeloze mensen, zodat we er veilig van uit mogen gaan, dat een ieder hier op de hoogte is van de voorgeschiedenis van dit probleem. Het verlenen van actief kiesrecht aan in het buitenland werkzame Nederlanders is reeds verschillende malen onderwerp van debat geweest in deze Kamer. In de toelichting bij het wetsontwerp waar wij ons nu over buigen, kan men hierover een heldere uiteenzetting lezen.

Blijkbaar is de wetgever er tot nu toe niet in geslaagd de materie op bevredigende wijze te regelen. In dit wetsontwerp wordt weer een poging gedaan. De vraag dient dan ook gesteld te worden of de bezwaren die tegen voorgaande pogingen naar voren zijn gebracht, niet voor dit wetsontwerp gelden. Zorgvuldigheid is hier geboden, omdat het, zoals de Minister ook in zijn memorie van antwoord zegt, hier gaat om een stuk principiële wetgeving.

Als wij enkele jaren terug gaan in de parlementaire geschiedenis dan komen we de debatten tegen die de Kamer in mei '68 heeft gevoerd, als de meest belangrijke voor ons onderwerp. Het toen aanhangige wetsontwerp, met ongeveer dezelfde regeling als nu wordt voorgesteld, kon geen genade vinden in de ogen van mijn fractie. Nog afgezien van de bezwaren tegen het aangenomen amendement-Veerman, waarbij ook Nederlanders die buiten Nederland bij een volkenrechtelijke organisatie werkten het actief kiesrecht werd verleend, had mijn fractie toen een aantal bezwaren, waaronder dat van de ongrondwettigheid van het wetsontwerp het meest doorslaggevend was.

Centraal in de in 1968 gevoerde discussie stond de vraag, hoeveel elastiek er zit in de artikelen 90 en 6, eerste lid, van de Grondwet. In artikel 90 van de Grondwet wordt bepaald dat de leden der Tweede Kamer rechtstreeks worden gekozen door de ingezetenen. De vraag

was en is of men in het buitenland werkzame Nederlanders mag rekenen onder het begrip ingezetenen. Mijn fractie meende toen – zij doet dat nu nog –, dat deze vraag op goede gronden ontkennend moet worden beantwoord.

Om het heel simpel te stellen: het is een ongerijmde zaak als men niet-ingezetenen beschouwt als ingezetenen. Alleen al etymologisch is dat een onmogelijke zaak. De conclusie is dan ook heel eenvoudig: wil men niet-ingezetenen het actief kiesrecht verlenen dan zal men eerst de Grondwet moeten wijzigen. De reden, dat men desalniettemin toch mogelijkheden ziet tot het verlenen van actief kiesrecht aan de betreffende groep, is gelegen in de bepaling van artikel 6, lid 1, van de Grondwet. In dat artikel kan men onder andere lezen, dat de wet verklaart wie ingezetenen zijn.

Nu is dit artikel er, als ik het wel heb, ingekomen bij de grondwetswijziging van 1887. Men heeft er toen geen gras over laten groeien, want reeds in 1892 verscheen in het Staatsblad de herziene wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap. Het ligt dan ook voor de hand dat wij bij het bepalen van wat nu onder ingezetenschap moet worden verstaan te rade gaan bij deze wet. Men komt daar dan ook in artikel 13 de zinsnede tegen: Ingezetenen van Nederland zijn zij, die hun woonplaats in Nederland hebben. In artikel 14 kunnen wij lezen: Het ingezetenschap van Nederland houdt op door vestiging der woonplaats buiten Nederland. Me dunkt, dat deze bepalingen, deze wetsbepalingen, niet voor tweeërlei uitleg vatbaar zijn: het ingezetenschap is volledig gekoppeld aan de woonplaats.

Mijnheer de Voorzitter! Ik geloof, dat deze nadere bepaling van de inhoud van het begrip ingezetenschap volstrekt duidelijk is. Nu is duidelijkheid van wetgeving een groot goed en de burger mag er op rekenen, dat de politici daar in hun wetgevende arbeid zoveel mogelijk rekening mee houden. Natuurlijk ben ik mij ervan bewust dat de bepaling van de precieze inhoud van het begrip ingezetenschap niet in alle gevallen zo eenvoudig is. In sommige organieke wetten zal een verwijzing naar de woonplaats niet geheel voldoende kunnen zijn. Men zal dan ook naar andere criteria moeten zoeken. Mr. P. J. Oud onderscheidt in zijn 'Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden' in dit verband het vaste criterium van de woonplaats en de meer variabele eisen, afhankelijk van het bijzondere ka-

Jongeling

rakter van bepaalde soorten wetgeving. Maar hoe men het ook wendt of keert, het woonplaatscriterium is richtinggevend en doorslaggevend.

Dat de wetgever dit in sommige gevallen ook heeft erkend, merkt men bijvoorbeeld aan de formulering van artikel 2, lid 2, van de Wet op de Inkomstenbelasting. Daar staat onder andere dat de buiten het Rijk verblijf houdende Nederlanders worden geacht, binnen het Rijk te wonen. Ze worden als het ware geherdefinieerd aan de hand van het woonplaatscriterium. Daar komt natuurlijk nog bij, dat in dit geval geen specifieke grondwettelijke bepaling in het geding is.

Alles bijeen genomen ziet mijn fractie dan ook geen aanleiding om van haar aan de Grondwet ontleende bezwaren tegen deze wijziging van de Kieswet af te zien.

Een volgend bezwaar dat mijn fractie heeft tegen dit wetsontwerp betreft het feit, dat het slechts aan ambtenaren actief kiesrecht verleent. Dit feit geeft overigens tevens het beperkte belang van dit wetsontwerp aan want het betekent, dat ongeveer slechts één op de 24 in het buitenland werkzame Nederlanders in aanmerking zal komen voor het actief kiesrecht. De 23 overblijvende moeten het doen met de uitspraak, dat zij een onvoldoende bijdrage leveren tot de publieke zaak. Op deze manier ontstaat dan misschien geen standskiesrecht, zoals we dat in de vorige eeuw kenden, maar toch wel een soort statuskiesrecht. Of, om het nog wat anders te stellen: of men als Nederlander in het buitenland in aanmerking komt voor het actief kiesrecht is niet afhankelijk van hoedanigheden aan de persoon zelf ontleend, maar hangt af van het soort werkgever, bij wie men in dienst is. Is die werkgever de overheid, dan krijgt men het actief kiesrecht wel, in andere gevallen mist men de boot. Als men op dit statuskiesrechtstramien voortborduurde, kan men heel gemakkelijk de stelling verdedigen dat in Nederland werkzame ambtenaren in aanmerking komen voor een dubbel actief kiesrecht.

Minister De Gaay Fortman: De geachte afgevaardigde weet, dat het meervoudig kiesrecht in onze Grondwet niet geaccepteerd is.

De heer **Jongeling (GPV):** Ik weet het, mijnheer de Voorzitter. Zelfs bij het neerschrijven van deze regels heb ik het mijzelf nog even gerealiseerd. Ik gebruik dan ook een irrealis. Zo voortredenerende zou men het kunnen zeg-

gen, vanwege de achtergronden die ik heb genoemd. Ik mag wel aannemen dat hiervoor niemand te vinden is, maar dan moet men ook het onderscheid tussen ambtenaren en anderen in het buitenland laten vallen. In de praktijk zal de voorgestelde regeling natuurlijk ook tot rare constructies leiden. Zo zal de secretaresse van de ambassadeur in Australië, die misschien hooguit eenmaal of tweemaal in Nederland komt, wel het actief kiesrecht krijgen, maar de buitenland-correspondent van een dagblad, die goed op de hoogte moet blijven van wat er in Nederland gebeurt, of de Nederlandse zakenman in Antwerpen die zeer regelmatig in Nederland komt moet datzelfde kiesrecht ontberen. Ik vraag mij af of dat nu zo bevredigend zal zijn voor het rechtsgevoel van de betreffende Nederlanders. Ik kan in dit verband ook nog wijzen op de adviezen van de Kiesraad. In 1963 was de Kiesraad van mening dat het niet mogelijk was om op verantwoorde wijze grenzen te trekken tussen categorieën in het buitenland werkzame Nederlanders. In het advies van 13 augustus 1975 is de Raad echter de tegenovergestelde mening toegedaan. Dat is natuurlijk het goed recht van de Raad, maar ik vind het wel bevredigend dat voor deze standpuntswijziging geen enkel argument wordt aangedragen. Ik moet zeggen dat dit het vertrouwen van mijn fractie in de door de Minister gedane keuze niet erg heeft vergroot.

Resumerend kan ik zeggen dat het wetsontwerp ons inziens strijdig is met de bepaling van artikel 90 van de Grondwet en op onaanvaardbare wijze discrimineert tussen in het buitenland werkzame Nederlanders. Ook al is men als de Minister een andere mening toegedaan, dan nog zou het hem niet ontsierd hebben als hij deze bijvellen levende bezwaren had gehonoreerd. Hij had dat ook heel gemakkelijk kunnen doen, omdat in verband met de algehele grondwetsherziening het belangrijkste bezwaar tegen de nu voorgestelde regeling toch zou vervallen. Het wetsontwerp dat ook het ingezetenschap uit de Grondwet haalt, ligt reeds bij de Kamer. Mijn fractie had het dan ook veel eleganter gevonden als de Minister nog even had gewacht. De zaak speelt al meer dan twintig jaar en heeft juist vanwege de grondwetsinterpretatie zo lang geduurd. Het zo vlak voordat dit staatsrechtelijke discussiepunt niet meer aan de orde is, nog gauw met een regeling komen ontmoet bij mijn fractie weinig waardering.

Ten slotte, mijnheer de Voorzitter,

nog enkele opmerkingen van meer technische aard. In het nieuwe derde lid van artikel B 1 vindt men de bepaling dat de betreffende Nederlanders in Nederlandse openbare dienst werkzaam moeten zijn. Ik zou aan de Minister willen vragen of de uitdrukking 'in openbare dienst werkzaam zijn' voldoende waterdicht is. Moet hier geen verwijzing naar bijvoorbeeld de Ambtenarenwet worden opgenomen? Heeft de term openbare dienst een voldoende formeel-juridische inhoud, zodat hier in de toekomst geen moeilijkheden zijn te verwachten? Vallen hier bijvoorbeeld ook onder mensen die vanwege een rijksuniversiteit als docent naar het buitenland worden gezonden of een gemeente-ambtenaar van Rotterdam die een aantal jaren in een buitenlandse havenplaats werkzaam is en daar de Rotterdamse belangen vertegenwoordigt?

Dit laatste voorbeeld brengt mij ook nog op een andere vraag. In artikel D 2, derde lid, wordt bepaald dat het verzoek om als kiesgerechtigde te worden geregistreerd geschiedt door tussenkomst van 'Onze Minister'. Betekent dit dat de Minister ervan uitgaat dat alle voor het actief kiesrecht in aanmerking komende ambtenaren in een dienstverhouding staan tot een bepaald rijksdepartement? Gaat de Minister er hier terecht vanuit dat het geval van de in het buitenland werkzame gemeente-ambtenaar niet voorkomt en ook niet zal voorkomen?

Mijnheer de Voorzitter! Ik kom aan onze conclusies. De minderheid van mijn fractie geeft de gedachte van 'gelijke monniken, gelijke kappen' de overhand boven een andere uitspraak, te weten 'beter een half ei, dan een lege dop'. Beide opvattingen stoelen op een eigen interpretatie van het begrip 'ingezetene'. Het is deze minderheid bekend dat haar veel verdergaande wetsinterpretatie de bewindsman tevergaat. Deze minderheid wil dan met alles liever wachten op de in uitzicht gestelde grondwetsherziening op dit punt.

De conclusie van de overgrote meerderheid van mijn fractie en die van de PPR is dat dit wetsontwerp allerm minst perfect is en de problemen maar ten dele oplost. Vele Nederlanders in het buitenland die zich rekenen tot de Nederlandse gemeenschap missen het kiesrecht. Slechts een gedeelte van hen, te weten de Nederlanders in het buitenland die in openbare dienst zijn, kunnen wij nu al dat fundamentele recht geven. Wij zouden het onjuist en onverantwoord vinden, hen dat recht zonder noodzaak te onthouden. Einde-

Jongeling

lijk kunnen nu na ongeveer 25 jaar de verwachtingen, die zeker in 1960 bij deze categorie Nederlanders zijn gewekt, worden gehonoreerd. Belofte maakt schuld. Die schuld hebben wij als Kamer al zeer lang. Het gaat niet aan om het betalen van die schuld nog langer uit te stellen. Wij steunen daarom dit wetsontwerp.

□

De heer **Stoffelen** (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Ik sprak mede namens de fractie van de PPR. Het komt niet zo vaak voor dat de Kamer een 'gewoon' wetsontwerp twee keer behandelt. Dit keer is dat wel het geval omdat dit wetsontwerp nagenoeg gelijk is aan het wetsontwerp dat in 1968 behandeld werd. Een prolongatie dus, maar niet wegens overweldigend succes. Het is en blijft een wetsontwerp, dat vrijwel niemand echt blij zal stemmen, de betrokkenen even buiten beschouwing gelaten. Wij vonden en vinden het geen gelukkige zaak als aan sommige Nederlanders in het buitenland wel actief kiesrecht gegeven wordt en aan andere Nederlanders in het buitenland niet. De cijferoefeningen van mevrouw Kappeyne waren wat dit betreft duidelijk.

Het kiesrecht is een buitengewoon belangrijk recht, een grondrecht. Ons streven blijft erop gericht in beginsel aan alle Nederlanders in het buitenland actief kiesrecht toe te kennen. Daarom gaat het bij dit wetsontwerp vooral om twee kernvragen:

1. Is het wel of niet mogelijk om in beginsel aan alle Nederlanders in het buitenland actief kiesrecht te verlenen zonder in strijd te komen met de Grondwet?

2. Als dat nu niet mogelijk is moeten we dan niet wachten tot wel aan in beginsel alle Nederlanders actief kiesrecht verleend kan worden?

De overgrote meerderheid van mijn fractie beantwoordt beide vragen ontkennend en is dan ook bereid dit wetsontwerp te steunen.

Om een lang verhaal kort te maken – en om althans één persoon, namelijk de voorzitter, blij te stemmen – zal ik zeer beknopt aangeven waarom wij dit wetsontwerp, dat de schoonheidsprijs bepaald niet verdient, toch graag willen aanvaarden.

Vaststaat dat de Grondwet in artikel 6 aan de gewone wetgever opdraagt het begrip ingezetenschap nader te bepalen. Die wetgever kan dit begrip ingezetenschap vrij interpreteren, maar ook weer niet zo vrij dat ieder verband met het oorspronkelijke begrip wordt

losgelaten. Vaststaat ook dat in ieder geval de Nederlanders buiten Nederland, die in Nederlandse openbare dienst zijn, tot de ingezetenen gerekend kunnen worden. Met de Staatscommissie Cals-Donner zijn wij van mening dat de aard van hun functie en van hun dienstverhouding het rechtvaardigt hen voor de uitoefening van het kiesrecht als ingezetenen te beschouwen.

Anders gezegd: Door hun werk, door het feit dat ze dat werk willen doen en door hun relatie tot de Nederlandse staat wordt duidelijk dat ze tot de Nederlandse gemeenschap niet alleen willen behoren maar ook behoren en er deel van uitmaken.

Maar, wij zijn het ook eens met al degenen, onder andere weer de Staatscommissie Cals-Donner en de bewindsman, dat het strijdig met de Grondwet zou zijn verder te gaan bij die interpretatie. De willekeur in de interpretatie van het begrip ingezetenschap is dan niet meer te vermijden. De heer Jongeling heeft enkele voor treffelijke voorbeelden genoemd. Zoals de debatten in 1968 aangeven, is dan iedere andere begrenzing aan te vallen en voor iedere oplossing een probleem te vinden. Dan kunnen helemaal buitengewoon spitse opmerkingen en vergelijkingen gemaakt worden. Dus alleen: Nederlanders in het buitenland, die in Nederlandse openbare dienst zijn. Wie zijn dat dan wel?

De memorie van antwoord geeft in dit geval echt het antwoord. Ik wilde dat het altijd zo was. Het gaat om ongeveer 11.100 Nederlanders in het buitenland. In dit aantal zijn de echtgenoten begrepen. Het gaat dan om ongeveer 5100 beroepsmilitairen, 90 honoraire consulaire ambtenaren, 465 jongeren-vrijwilligers, 1089 Nederlanders, werkzaam in de technische hulpverlening, en 1100 ambtenaren van de buitenlandse dienst. Een vrij grote groep dus maar niettemin maar een vrij klein gedeelte van het totaal aantal Nederlanders in het buitenland. De huidige grondwet maakt het niet mogelijk verder te gaan. Is het dan echter niet beter met het verlenen van actief kiesrecht aan deze groep te wachten tot de Grondwet zo gewijzigd is dat ook aan andere Nederlanders in het buitenland dat kiesrecht gegeven kan worden? Wij – dat is de meerderheid van mijn fractie en die van de PPR – vinden van niet en wel om de volgende redenen.

Wij zijn het volledig eens met de Minister dat het niet aangaat aan de groep Nederlanders waar we het bij dit wetsontwerp over hebben, terwijl de

Grondwet het in ieder geval mogelijk maakt aan hen het kiesrecht te verlenen hun dit recht, dit grondrecht zonder noodzaak te onthouden.

Dit klemt te meer omdat het nu al feitelijk vaststaat, althans waarschijnlijk is dat de grondwettelijke belemmeringen om aan in beginsel alle Nederlanders in het buitenland actief kiesrecht te verlenen zullen verdwijnen. Ik denk aan het voorstel tot grondwetswijziging 14 223.

Aanvaarding van dit wetsontwerp zal ook een einde maken aan de onrechtvaardigheid dat de in het wetsontwerp bedoelde Nederlanders voor de belastingwet wel geacht worden in Nederland te wonen maar voor de Kieswet niet. Het is werkelijk te gek – om het woord discriminatie te vermijden – dat deze Nederlanders wel goed genoeg geacht worden om belasting te betalen aan de Nederlandse staat maar niet om te stemmen. Gevoelig zijn wij ook voor het argument dat onder andere in Frankrijk, Engeland en de Bondsrepubliek Duitsland voor deze categorieën in de Kieswetgeving speciale voorzieningen getroffen zijn.

Dit alles neemt overigens niet weg dat zo spoedig mogelijk ook aan die andere Nederlanders in het buitenland het kiesrecht verleend zal moeten worden. Wij gaan ervan uit dat dat dan ook zo snel mogelijk zal gebeuren. Terwille van de tijd ga ik niet in op de vraag of dat ook feitelijk alle Nederlanders in het buitenland die ouder zijn dan 18 jaar zouden moeten zijn, of toch niet allen. Het zou trouwens ook bijna buiten de orde zijn in te gaan op de ondoordringelijke enerzijds/anderzijds taal in de memorie van toelichting op wetsvoorstel 14 223 op dit punt, waar het gaat om het al dan niet geheel of gedeeltelijk uitvoeren van de motie-Kappeyne van de Coppello. Als de Minister er toch op in wil gaan, zal ik dat overigens wel op prijs stellen.

Absoluut niet overtuigend vonden wij deze memorie van antwoord als reactie op ons pleidooi, ook bij dit wetsontwerp, voor het inrichten van stembureaus in het buitenland bijvoorbeeld op Nederlandse vertegenwoordigingen in het buitenland. Het is waar dat dat ook nog niet garandeert dat betrokkenen in persoon aan de stemming kunnen deelnemen maar het is altijd beter dan een situatie waarbij feitelijk alleen bij volmacht gestemd kan worden. Op zijn minst zou met het inrichten van die stembureaus op Nederlandse ambassades geëxperimenteerd kunnen worden. Waarom zouden andere landen zo'n probleem wel kunnen oplossen en wij in Nederland

Stoffelen

niet? Wij verzoeken de Minister hierop in te gaan.

De heer **Van Mierlo** (D'66): Mijnheer de Voorzitter! Mijn fractie gaat akkoord met dit wetsontwerp. Het is onze ervaring dat deze zaak bij Nederlanders in overheidsdienst in het buitenland erg zwaar ligt. Men voelt het als een soort van onrecht, dat men dit recht niet heeft. Het centrale probleem bij dit wetsontwerp betreft de gedachte 'gelijke monniken, gelijke kappen'. De vraag daarbij is, of die monniken wel gelijk zijn. Het gaat dan een beetje om de keuze: of alle Nederlanders in het buitenland of niemand. Op dit moment is het kiesrecht verschaffen, alleen aan hen die in dienst zijn van de Nederlandse overheid grondwettig. Er zijn voor mij twee vragen, namelijk of het rechtvaardig is dat wij het voor de ene groep wel regelen nu het voor de andere groep, vanwege grondwetsredenen niet kan, dat betreft dus de voorkeursbehandeling en, ten tweede wat doen wij in de toekomst voor de andere groep, wanneer het grondwettelijk gezien wel kan. Voordat ik deze vragen voor mijzelf beantwoord, wil ik enkele opmerkingen maken over een paar opvattingen die in de memorie van toelichting en in de memorie van antwoord naar voren worden gebracht. De Regering stelt dat het ten aanzien van diegenen die werken bij de volkenrechtelijke organisaties waartoe Nederland is toegetreden ongrondwettig zou zijn om hen het actief kiesrecht te geven. Ik kan het daarmee eens zijn. Voor de toekomst is echter een andere redenering van belang, namelijk dat er geen directe band zou zijn met de eigen overheid. Wat is voor de Regering de grondgedachte daarvan? De achtergrondgedachte is bij voorbeeld dat een diplomaat, in zijn werk zeer afhankelijk zijnde van het beleid dat hij moet uitvoeren van de regering die hij moet vertegenwoordigen, invloed moet kunnen uitoefenen op dat beleid en ook op de vraag wie zijn minister moet worden. Dat lijkt mij althans de grondgedachte te zijn. De EG-ambtenaar of de VN-ambtenaar – de Regering erkent dat ook in het voorlopig verslag – behartigt wel degelijk een Nederlands belang. Voor Nederland is het van het grootste belang dat er Nederlanders in die organisatie zitten. Ik denk bijvoorbeeld aan het UNDP, waar het belangrijk is dat er Nederlanders in zitten die al een bepaalde instelling hebben ten opzichte van ontwikkelingsproblemen, zodat zij een

belangrijke invloed kunnen uitoefenen op het reilen en zeilen van het UNDP, zonder opdracht, zonder last- of ruggespraak. EG-ambtenaren hebben dagelijks te maken met het nationale Nederlandse beleid. In hun werk zijn deze mensen wel degelijk afhankelijk van niet alleen het Nederlandse, maar ook het Franse of Belgische beleid. Zij hebben met nationaal beleid te maken.

Wat de andere Nederlanders betreft, meent de Regering dat verkenning van het actief kiesrecht op dit moment ongrondwettig zou zijn. Akkoord, maar wat gaan wij straks doen? Het onderscheid met het overheidspersoneel vind ik groot en relevant genoeg om een voorkeursbehandeling van de laatste op dit moment te rechtvaardigen, maar ik vind het niet groot genoeg voor een principeel onderscheid, voor een discriminatie op dat punt. Deze grondwetsherziening zal het de wetgever waarschijnlijk straks mogelijk maken om dat recht ook aan andere Nederlanders te geven, maar zal de wetgever ook van die mogelijkheid gebruik maken? Ik ben het niet eens met de Minister waar hij in de memorie van antwoord stelt: 'Bij de grondwetsherziening gaat het alleen om de wetgever de mogelijkheid te bieden, het actief kiesrecht toe te kennen aan door hem aan te wijzen groepen Nederlanders in het buitenland.' (pag. 3 onderaan). In dit debat en in de grondwetsdebatten – dat is naar mijn mening ook de ratio ervan – geven wij interpretatiemateriaal aan voor de toekomstige wetgever en ook voor de toekomstige jurisprudentie – deze debatten zijn dan ook zoveel belangrijker dan andere debatten – en wij doen niets anders dan aan te geven wat ons voor ogen staat als wij dit soort zaken in de Grondwet veranderen of opnemen. Mijn opvatting is dat de andere Nederlanders er wel degelijk recht op hebben nu al, juist omdat het overheidspersoneel een voorkeursbehandeling krijgt, te weten vanuit welke opvatting deze grondwetgever een verruiming toestaat en vanuit welke conceptie deze wetgever het actief kiesrecht slechts aan een categorie verschaft. Een volgende wetgever kan er anders over denken dan deze, maar men behoort te weten wat wij nu doen en nu in het achterhoofd hebben. Is de Regering van mening dat eigenlijk de andere Nederlanders wel recht hebben op het actief kiesrecht, in een of andere vorm wettelijk te regelen, of er recht op behoren te krijgen?

Ik wil nog iets opmerken over de echtgenoten en kinderen. Ik kan mij aansluiten bij wat mevrouw Kappeyne van de Coppello erover heeft gezegd.

Criterium ten aanzien van echtgenoten is dat zij geacht worden te volgen. Ik laat het criterium zelf even in het midden en ik zal het niet toetsen op de werkelijkheid van heden.

Minister De Gaay Fortman: Het is ook alleen in overdrachtelijke zin gebruikt. Ik weet te veel van de praktijk om niet uitdrukkelijk te willen onderstrepen dat het alleen in overdrachtelijke zin is gebruikt.

De heer **Van Mierlo** (D'66): Inderdaad, maar de kinderen van 18 tot 21 worden, wellicht nog meer in overdrachtelijke zin, ook geacht te volgen. De Regering zegt dan alleen dat ze het actief kiesrecht na hun eenentwintigste weer zouden verliezen, omdat dan de wetsdwang wegvalt. Naar mijn mening zou deze redenering veel beter tot zijn recht komen als zij werd omgekeerd. Het zou *moderner en minder formalistisch zijn* en juridisch minstens zo verdedigbaar als men zou zeggen, het criterium van volgen doortrekkend, dat een negentienjarige ook het actief kiesrecht heeft. Omdat hij het op deze wijze door omstandigheden heeft verkregen, nemen wij het op zijn eenentwintigste niet meer af. Ik zou graag hebben dat de Minister eens op deze redenering inging.

Ik kom dan terug op mijn twee vragen. Is het gerechtvaardigd dat wij thans regelen wat wij grondwettelijk kunnen regelen? Het antwoord daarop is 'ja'. De tweede vraag is wat wij in de toekomst doen met de andere, als het grondwettelijk kan. Mijn opvatting is – tien jaar geleden heeft mijn fractiegenoot Goudsmit ervoor gepleit – dat zij in principe in een wet te regelen het actief kiesrecht ook moeten krijgen.

De algemene beraadslaging wordt geschorst.

De behandeling van het wetsontwerp wordt geschorst.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van het wetsontwerp **Verklaring dat er grond bestaat een voorstel in overweging te nemen tot verandering in de Grondwet, strekkende tot opnemning van bepalingen inzake sociale grondrechten (13 873).**

De **Voorzitter:** Naar mij blijkt, worden de amendementen, voor zover ze niet voldoende zijn ondertekend, voldoende ondersteund.

Over artikel I wordt geen beraadslaging gevoerd.

De **Voorzitter:** Ik stel voor, artikel II te behandelen volgens de met Arabische cijfers aangeduide artikelen.

Voorzitter

Daartoe wordt besloten.

Over de aanhef van het artikel en artikel 1.17 wordt geen beraadslaging gevoerd.

Beraadslaging over artikel 1.18, waarop zijn voorgesteld:

een amendement-Rietkerk c.s. (stuk nr. 13, I);

twee amendementen-Bakker c.s. (stukken nrs. 15 en 16).

□

De heer **Rietkerk** (VVD): Mijnheer de Voorzitter! In mijn betoog van verleden week heb ik in het algemene verband nogal veel aandacht besteed aan het onderwerp dat ik inmiddels in het amendement op stuk nr. 13 heb verwoord. Omdat de Regering nog helemaal niet op die materie is ingegaan, geef ik er de voorkeur aan, eerst het antwoord van de Regering op mijn suggesties met betrekking tot dit artikel af te wachten.

Ter toelichting kan ik nog wel zeggen dat ik er voorshands de voorkeur aan heb gegeven, aan dit artikel een nieuw lid toe te voegen, waarbij het recht op vrije beroepskeuze als grondrecht wordt opgenomen. Ik heb ernstig geaarzeld, of dit in plaats van de tweede volzin van het eerste lid zou moeten komen. Nu er ook een voorstel is gedaan, de tweede zin van het eerste lid te schrappen, zou ik over die samenhang graag het oordeel van de Regering vernemen. Op dit moment heeft het weinig zin, mijn argumenten te herhalen, omdat de Regering daarop nog niet heeft gereageerd.

□

De heer **Bakker** (CPN): Mijnheer de Voorzitter! Van onze kant zijn er twee voorstellen ingediend. Het eerste is om het eerste lid te wijzigen en het tweede is om een derde lid op te nemen.

Het eerste wijzigingsvoorstel betreft de zorg van de overheid voor voldoende werkgelegenheid. In de algemene beschouwing over beide wetsontwerpen heb ik met nadruk gezegd dat wij op zichzelf verre de voorkeur geven aan het recht op werk. Dat is een van onze wezenlijke maatschappelijke doelstellingen. Dat is onder andere de reden waarom mijn partijgenoten en ik tot de CPN behoren.

Ons bezwaar tegen het eerste lid, zoals het nu is geformuleerd, betreft niet alleen de vaagheid ervan, maar ook zeer concreet de inhoud van de tweede zin van dat eerste lid. Die luidt: 'Haar zorg is erop gericht een ieder in staat te stellen in zijn onderhoud te

voorzien door arbeid die afgestemd is op de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden.'

Hierbij worden dus de maatschappelijke behoeften – om over de mogelijkheden maar niet te spreken – als een soort constitutionele norm ingevoerd. De overheid neemt dus klaarblijkelijk het recht, te bepalen wat de maatschappelijke behoeften zijn. Dat opent alle mogelijke wegen, waaronder kwalijke. In de stukken is al uitgebreid de mogelijkheid naar voren gekomen om onder de vigeur van dit artikel straks de bepalingen over passende arbeid uit te breiden. De Regering heeft ontkend dat dat de bedoeling zou zijn. Als dit artikel echter in de Grondwet wordt opgenomen, zal deze mogelijkheid er zonder enige twijfel voor de volgende Regering zijn. Deze Regering is er niet meer zo lang.

Er zijn ook nog andere mogelijkheden. Er is een gelijkenis met artikel 1.22 waarover wij verleden week in verband met onderwijs hebben gesproken, waarbij ook de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden worden geïntroduceerd. Het heeft dus een zeer directe relatie met de onderwijsmogelijkheden, ook met de mogelijkheid om voor bepaalde studierichtingen een numerus fixus vast te stellen of andere beperkingen in te voeren.

Wij zijn er voor deze subjectieve bepaling subjectief te hanteren, de bepaling in dit grondwetsartikel te laten vervallen en te volstaan met de eerste zin 'bevordering van voldoende werkgelegenheid is voorwerp van zorg der overheid'. Wij zijn bovendien van mening dat wij daarmee de Regering een dienst bewijzen doordat wij een zin schrappen die bij nota van wijzigingen wordt voorgesteld en die eerlijk gezegd niet direct uit de pen van een scherp formuleerder lijkt te zijn gevloeid. De zin luidt aldus: 'haar zorg is erop gericht een ieder in staat te stellen tot het verrichten van arbeid die afgestemd is op de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden en van arbeid waarmee men in zijn onderhoud kan voorzien.'

Wij treffen hier het merkwaardige feit aan dat een overheid een tweesoortige arbeid gaat verzorgen voor de Nederlandse burger. Het een is arbeid voor de zaligheid van de mens, de maatschappij en ons allen. Mocht zich onverhoopt het geval voordoen dat iemand bij het verrichten van die arbeid honger krijgt, dan levert de overheid bovendien nog een andersoortige arbeid, namelijk die waarmee men in zijn onderhoud kan voorzien.

Ik weet niet in wat voor onbewaakt moment iemand deze formulering heeft neergeschreven, maar ik denk dat wij door ons voorstel om die hele tweede zin te schrappen, de waardigheid van de inhoud van de Grondwet een uitstekende dienst zouden bewijzen.

Wanneer zoals het nu lijkt ook uit het onderwijsartikel 1.22 deze bewuste passage zal worden geschrapt – en ik heb zo langzamerhand gemerkt dat daar velen voorstanders van zijn – dan komt die hier helemaal in de lucht te hangen en is er te minder reden om deze passage op te nemen.

Ons tweede amendement strekt ertoe een derde lid toe te voegen, namelijk dat het recht op werkstaking erkend wordt. Er is daarover bij de algemene beschouwingen over de wetsontwerpen gediscussieerd omdat er toen geen voorstel ter tafel lag. Dat voorstel ligt er nu via ons amendement bij dit artikel. De Regering heeft zich met grote klem tegen de opname van een dergelijk artikel verzet, althans tegen een artikel in de vorm waarin wij het hebben ingediend.

Minister De Gaay Fortman heeft eigenlijk gezegd 'geen grondwettelijk recht zonder een verwijzing naar de wet.' Hij heeft er echter omstandig bij uiteengezet dat er op dit ogenblik van een mogelijkheid tot wetgeving ook in feite geen sprake is. Bij dat punt heb ik bij de algemene beschouwing stilgestaan. Ik heb erop gewezen welk een gevaarlijke tendens daaruit ontstaat, namelijk dat op dit ogenblik rechters bezig zijn de wet te maken.

Wij staan daarom op het standpunt dat men, zeker onder deze omstandigheden, de zaken zou dienen om te keren en het recht dienen vast te leggen in de Grondwet. Dat is om in de denktank van de Regering te blijven, een recht dat in feite in Nederland vele en vele jaren heeft bestaan. Er was een enkele beperking op, namelijk de bekende worgwetten van Abraham Kuyper die recentelijk hier in deze Tweede Kamer in ieder geval zijn geschrapt. Dat wil zeggen in de hele traditie van dit onderwerp en ook in de handelingen van de Regering en de Tweede Kamer, is het stakingsrecht een erkend recht.

Wij zijn van mening dat, door dit in de Grondwet vast te leggen, de basis voor een juiste toepassing van dit recht in Nederland zal worden geschapen. De Minister heeft een zeer zware nadruk gelegd op de mogelijkheid, dat een dergelijk stakingsrecht strijdig zou zijn met belangen van anderen, maar in de hele discussie over de Grondwet

Bakker

is uitvoerig gewezen op de mogelijkheid van strijdigheid van grondrechten met grondrechten en dat zijn dus juist zaken waarin, als die strijdigheid zou blijken, de wetgever zou moeten voorzien. Vooralsnog zijn wij van mening dat het een belangrijk winstpunt is en een vereiste van deze tijd, dat een onbeperkt stakingsrecht in de Grondwet wordt vastgelegd.

□

De heer **Van der Gun** (KVP): Mijnheer de Voorzitter! Ik wil graag enkele opmerkingen maken over artikel 1.18, eerste lid, waarover ook mijn beide voorgangers al hebben gesproken. Mijn collega Tilanus heeft daarvan verleden week ook het een en ander gezegd en ik wil er nog enkele punten aan toevoegen, omdat deze kwestie in het voorlopig verslag en in memorie van antwoord nogal uitvoerig aandacht heeft gekregen, zonder dat wij althans kunnen constateren dat daarbij door de Regering het verlossende antwoord op de vragen is gegeven. Wij hebben namelijk in het voorlopig verslag al de vraag doen opnemen of niet gevreesd moet worden dat door de formulering die de Regering heeft gekozen – zij wees de door de Staatscommissie voorgestelde formulering 'recht van vrije arbeidskeuze behoudens beperking bij of krachtens de wet' af en introduceerde de 'persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden' – toch op een bepaald ogenblik al te gemakkelijk de individuele arbeidskeuze ondergeschikt kan worden gemaakt aan datgene wat uit maatschappelijke behoeften en mogelijkheden voortvloeit. Wij willen geenszins ontkennen dat er tussen beide een relatie is en ook moet zijn. De vraag is, waar het accent moet worden gelegd. Ook de Regering zelf komt daar naar onze mening in de memorie van antwoord niet uit; er zitten zelfs vrij duidelijke tegenstrijdigheden in. Op blz. 2 wordt geschreven: 'Vanuit de overtuiging dat de overheid een fundamentele taak heeft bij het weg nemen van de feitelijke, maatschappelijke en economische belemmeringen, die de mens in zijn individuele ont-plooiing in de weg staan, heeft de overheid reeds tal van activiteiten ontwikkeld.'

Op pagina 3 van de memorie van antwoord stelt de Regering: 'Zij zijn niet louter directieven; zij zijn rechtsnormen; rechtsnormen die beogen te leiden tot een samenleving waarin de burger volledige ontplooiingsmogelijkheden heeft.' In beide gevallen stelt

hier de Regering de individuele ontwikkelingsmogelijkheid centraal. Als men dat vergelijkt met hetgeen op blz. 13 van de memorie van antwoord gezegd wordt, dan zit daar duidelijk een andere tendens in. Daar zegt de Regering namelijk: 'Uiteraard kan er spanning bestaan tussen de persoonlijke behoeften en mogelijkheden enerzijds, en de maatschappelijke behoeften en mogelijkheden anderzijds. De voorgestelde bepaling zegt niet welke van de belangen, het individuele of het maatschappelijke belang de doorslag moet geven. De bepaling kan zulks ook niet zeggen. De overheid zal op beide belangen bij voortdurende acht moeten slaan.' Aldus de Regering. Daarmee wordt naar onze mening een zekere duidelijkheid die in de eerste twee citaten van de Regering staat, weer voor een deel ongedaan gemaakt. Mede op basis van de laatste formulering is onze vrees, zoals wij die hebben uitgesproken, bepaald niet weggenomen. Wij zouden er daarom de voorkeur aan geven, een formulering te kiezen zoals die ook in het SER-advies van 20 juni 1969 wordt vermeld, namelijk: 'Het recht van iedere Nederlander op vrije keuze van arbeid wordt erkend binnen de of krachtens de bij de wet vastgestelde regels', of althans een formulering van gelijke strekking.

Ik heb al gezegd' dat wij de relatie tussen persoonlijke behoeften en mogelijkheden aan de ene kant en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden aan de andere kant erkennen. Dit blijkt ook uit het feit' dat wij in het recente verleden aan de totstandkoming van een numerus fixus voor bepaalde opleidingen onze medewerking hebben gegeven, maar wij zouden er toch de voorkeur aan geven, als uitgangspunt de individuele vrije arbeidskeuze, met een eventueel bij wet hierop aan te brengen beperking, te kiezen.

Mijnheer de Voorzitter! Wij hebben er geen behoefte aan, na hetgeen wij verleden week bij de algemene beschouwingen over het stakingsrecht hebben gezegd' vandaag nog iets hieraan toe te voegen.

□

Minister **De Gaay Fortman**: Mijnheer de Voorzitter! Ik wil in de eerste plaats ingaan op het amendement op stuk nummer 13.

De geachte afgevaardigde de heer Rietkerk bepleit, in de Grondwet de vrijheid van beroepskeuze als vrijheidsrecht op te nemen. De geachte afgevaardigde de heer Tilanus heeft zich ten aanzien van de zorgplicht met betrekking tot de arbeid afgevraagd, of

niet een andere formulering de voorkeur verdient. De geachte afgevaardigde de heer Van der Gun heeft zich zojuist hierbij aangesloten. Men denkt hierbij aan de formulering, die de Sociaal-Economische Raad heeft voorgesteld. Deze stelde voor, in de Grondwet de bepaling op te nemen dat het recht van iedere Nederlander op vrije keuze van arbeid wordt erkend binnen de bij of krachtens de wet gestelde regels.

Ik vrees dat hetgeen de heer Rietkerk, evenals de SER, heeft voorgesteld en waaraan ook door de heren Tilanus en Van der Gun adhesie is betuigd, niet goed mogelijk is. Er zijn namelijk nogal wat beperkingen op het gebied van de vrije beroepskeuze en -beroepsuitoefening. Om te beginnen zijn er feitelijke beperkingen. Het aantal arbeidsplaatsen wordt beïnvloed door sociaal-economische factoren. Dit brengt al mee dat, ongeacht welk kabinet aan het bewind is, niet iedereen kan worden wat hij wil. Ik vermoed, dat in de Kamer zowel als in het kabinet een aantal personen aanwezig zijn die heel graag iets anders hadden willen worden dan zij op het ogenblik zijn.

De heer **Bakker** (CPN): Commissaris der Koningin in Limburg, heb ik gehoord.

Minister **De Gaay Fortman**: Vervolgens moet de persoon in kwestie ook nog de aanleg hebben, de leeftijd en de fysieke en psychische constitutie voor het door hem gekozen beroep. De wereldliteratuur is vol van geschriften die de tragiek behandelen die hieruit kan voortvloeien.

Dan moet hij verder ook nog voldoen aan bepaalde opleidingseisen, eventueel aan vestigingseisen en dergelijke.

Voorts zijn er dan ook nog gesloten beroepen, dat wil zeggen beroepen met een nauw omschreven aantal beroepsbeoefenaars zoals het notariaat. Dat is dan een voorbeeld van een regeling door de overheid van het aantal beroepsbeoefenaren. De geachte afgevaardigde de heer Tilanus heeft om een dergelijk voorbeeld gevraagd.

Als de persoon in kwestie wel het beroep heeft, dat hij gekozen heeft, kan het heel goed zijn dat hij dat beroep niet overal, niet op elke tijd en niet op elke wijze kan uitoefenen. De overheid treedt op allerlei punten regulerend en beperkend op. In de memorie van antwoord zijn een aantal voorbeelden van overheidsmaatregelen genoemd, die de vrijheid van beroepskeuze en van beroepsuitoefening kunnen beperken.

De Gaay Fortman

Ik noem van dergelijke overheidsmaatregelen enkele voorbeelden. Het beroep mag niet overal worden uitgeoefend. Men kan dan denken aan gemeentelijke regelingen van standplaatsen en marktplaatsen. Men mag in de gemeente Den Haag niet overal waar men wil in het openbaar bloemen verkopen.

Het beroep mag niet op elke tijd worden uitgeoefend. Dan kan men denken aan regeling van rijtijden, aan de Winkelsluitingswet, aan het verbod tot het verrichten van nachtarbeid voor jeugdigen en anderen.

Het beroep mag niet op elke wijze worden uitgeoefend. Daarbij kan men denken aan ereregels, de mogelijkheid van schorsing en ontzetting uit een bepaald beroep.

Vermoedelijk zijn er nog een aantal andere voorbeelden te vinden. En dan heb ik nog niet eens gesproken over de invloeden, die het terrein van de beroepskeuze en beroepsuitoefening van activiteiten van particulieren ondervindt. Ook daarvan zijn in de memorie van antwoord voorbeelden gegeven.

Dit heeft de Regering tot de conclusie geleid dat het terrein van beroepskeuze en beroepsuitoefening een ingewikkeld terrein is en dat het terrein beïnvloed wordt door allerlei factoren van maatschappelijke aard, van sociaal-economische aard en door overheidsmaatregelen. Wij achten het daarom beter, in plaats van een subjectief recht op vrije arbeidskeuze, een instructienorm op te nemen.

Het beginsel van de vrijheid van arbeidskeuze ligt opgesloten in de woorden van artikel 1.18, eerste lid, waarin sprake is van arbeid die is afgestemd op de persoonlijke behoeften. Dat beginsel erkennen wij, want wij zien heel goed in dat de ontplooiing van de mens in de arbeid ermee gediend is dat de mens zijn arbeid vrijelijk heeft kunnen kiezen. Opneming van dit beginsel als een subjectief recht in de Grondwet zou echter te ver gaan.

Vervolgens kom ik bij het amendement van de geachte afgevaardigde de heer Bakker, voorkomende op stuk nr. 16. Op de geïncrimineerde woorden, 'de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden', heeft ook de heer Tilanus gewezen. Ook de heer Van der Gun heeft erover gesproken. De heer Bakker wil de hele volzin over de zorg voor de 'afgestemde' arbeid laten vervallen.

Ik zie zeer wel dat er verschil in aard is tussen persoonlijke behoeften en mogelijkheden, en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden. In de

aangevochten zinsnede hebben wij kort maar duidelijk een heel proces van afweging willen neerleggen. Het komt er in concreto op aan dat de overheid zal moeten afwegen tussen persoonlijke behoeften en mogelijkheden enerzijds en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden anderzijds.

Die afweging zal dan bovendien ook moeten plaatsvinden tussen uiteenlopende persoonlijke behoeften en mogelijkheden onderling en tussen uiteenlopende maatschappelijke behoeften en mogelijkheden onderling. Wat dan prevaleert, is in de concrete omstandigheden een beleidsbeslissing, maar een beleidsbeslissing die alleen maar tot stand mag komen als het proces van afweging, waarop ik doelde, heeft plaatsgevonden. De Grondwet kan niet zeggen wat op dit punt primair en wat secundair is. Daarvoor is de overheidszorg, een ieder in staat te stellen tot het verrichten van 'afgestemde' arbeid, te zeer van sociaal-economische factoren afhankelijk. Bij de uitvoering van de haar opgelegde zorgplicht zal de overheid zowel op de individuele als op de maatschappelijke belangen moeten letten. Daarbij is er ruimte voor de overwegingen, waarop de vorige week de geachte afgevaardigde de heer Tilanus doelde. Want wij behoeven niet direct te denken aan de mogelijkheid, dat de maatschappelijke belangen de persoonlijke belangen op het stuk van de arbeid radicaal inperken. Men mag van de overheid verwachten, dat zij binnen het raam van de maatschappelijke behoeften en mogelijkheden de individuele belangen zoveel mogelijk tot hun recht laat komen. Maatregelen ter bevordering van de werkgelegenheid zullen dus tevens zoveel mogelijk rekening moeten houden met de persoonlijke capaciteiten en wensen van de betrokken mensen.

Ik heb al gezegd, dat het een proces van afweging is. Ik zie niet goed in, dat, zoals de geachte afgevaardigde de heer Bakker in de toelichting op zijn amendement zegt, de verwijzing naar de maatschappelijke behoeften en mogelijkheden ongewenste openingen zou bieden voor subjectiviteit en willekeur. Die afweging zal door de overheid gedaan moeten worden. Voor het resultaat van die afweging moet politieke verantwoording afgelegd worden. Als de overheid deze instructienorm naleeft, komen de wetgeving en het beleid ter beslissing en toetsing bij de Staten-Generaal. De parlementaire geschiedenis wijst uit, dat de Staten-Generaal daar goed raad mee weten.

Het oordeel over de amendementen is derhalve het volgende.

Aanvaarding van het amendement-Rietkerk moet ik op de aangegeven gronden aan de Kamer ontraden. Hetzelfde geldt voor het amendement van de geachte afgevaardigde de heer Bakker. Maar, mijnheer de Voorzitter, nu kom ik door mijn onervarenheid in deze Kamer in een moeilijkheid. Ik heb mijn politieke opleiding genoten in een Kamer die het recht van amendement niet kent; daardoor kan men daar wat eenvoudiger opereren dan hier.

De heer **Van Mierlo** (D'66): Dat hebben wij gemerkt!

Minister **De Gaay Fortman**: Ik vind namelijk dat de geachte afgevaardigde de heer Bakker gelijk heeft, als hij de staf breekt over het laatste zinsdeel van artikel 18, eerste lid. Ik doel op het deel dat begint na het woord: mogelijkheden. Eerst volgt een komma en dan staat er: en van arbeid waarmee men in zijn onderhoud kan voorzien. Ik ben onder de indruk gekomen van de wijze waarop de geachte afgevaardigde de heer Bakker – ik zal niet zeggen: die zinsnede belachelijk heeft gemaakt – heeft aangetoond dat het niet het schoonste stuk proza is dat uit de pen van een deel van de wetgevende macht is gevloeid. Mijn moeilijkheid is deze: ik ben ertegen – en de Regering is ertegen – dat men die afweging van de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden schrapt. Ik heb er echter niet het minste bezwaar tegen de komma achter 'mogelijkheden' te vervangen door een punt en de rest over te laten aan iemand die later op dit grondwetsartikel gaat promoveren. Hoe ik het moet doen, wanneer er een amendement is dat ertoe strekt de gehele volzin te verwijderen, weet ik niet. Ik heb begrepen dat ik dan geen nota van wijziging mag indienen.

De **Voorzitter**: Zo op het eerste gehoor lijkt het mij dat, wanneer de Minister een nota van wijziging indient, de Kamer nog altijd door amendering precies kan bereiken wat zij wil. Wat dat betreft is er, dunkt mij, geen probleem. Wellicht is de vraag die de Minister zichzelf stelt alleen een kwestie van hoffelijkheid.

De heer **Bakker** (CPN): Ik zie ook geen strijdigheid tussen de door de Minister bedoelde nota van wijziging en de inhoud van mijn amendement. Dat beetje verfraaiing zullen wij in ieder geval toejuichen. De Minister kan rustig een nota van wijziging indienen; het amendement blijft bestaan.

De Gaay Fortman

Minister **De Gaay Fortman**: Dan dien ik bij deze een nota van wijziging in, waarbij in artikel 1.18 eerste lid, in de tweede volzin achter 'mogelijkheden' de komma wordt vervangen door een punt en het overblijvende gedeelte van de zin wordt geschrapt.

In wezen komt het erop neer dat het oorspronkelijke voorstel grotendeels wordt hersteld, en dat wij berouw hebben over de tweede nota van wijziging en die grotendeels ongedaan maken.

De **Voorzitter**: De Regering heeft mondeling in dit artikel een wijziging aangebracht, waardoor artikel 1.18, eerste lid, thans luidt:

Bevordering van voldoende werkgelegenheid is voorwerp van zorg der overheid. Haar zorg is erop gericht een ieder in staat te stellen tot het verrichten van arbeid die afgestemd is op de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden.

□

Staatssecretaris **Zeevalking**: Mijnheer de Voorzitter! Bij de algemene beschouwingen heeft de Minister van Binnenlandse Zaken reeds een aantal opmerkingen over het stakingsrecht gemaakt. Daarbij heeft hij gezegd, dat hij onder stakingsrecht verstaat 'het recht op collectieve actie van werknemers tot het neerleggen van hun werk'. De Minister heeft toen commentaar geleverd op het adres van de FNV. De FNV had de volgende bepaling in overweging gegeven: het stakingsrecht, als recht op collectieve actie van werknemers, wordt erkend, behoudens hun verantwoordelijkheid volgens de wet.

De Minister heeft toen betoogd, dat een dergelijke bepaling tot een specifieke wettelijke regeling zou moeten leiden en dat hij de voortekenen van het welslagen van zijn onderneming op dit moment niet als gunstig zag. Die specifieke wettelijke regeling zou nodig worden, omdat de rechter zonder dat niet voldoende grondslag zou hebben om met andere belangen rekening te houden. De formule welke de FNV heeft aanbevolen, drukt enerzijds uit, dat het om een recht van collectieve actie van werknemers gaat; zij noemt anderzijds de verantwoordelijkheid volgens de wet.

Wanneer ik het amendement van de heer Bakker hiermee vergelijk, dan is de tekst, welke hij voorstelt, zeer algemeen. De tekst van de heer Bakker spreekt niet over de actie van werknemers, al bedoelt de heer Bakker dat wellicht en kan men dit wellicht uit het begrip 'werkstaking' afleiden.

Het amendement-Bakker spreekt ook niet over stakingsrecht als recht op collectieve acties van werknemers. Allerlei incidentele acties van enkele werknemers zouden ook eronder kunnen vallen. Het amendement-Bakker is verder in die zin algemeen, dat het geen melding maakt van verantwoordelijkheid volgens de wet van de werknemers. Het amendement-Bakker kent derhalve een onbeperkt recht van werkstaking toe, maar een onbeperkt recht lijkt mij niet denkbaar. Bepaalde beperkingen kunnen nodig zijn, juist om de werkstaking tot een in de maatschappij aanvaardbaar strijdmiddel te maken. Ik herinner er verder aan, dat in artikel 31 van het Europees Sociaal Handvest ook de mogelijkheid van beperking van het recht op collectieve actie wordt vermeld. Ik meen, dat een ordelijke samenleving zich niet een absolute stakingsvrijheid kan veroorloven. Het verdient ook aandacht, dat bij vele van de voorgestelde klassieke grondrechten een beperkingsclausule staat. Grondrechten immers moeten in het maatschappelijk bestel kunnen functioneren. Dat maakt een beperkingsbevoegdheid vaak onvermijdelijk. Het amendement van de heer Bakker gaat naar mijn mening hieraan voorbij. Ik ben dan ook van oordeel dat een ongeclausuleerde erkenning van het stakingsrecht niet in de Grondwet behoort te worden opgenomen.

Ik ben begonnen met eraan te herinneren – ook de heer Van der Gun heeft daarop in zekere zin gedoeld – dat overwegingen van praktische aard opnemings van een bepaling van het stakingsrecht in de Grondwet op dit moment niet wenselijk maken. Mijn bezwaren gelden nog veel sterker wat het amendement van de heer Bakker betreft. Ik moet aanneming van dat amendement dan ook met klem ontraden.

□

De heer **Rietkerk** (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Als ik het betoog van de Minister goed heb begrepen, heeft hij in wezen geen principiële bezwaren tegen erkenning van het vrijheidsrecht van vrije beroepskeuze. Hij voert echter een aantal praktische bezwaren aan op grond waarvan hij de Kamer ont-raadt mijn amendement te aanvaarden.

De Minister heeft bezwaren aangevoerd wat betreft opleidingseisen, vestigingseisen, gesloten beroepen, gemeentelijke standplaatsen, het niet op alle tijden en niet op elke wijze het werk kunnen doen. Die groep argumenten, die de Minister naar voren heeft gebracht, speelt naar mijn me-

ning vandaag ook al in deze zin dat elk van deze beperkingen feitelijk alleen bij wet pleegt te worden opgelegd. Wanneer er geen wettelijk verbod is, dat mij verbiedt 's nachts te arbeiden, dan mag ik 's nachts arbeiden. Er moet een wet zijn die mij dat verbiedt. Datzelfde geldt voor de gesloten beroepen en voor de opleidings- en vestigingseisen. Al deze zaken hebben wij vandaag al bij wet geregeld. Deze groep van argumenten van de Minister vind ik bijzonder weinig overtuigend, omdat in dit amendement ook duidelijk de beperkingen bij of krachtens de wet zijn opgenomen.

In eerste instantie heeft de Minister als bezwaren naar voren gebracht dat de vrijheid van beroepskeuze niet goed mogelijk zou zijn; dat er feitelijke beperkingen spelen, omdat niet iedereen kan worden wat hij wil en omdat de aanleg en de leeftijd nu eenmaal altijd een rol spelen en ertoe leiden dat lang niet iedereen zijn ideaal kan verwezenlijken.

Die zaken erken ik volgaarne met de Minister. Maakt de Minister hier echter niet de grote fout, dat hij dit voorgestelde vrijheidsrecht nu gaat interpreteren als een soort waarborg, dat de overheid ervoor moet zorgen dat iedereen het door hem gewenste beroep ook werkelijk kan kiezen? Ik geloof, dat hij dan de strekking van dit amendement ver overtrekt omdat het hier om een vrijheidsrecht gaat. Ik meen, dat wij in de Grondwet vele andere vrijheidsrechten kennen, waarvan men op gelijke wijze als de Minister nu doet, zou kunnen stellen dat die lang niet altijd door iedereen op de door hem gewenste wijze kunnen worden gerealiseerd. Het is altijd gevaarlijk voorbeelden te gebruiken, maar de drukpersvrijheid impliceert niet, dat elke burger nu maar elke zin, die hij op papier wil zetten, dan ook via de drukpers kan doen verspreiden. Daaraan komen ook wel eens bepaalde belemmeringen en beperkingen te pas voor betrokkenen individueel. Dat neemt niet weg dat die vrijheidsrechten in de Grondwet te waarborgen, toch wel een belangrijke zaak is.

De heer **Van Mierlo** (D'66): In dat artikel staat, dat niemand vooraf verlof nodig heeft. Dat is iets anders. Er staat niet, dat iedereen recht heeft op een drukpers.

De heer **Rietkerk** (VVD): Ik heb al gezegd, dat het gevaarlijk is voorbeelden te gebruiken.

De heer **Van Mierlo** (D'66): Sommige voorbeelden zijn zeer gevaarlijk.

De heer **Rietkerk** (VVD): Dit voorbeeld

Rietkerk

is dan misschien in deze zin niet goed gebruikt. Neem nu het recht van vereniging en vergadering. Dit houdt niet in, dat iedereen op elk moment vergaderlokalen ter beschikking heeft. Mijn bedoeling is te stellen, dat de vrijheidsrechten die de burgers tegenover de overheid geldend kunnen maken, impliceren dat de overheid die burger in die vrijheid behoort te ontzien en niet op dat gebied behoort te komen. Dit is iets anders dan wat ik uit de woorden van de Minister begreep, namelijk dat ik zou hebben bedoeld, dat de overheid moet zorgen, dat elke burger deze wens ook kan realiseren. Dit ligt beslist niet in mijn bedoeling.

De Regering heeft in het oorspronkelijke wetsontwerp in plaats van de door de commissie-Cals-Donner, SER en Raad van State aanbevolen bepaling van vrijheid van beroepskeuze de zorgbepaling gekozen. Het gaat om de zorg, de instructienorm, om iedereen in staat te stellen – wij hebben hierover al gesproken – in zijn onderhoud te voorzien door arbeid, afgestemd op zijn persoonlijke en op de maatschappelijke behoefte. Deze zorgbepaling kan impliceren, wanneer zij niet vergezeld gaat van het vrijheidsrecht van beroepskeuze, dat de overheid op dit gebied alles tot haar taak gaat rekenen en het recht heeft te bepalen – afhankelijk van de afweging van de persoonlijke en maatschappelijke behoeften – wat burgers aan mogelijkheden krijgen. Wanneer deze bepaling vergezeld gaat van de vrijheid van beroepskeuze, heb ik tegen deze zin minder bezwaar, maar als remplaceant van de vrijheid voor beroepskeuze acht ik hem zeer gevaarlijk. Ook om deze reden heb ik nog geen definitief oordeel over het amendement van de heer Bakker. Ik wil echter graag van de Minister horen, in hoeverre met name de eerste zin, bevordering van voldoende werkgelegenheid, niet tot op zekere hoogte de tweede volzin van lid 1 overbodig maakt. Ik wijs er verder op, dat het hier om een ook door de Minister erkend principe gaat en dat de Regering in de stukken zeer uitdrukkelijk heeft verklaard, dat zij zich zowel in de desbetreffende bepaling van het Europees Sociaal Handvest als in die van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten kan vinden. In het Handvest wordt duidelijk gesteld, dat het gaat om 'het recht van de werknemer' – in ons geval natuurlijk ook anderen – 'om in zijn onderhoud te voorzien door vrijelijk gekozen werkzaamheden. Ook in artikel 6 van het laatstgenoemde verdrag wordt ge-

sproken over 'in zijn onderhoud te voorzien door middel van vrijelijk gekozen of aanvaarde werkzaamheden'. Het gaat om dit principe. Dit zegt niet, dat de overheid moet zorgen, dat iedereen de werkzaamheden kan verrichten die hij wil verrichten, maar wel, dat de overheid zich onthoudt van inmenging in de sfeer van dit vrijheidsrecht. Ik vind dit een essentiële zaak en blijf daarom bij mijn voorstel. Ik hoop, dat de Minister nader tot de erkenning komt, dat het hier – juist nu wij zoveel zorgbepalingen omschrijven – gepaard moet gaan met vrijheidsrechten als wij de materie regelen in de Grondwet.

□

De heer **Bakker** (CPN): Mijnheer de Voorzitter! Ik vind het prettig, dat wij het althans op het taalkundige vlak eens zijn geworden. Ik hoop, dat dit mogelijkheden opent voor een succesrijk ver-
volg.

Sprekend over het eerste amendement, dat ertoe strekt, de tweede volzin van het eerste lid te laten vervallen, wil ik aansluiten bij een zinsnede, gebruikt door de heer Rietkerk. Ik ben het wat dit betreft met hem eens. Die volzin houdt, zoals de Minister al aangaf, het afwegingsproces van het persoonlijke tegen het maatschappelijke in. Het staat buiten iedere twijfel, dat bevordering van voldoende werkgelegenheid als voorwerp van zorg voor de overheid een afwegingsproces vormt. Op het moment, dat de overheid zich zorgen gaat maken over het vraagstuk van de werkgelegenheid, betreft het werk voor personen, die voor dat werk in aanmerking komen. De overheid erkent dus min of meer haar plicht om een bepaalde afwegingsarbeid te verrichten. Dit is in de eerste volzin weergegeven en die zin is niet minder waard dan de tweede.

De Minister heeft gesteld, dat men van de overheid mag verwachten, dat zij de individuele belangen in acht zal nemen bij haar bevordering van werk, dat aan maatschappelijke behoeften voldoet. Als dit er zo dik wordt opgelegd, mijnheer de Voorzitter, geloof ik dat juist daar de vragen rijzen. Als de overheid het nodig vindt, in de Grondwet zo nadrukkelijk de maatschappelijke behoeften vast te leggen, betreft het altijd het inzicht van de overheid. Daarmee is niet vastgelegd, dat het individuele belang op voldoende wijze wordt behartigd. Het gaat om de visie van de overheid, die hierbij de doorslag zal geven.

Dit is ook van belang in het eerste element doordat de overheid het initiatief neemt bij het scheppen van werkgelegenheid. Als de overheid bovendien – net als bij het fameuze onderwijsartikel

– de kwestie van de maatschappelijke behoeften met haar zienswijze zo met nadruk gaat onderstrepen, dan is dat de situatie, waarin wij het element van de subjectiviteit vrezan. De Minister heeft dit ontkend en stelt, dat het altijd bij de Staten-Generaal terecht komt.

Ik wijs hem erop, dat het hier een materie betreft, waarbij de besturende overheid een heel belangrijke vinger in de pap heeft. Het gaat niet om iets, dat bij de wet wordt geregeld, maar om directe maatregelen van de overheid ter bevordering van de werkgelegenheid.

Dit is in de regel – wij hebben daarmee enige ervaring – directe overheidsactiviteit, met het zeer directe doel bepaalde werkgelegenheid te verschaffen. In de regel komen daaraan geen Staten-Generaal te pas, behalve misschien bij een zeer algemene bespreking. Er is in de afgelopen jaren voor een X miljard aantal guldens aan werkgelegenheid georganiseerd.

Daarover is hier alleen maar in zeer globale zin gesproken. De Staten-Generaal hebben bij dit onderwerp niet altijd de mogelijkheid zo goed te toetsen. Deze zeer specifieke aangelegenheid ligt niet zozeer bij hen. Onder die omstandigheden, waarin de rijksoverheid relatief zeer sterk staat tegenover de Staten-Generaal en door haar handelwijze een voorsprong heeft, doordat zij niet langs de Staten-Generaal hoeft te gaan, kan de rijksoverheid dan ook nog het argument van de maatschappelijke behoeften hanteren. Ik vind dat daarmee aan de overheid een te zwaar wapen in handen wordt gegeven. Dat vertrouwen ik haar liever niet toe. De ene keer kan er een overheid zitten waarvan je zegt: Die mensen kun je het wel toevertrouwen. De andere keer kan er een overheid zitten waarvan je zegt: Als die mensen moeten beslissen welke de maatschappelijke behoeften zijn, houd ons dan vast. Dat moeten wij niet in de Grondwet hebben.

Daarom handhaaf ik ons amendement op dat punt met nadruk.

Staatssecretaris Zeevalking heeft verzet aangetekend tegen ons amendement om een derde lid in te voegen dat het stakingsrecht regelt. Hij heeft gezegd dat een onbeperkt stakingsrecht niet denkbaar is. Zo'n absoluut recht kan niet. Dat is natuurlijk een redenering die onmiddellijk moet leiden tot de conclusie, dat er naar de wet moet worden verwezen. Dan ligt de hete aardappel weer bij de Regering. De Minister van Binnenlandse Zaken heeft ons omstandig uiteengezet, dat de zaak op dit ogenblik en in de nabijge toekomst niet bij de wet kan worden geregeld.

Bakker

Minister **De Gaay Fortman**: De facto!

De heer **Bakker** (CPN): De facto, maar daarover hebben wij het dan ook. Laten wij niet vergeten dat het voorstel dat tot het huidige wetsontwerp heeft geleid al van 1965 is. Het wetsontwerp is van 1970 of 1971. Het lag hier al lang en breed toen deze Regering er kwam.

De heer **Rietkerk** (VVD): De heer Bakker had ook bezwaren tegen dat wetsontwerp.

De heer **Bakker** (CPN): Wis en waarachtig!

De heer **Rietkerk** (VVD): Hij had het over een hete aardappel die bij de Regering lag, maar het wetsontwerp is nog steeds niet ingetrokken. Het ligt bij het parlement.

De heer **Bakker** (CPN): Neen, het ligt bij de Regering, want het parlement heeft er het laatst over gesproken. Het gaat om de materie die ik aan het behandelen was. Staatssecretaris Zeevalking zei tegen mij naar aanleiding van het amendement van onze fractie, dat een absoluut stakingsrecht niet kan. Er moet een verwijzing naar de wet in, vindt hij. De Minister van Binnenlandse Zaken, de heer De Gaay Fortman, zegt dat het de facto in de huidige tijdsspanne bij de wet niet is te regelen. Daardoor komt de zaak bij de rechter terecht. De rechter schrijft op het ogenblik het stakingsrecht. Ik zeg dan dat deze passage in de Grondwet moet worden gezet, zodat er een norm is. Bij collectieve arbeidsovereenkomsten wordt dan straks de uitvoering geregeld. Er is echter een norm waarmee op dit ogenblik kan worden opgetreden.

De heer **Van Mierlo** (D'66): Doordat in deze passage de wettelijke beperkingsmogelijkheden ontbreken, zouden bij een redenering a contrario in vergelijking met andere grondwetsregels, waarin die beperkingsmogelijkheden steeds zijn genoemd, voor de rechter geen beperkingen op het stakingsrecht mogelijk zijn. Dit lijkt mij zelfs voor de heer Bakker niet aanvaardbaar.

De heer **Rietkerk** (VVD): Dat wil de heer Bakker wel. Dat is het juist!

De heer **Bakker** (CPN): Inderdaad, daar ga ik van uit. Ik erken echter wel, dat het mogelijk is dat op een gegeven ogenblik grondrechten met grondrechten botsen. Maar ik ga wel degelijk uit van de algemene erkenning van het stakingsrecht zoals dat in feite voor iedereen – behalve voor een deel van de

ambtenaren – heeft bestaan tot het moment dat men dat wettelijk is gaan regelen, dus in feite tot het Panhoniabarrest. *Jazeker, mijnheer Rietkerk.*

De heer **Rietkerk** (VVD): U weet, dat er bijzonder veel jurisprudentie over is en dat de rechter bij de beoordeling wel degelijk gekeken heeft in welke gevallen wel en in welke gevallen niet staking toelaatbaar is. Dat impliceert dat er niet een onbeperkt stakingsrecht, zoals u nu voorstelt om in de Grondwet op te nemen, zonder enige wettelijke beperking tot nu toe heeft bestaan. Het was zuiver jurisprudentieel recht waarbij de rechter met inachtneming van andere wettelijke bepalingen op dit gebied – zoals contractsverplichtingen e.d. – van geval tot geval oordeelde over de vraag of er sprake was van toelaatbare werkstaking.

De heer **Bakker** (CPN): Inderdaad kan er sprake zijn van contractsverplichtingen. De contracterende partijen kunnen met inachtneming van de Grondwet tot bepaalde formuleringen komen. Dat ligt ook zo bij de wetgever: Als zij met inachtneming van de Grondwet de wetten vaststelt, behoeft de rechter niet meer te toetsen.

De heer **Rietkerk** (VVD): U weet dat, als de door u voorgestelde bepaling wordt doorgevoerd, de toetsing door de rechter inderdaad niet meer kan plaatsvinden om de eenvoudige reden dat dan de Grondwet een onbeperkt en ongeclausuleerd stakingsrecht zou toekennen. Dat is een duidelijk verschil met de huidige situatie, mijnheer Bakker!

De heer **Bakker** (CPN): Dat heb ik nu net staan te vertellen. Doordat de rechter op dit ogenblik de wet schrijft, is precies het omgekeerde het geval. Zo langzamerhand komen we in de situatie te verkeren dat de eerste de beste rechter een absoluut stakingsverbod kan afkondigen. Dat is wat er nu in werkelijkheid gebeurt. Totdat de staking zo sterk wordt dat er een andere rechter aan te pas komt die dan – naar ik moet vermoeden – op maatschappelijke inzichten tot de conclusie komt dat die staking weer wel gerechtvaardigd is. Dat hebben wij in het voorjaar van 1973 meegemaakt. Dat zal de heer Rietkerk zich ook nog wel herinneren. Ik zeg, dat die zaak bij de rechter vandaan moet. De Minister zegt nu, dat er op dit ogenblik geen wet is te maken en daarom zeg ik: Leg dan dat recht in de Grondwet vast.

De heer **Rietkerk** (VVD): U zegt dat dan de situatie van voor 1960 weer gaat herleven.

De heer **Bakker** (CPN): Daar komt het praktisch wel op neer.

De heer **Rietkerk** (VVD): Dat is onjuist, omdat toen de rechter wel degelijk van geval tot geval de rechtvaardigheid van een staking beoordeelde.

De heer **Bakker** (CPN): Voor en na de oorlog zijn er vele stakingen geweest waar geen rechter aan te pas is gekomen omdat hij wel wijzer was!

De heer **Rietkerk** (VVD): Dat wil nog niet zeggen, dat hij het niet mocht.

De heer **Bakker** (CPN): Och ja, mogen!

□

De heer **Van der Gun** (KVP): Mijnheer de Voorzitter! Ik vind de argumentatie van de Minister voor zijn standpunt toch niet zo sterk, zoals ik trouwens ook de memorie van antwoord op dit punt niet zo sterk vond. De Minister heeft een aantal praktische belemmeringen, die nu al bestaan, opgenoemd. Ik zou er nog wel tientallen aan toe kunnen voegen en dan zou men zich de vraag kunnen stellen waarvoor deze grondwetsbepaling nog nodig is. Men ziet immers dat de praktijk zich in het kader van de vrije arbeidskeuze automatisch richt op datgene wat zich aan maatschappelijke mogelijkheden en behoeften voordoet. Het probleem is nu, dat men dan met gegeven maatschappelijke mogelijkheden en behoeften te maken heeft, terwijl in de door de Regering voorgestelde tekst maatschappelijke mogelijkheden en behoeften gecreëerd kunnen worden van waaruit de vrije arbeidskeuze kan worden beïnvloed. Dat is een vrij essentieel verschil met de benadering, die de Minister nu naar voren heeft gebracht. Daarom is het erg belangrijk welk uitgangspunt je kiest bij de belangenafweging, waar de Minister het zo nadrukkelijk over heeft. Vooralsnog hebben wij de neiging arbeidskeuze, zoals deze op het ogenblik bestaat. Wij geloven niet dat men er van uit moet gaan dat er maatschappelijke behoefte en de mogelijkheden worden gecreëerd en dat de vrije arbeidskeuze zich daaraan onderschikt moet maken. Wij prefereren het proces, zoals dat nu bestaat, boven dat uitgangspunt.

De Minister dacht dat hij aan de bezwaren van collega Bakker tegemoet was gekomen door een taalkundige concessie te doen. Nu is wel gebleken dat dit niet het geval is. Collega Bakker zit ongeveer in dezelfde richting als die van mij. Daar er op dit moment twee amendementen met die strekking liggen, wil ik graag weten, waaraan de Regering de voorkeur geeft. Het gaat

Van der Gun

om het amendement-Bakker, dat op schrapping van die tweede zinsnede gericht is, en de toevoeging zoals die van de zijde van de heer Rietkerk is gegeven.

□

Minister De Gaay Fortman: Mijnheer de Voorzitter! Ik begin weer met het amendement-Rietkerk op stuk nr. 13. De heren Rietkerk en Van der Gun zijn teruggekomen op de vrijheid van beroepskeuze. De heer Van der Gun heeft zojuist gezegd dat ik niets anders heb gedaan dan het opnoemen van een aantal feitelijkheden, maar dat ik een principiële bestrijding niet heb gegeven. Men moet de feiten altijd goed kennen, wil men kunnen wetgeven. Een groot bezwaar van tal van wetgevers is dat zij uit de deductie wetgeven in plaats van uit de inductie.

Om nog eens duidelijk te maken, hoe gecompliceerd deze zaak is, wijs ik erop dat naar mij is verzekerd door degenen, die dit onderzocht hebben, in Nederland ongeveer 4500 beroepen zijn. Onder beroep verstaat men dan een herkenbaar takenpakket, zoals zich dat in een groot aantal instellingen waarin arbeid wordt verricht voordoet. Beroepen zijn weer onder te verdelen in functies, die dan vervolgens een verschijningsvorm van een bepaald beroep binnen een bepaalde arbeidsorganisatie zijn. Mijn informatie luiden dat er 20.000 à 25.000 functies in Nederland zijn. Wat verstaat men nu onder vrijheid van beroepskeuze? De vrijheid om het beroep in de ruime zin van het woord te kiezen of de vrijheid om de functie te kiezen? Dat is al de eerste complicatie. Bovendien zullen die 2500 beroepen en die 20.000 à 25.000 functies veelal hun eigen specifieke vereisten en hun eigen voorgescreven wijze van uitoefening hebben. Het is dan toch een te zware last voor de wetgever, te moeten uitzoeken hoever men nu mag gaan met de beperkingen van de vrijheid van beroepskeuze. Dat betreft dan de maatregelen, die de overheid neemt. Verder zijn er nog de sociaal-economische factoren, waarvan die beroepen en functies de invloed ondervinden en die mede bepalend kunnen zijn voor de mogelijkheden van het bereiken van het bepaalde beroep of de bepaalde functie.

De heer **Rietkerk** (VVD): Die vrijheid is er toch vandaag ook?

Minister De Gaay Fortman: Ik sta juist te betogen, dat die vrijheid slechts in beperkte mate aanwezig is. Niet iedereen, zelfs de meeste mensen niet, kun-

nen kiezen wat zij graag willen worden. Men kan een onbedwingbare roeping hebben om predikant te worden, maar als de kerken leeglopen zal het waarschijnlijk onmogelijk zijn, die roeping te volgen. Ik juich dat niet toe, maar constateer dat als een feit.

De heer **Rietkerk** (VVD): Maar het gaat hier niet om de waarborg van de overheid dat iedereen predikant wordt. Het gaat erom, dat iedere burger de vrijheid heeft het beroep te kiezen, na te streven het doel, dat hij wenst. Waar het in de Grondwet om gaat, is dat de overheid op die weg geen belemmeringen tot stand brengt. Wanneer in deze sociale grondrechten wordt bepaald, dat het de zorg voor de overheid is aan de hand van de persoonlijke en maatschappelijke behoefte ervoor te zorgen dat de mensen zoveel mogelijk arbeid kunnen verrichten, heeft de overheid dat terrein betreden. Dat is een instructienorm die zonder dit vrijheidsrecht zou kunnen inhouden dat de overheid in feite de gehele beroepsuitoefening onder haar beheer gaat krijgen. Dat zou in strijd komen met het nu reeds bestaande recht dat alleen maar door wettelijke maatregelen met betrekking tot opleiding, arbeidstijden, enz. kan worden ingeperkt; maar dat stellen wij in het amendement ook. Het gaat niet om de mogelijkheid van realisering door de overheid te garanderen, maar om het recht om die keuze te doen, om vrijelijk die arbeid te kiezen uiteraard uit de mogelijkheden die beschikbaar zijn, zowel persoonlijk als maatschappelijk.

Minister De Gaay Fortman: Mijnheer de Voorzitter! Ik kom zo direct nog nader terug op de derde termijn van de geachte afgevaardigde, maar ik zou er nu al op willen wijzen dat de Regering niet voorstelt om te doen, waarvan de heer Rietkerk haar nu beticht, namelijk de vrijheid van beroepskeuze onmogelijk maken. Wij stellen dat wij de vrijheid van arbeidskeuze als een subjectief recht, als wij ten minste reëel willen blijven, niet in de Grondwet kunnen vastleggen; de Grondwet kan niet meer zeggen – daar komen die persoonlijke mogelijkheden en behoeften naar voren – dan dat die vrijheid onderdeel is van de zorgplicht van de overheid ten aanzien van de bevordering van de werkgelegenheid. Dat ligt nu exact besloten in de door ons voorgestelde bepaling artikel 1.18, eerste lid.

Ik kom nu op de zojuist door de heer Rietkerk gehouden toespraak. Hij heeft gezegd dat de Minister in wezen geen principieel bezwaar heeft tegen de vrijheid van beroepskeuze. Dat behoeft

toch geen betoog! Ik dacht dat er geen sterveling in deze zaal is – ook wanneer zij iets voller is dan op dit ogenblik – die een principieel bezwaar heeft tegen de vrijheid van beroepskeuze. Wat is ons bezwaar om het als een subjectief recht in de Grondwet op te nemen? Welnu, dat er te veel beperkingen zijn. Ik ben zelf ook iets anders geworden dan ik had willen worden, eenvoudig omdat het uitgesloten was dat ik, op het ogenblik dat ik moest kiezen, kon kiezen voor het beroep dat ik zo graag wilde. Ik vind dat ik nog wel redelijk terecht ben gekomen, maar niet in het ambt dat ik begerde.

De heer **Patijn** (PvdA): Ik ben er dan wel benieuwd naar wat de Minister eigenlijk had willen worden.

De heer **Rietkerk** (VVD): De Minister veronderstelt nu toch weer dat vrijheid van beroepskeuze zou betekenen dat de overheid iedereen zou moeten garanderen te bereiken wat men wil. Dat is echter iets heel anders dan een principieel recht op erkenning van vrijheid van beroepskeuze.

Minister De Gaay Fortman: Mijnheer de Voorzitter! Dat begrijp ik ook wel, maar ik heb gezegd dat er te veel beperkingen zijn. Er is een subjectief recht op vrijheid van onderwijs. Nu, die vrijheid van onderwijs bestaat in Nederland en wel zo dat men ook echt van vrijheid van onderwijs kan spreken. De geachte afgevaardigde heeft gesproken over de vrijheid van drukpers. Men kan erover twisten of dit in de Grondwet zo is geformuleerd als hij het heeft weergegeven, maar als wij naar buiten treden, kunnen wij zeggen dat Nederland gelukkig een land is waar men vrijheid van drukpers kent. Die vrijheid is er. Men kan in wezen de vuilste en de schunnigste dingen in Nederland zeggen met een kleine mogelijkheid dat men wellicht eens in de kraag wordt gegrepen, maar die mogelijkheid is uiterst beperkt in de maatschappij waarin wij leven.

De heer **Rietkerk** (VVD): Niet iedereen krijgt zijn gedachten en beginselen afgedrukt! Dat komt door de feitelijke beperkingen die er zijn.

Minister De Gaay Fortman: Als hijzelf de moeite neemt om het te drukken, kan hij het zo op de markt brengen. Er zijn ook mensen die dat doen.

De heer **Rietkerk** (VVD): Er zijn ook mensen die dat niet kunnen, omdat zij de financiële mogelijkheden daartoe niet hebben. Er zijn feitelijke beperkingen, net zo goed op dat gebied als op het andere.

De Gaay Fortman

Ik wil er nog een argument aan toevoegen. Het gaat hier om de vrijheid van keuze. Dat betekent uiteraard uit de bestaande mogelijkheden en gelet op de bestaande capaciteiten van betrokkenen. Dat is iets heel anders dan dat iedereen maar moet worden wat hijzelf zou willen.

Minister De Gaay Fortman: Er is natuurlijk ook vrijheid van keuze wat betreft je vrouw. Men kan dan toch niet zeggen dat men uit een grote scala van vrouwen kan kiezen. In wezen kan het, maar men doet het niet. Zo kan men ook niet uit een grote scala van beroepen kiezen. Daarbij moet men rekening houden met zijn gaven, zijn bekwaamheden, de opleiding en de mogelijkheden en beperkingen.

De heer Rietkerk (VVD): Als de overheid zou bepalen dat zij de beschikbaarheid van huwbare dames naar persoonlijke en maatschappelijke behoeften zou willen reguleren, zou ik bepaald prijs stellen op het vooraf stellen van een recht op vrije keuze van een echtgenote.

Minister De Gaay Fortman: Ik heb nu juist gezegd dat wij van mening zijn dat het subjectief recht niet erkend kan worden. Het is de grondslag van de zorgbepaling gesteld in artikel 1.18, lid 1. Men kan ook wijzen op artikel 1.21, lid 3. De geachte afgevaardigde heeft gewezen op internationale documenten en gezegd dat daarin wordt gesproken van vrijelijk gekozen werkzaamheden. Dat is heel iets anders dan vrijheid van beroepskeuze. Wanneer men in een bepaalde functie wordt benoemd, kiest men die functie in zekere zin vrijelijk. Dat behoeft echter helemaal niet identiek te zijn met vrijheid van beroepskeuze.

De heer Rietkerk (VVD): Het zit er natuurlijk wel in.

Minister De Gaay Fortman: De desbetreffende bepalingen uit het Economisch-Sociaal Handvest en het Internationaal Verdrag met betrekking tot de economische, sociale en culturele rechten – het United Nations-verdrag – zijn opdrachten aan de lid-staten. Ze zijn niet self executing, maar opdrachten aan de lid-staten. Het zijn geen subjectieve rechten. Dat hebben wij ook op blz. 29 van de memorie van toelichting gezegd.

De heer Rietkerk (VVD): Die staten nemen op zich, die vrijheid te waarborgen. Als dat nu wel kan, waarom zou dan die waarborg niet in de Grondwet kunnen worden gegeven?

Minister De Gaay Fortman: Het kan niet als subjectief recht. Wel als instructienorm. De instructienorm leggen wij in ons grondwetsartikel neer. Ik persisteer dus bij mijn conclusie dat het amendement van de heer Rietkerk geen aanbeveling verdient. Ik moet aanneming ervan aan de Kamer ontraden.

De heer Van der Gun heeft een opmerking gemaakt over de formule van de Regering, 'persoonlijke maatschappelijke behoeften en mogelijkheden'. Hij heeft gezegd dat de overheid die kan creëren. De overheid kan maar in beperkt opzicht dingen creëren. In de redactie van de heer Rietkerk is dat net zo goed mogelijk, te meer, gelet op zijn toelichting dat hij er geen enkel bezwaar tegen heeft dat de vrijheid van beroepskeuze op tal van manieren zal worden beperkt. Wanneer er over persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden in artikel 1.18, lid 1, tweede volzin wordt gesproken, is dit gedaan om duidelijk te maken dat men moet beginnen met op die persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden te letten. Dat persoonlijke staat dan niet toevalig voorop. Dat is met voorbedachten rade zo gedaan. Daarin is juist die waarborg gelegen dat moet worden gelet op de persoonlijke behoeften van de mensen. Datgene wat iemand persoonlijk wil, moet echter altijd in relatie worden gezien tot het grotere geheel, namelijk het maatschappelijke. Ik kan de geachte afgevaardigde tal van encyclicken noemen, maar ik weet niet of die voor hem nog enige betekenis hebben...

De heer Van der Gun (KVP): Jazeker.

Minister De Gaay Fortman: Gelukkig, want ik put er nog wekelijks lering uit. Juist het afwegen van persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden vindt men in de grote sociale encyclicken, tot 'Mater et Magistra' toe, terug.

De heer Van der Gun (KVP): U zegt dat de persoon niet voor niets als eerste wordt genoemd. Ik wijs dan op hetgeen ik heb geciteerd van pagina 13 van de memorie van antwoord, waarin de Regering letterlijk zegt dat die keuze niet wordt gedaan en dat met beide elementen op een zeker moment rekening zal worden gehouden. Het feit dat u eerst de persoon noemt om daaruit te concluderen dat dus de vrije keuze het eerste uitgangspunt is, is niet in overeenstemming met hetgeen op blz. 13 in de memorie van antwoord door de Regering wordt medegedeeld.

Minister De Gaay Fortman: Neen, omdat dit kabinet het volstrekte individualisme als richtsnoer voor het handelen van de overheid verwerpt. Juist daarom zeggen wij dat wij de persoon in relatie tot de maatschappij moeten brengen en dat wij de maatschappij in relatie moeten brengen tot de persoon.

Ik heb niet getracht, de heer Bakker tevreden te stellen. Ik weet uit ervaring, dat dat verduidelgen moeilijk is. Ik heb mij door hem laten overtuigen ten aanzien van een bepaald zinsdeel waarvan ik moet erkennen, dat het nu niet het beste is dat met mijn handtekening is bekrachtigd. Het is niet geheel uit mijn eigen pen gevloeid.

De heer Bakker (CPN): De ministeriële verantwoordelijkheid blijft.

Minister De Gaay Fortman: Natuurlijk, die aanvaard ik ten volle. Ik ben de heer Bakker op één punt tegemoet gekomen, waar hij mij overtuigd heeft, maar ik ben hem niet tegemoet gekomen op het punt, waarom het hem gaat. Hij wil de persoonlijke en maatschappelijke behoeften eruit hebben.

De persoonlijke en maatschappelijke behoeften en mogelijkheden en de afweging die daarmee gepaard moet gaan, vormen nu juist de waarborg die de geachte afgevaardigde zou moeten begeren. Hij heeft immers gezegd: Wij krijgen hier telkens regeringen, die doen wat zij niet moeten doen. Je kunt je zelfs nog erger dingen voorstellen dan wat wij tot nu toe hebben gehad. Ik heb daartegenover gezegd, dat ik vertrouwen heb in het parlementaire stelsel. Wij moeten voortdurend voor de draad komen om haarfijn uit te leggen, waaraan wij het geld besteden, als wij maatregelen willen nemen ter bevordering van de werkgelegenheid. Dat moeten wij helemaal uitleggen. Er wordt gevraagd om overlegging van projecten die zijn aangevangen op basis van de door de Staten-Generaal toegestane gelden. Als daarin dingen zitten, die de Staten-Generaal niet bevallen, dan is er altijd de mogelijkheid, daarop aanmerkingen te maken.

De geachte afgevaardigde heeft gezegd, dat het afwegingsproces, dat wij begeren, al in de eerste volzin zit. Als dat zo is, wat is er dan tegen om de Regering tegemoet te komen in haar begeerte om het ook uitdrukkelijk te zeggen, omdat zij ook tegemoet wil komen aan mensen zoals de geachte afgevaardigde de heer Rietkerk, die van mening zijn dat er een beginsel van vrijheid van beroepskeuze achter de instructienorm duidelijk moet worden gemaakt?

De Gaay Fortman

De heer **Bakker** (CPN): Neen, ik heb gezegd, dat de eerste zin, de instructie-norm, vanzelfsprekend het element bevat, dat de Regering bepaalde maatschappelijke werken laat aanvangen en dat daar individuen naar hun beste kunnen en mogelijkheden worden ingezet. Dat is de betekenis van zo'n eerste zin. Het zo nadrukkelijk vastleggen van de hele kwestie van de maatschappelijke behoeften en mogelijkheden in de tweede zin is nu net te veel.

Minister De Gaay Fortman: Ik bestrijd de geachte afgevaardigde als hij zegt dat het afwegingsproces van de tweede zin al in de eerste zin is opgesloten. De persoonlijke en maatschappelijke behoeften zouden in de gedachten-gang van de heer Bakker geschrapt worden. De heer Van Mierlo heeft gezegd, dat alles wat in deze zaal bij de totstandkoming van de bepalingen van de nieuwe Grondwet wordt gezegd, van grote betekenis is voor de wijze waarop de bepalingen ten uitvoer worden gelegd en geïnterpreteerd. Dat ben ik met hem eens. Het afwegingsproces dat in de bevordering van de werkgelegenheid zit, is in hoge mate een macro-economisch afwegingsproces. Wij wilden duidelijk maken, dat naast het macro-economische tevens gelet moet worden op de persoonlijke behoeften en mogelijkheden. Er moet dus ook op het individuele belang gelet worden. Daarvoor is naar de mening van de Regering de tweede volzin nodig.

Staatssecretaris **Zeevalking:** Mijnheer de Voorzitter! Ik wil nu terugkomen op wat de heer Bakker in tweede instantie over zijn amendement heeft gezegd. Hij heeft mij inderdaad goed begrepen en ik heb hem ook goed begrepen. De heer Bakker wil zijn amendement handhaven onder de motivering dat dit wel moet omdat de Regering niet bereid is een voorstel in te dienen bij deze grondwetswijziging om het stakingsrecht bij de wet te regelen. Dat is juist. Ik wil echter nog wel verklaren waarom de Regering dat standpunt inneemt. Wij zien niet dat het mogelijk is binnen 4 of 5 jaar met een wettelijke regeling op dit punt te komen. Wanneer het stakingsrecht in de Grondwet wordt vastgelegd en daarbij gesteld wordt dat het bij de wet moet worden geregeld, dan is de Regering verplicht binnen afzienbare tijd met een dergelijk wetsvoorstel te komen. Dat gaat ons te ver. Wij vinden het niet verstandig – ik begrijp dat de meerderheid van de Kamer dat stand-

punt deelt – dat wij ons wat dat betreft vastleggen.

Dat betekent niet – en dat wil ik de heer Bakker als troost meegeven – dat wanneer bij wijze van spreken over 3 à 4 jaar het licht in deze duisternis doorbreekt, wij dan rustig onze weg kunnen gaan en als Regering een wetsvoorstel kunnen indienen om dat stakingsrecht te regelen. Wij wensen ons nu niet vast te leggen.

Het amendement en deze algemene ongeclausuleerde bepaling gaat de Regering duidelijk te ver. Er zullen toch zekere procedureregels moeten worden afgesproken met betrekking tot het stakingsrecht. Er zullen toch bepaalde dingen geregeld moeten worden als het gaat om stakingen in bijvoorbeeld zeer gevoelige bedrijven als energiebedrijven en als het ambtenaren betreft.

Daarom blijf ik met klem de Kamer dit amendement ontraden.

De beraadslaging wordt gesloten.

De Voorzitter: Ik deel mee, dat de heer Waltmans al aan het begin de vergadering wegens ziekte heeft moeten verlaten.

Beraadslaging over artikel 1.19, waarop is voorgesteld een amendement-Waltmans c.s. (stuk nr. 12).

Staatssecretaris **Zeevalking:** Mijnheer de Voorzitter! Het amendement van de heer Waltmans strekt ertoe allen die hier te lande een vaste woonplaats hebben, recht op bijstand te verlenen. Aldus zal aan vreemdelingen die hier enige tijd woonachtig zijn een recht op bijstand worden gegeven.

Hoewel ik begrip heb voor de bedoelingen waarmee dit amendement is voorgesteld, schiet het naar mijn oordeel over het gestelde doel heen. Het kan toch niet de bedoeling zijn om een ieder die hier woont zo maar recht op bijstand te geven? Ik denk aan buitenlanders die illegaal zijn binnengekomen zonder enig middel van bestaan, voorts aan vreemdelingen die zich schuldig hebben gemaakt aan ernstige misdrijven. In het algemeen kunnen deze vreemdelingen worden uitgezet, als zij niet langer voldoen aan de voorschriften die de Vreemdelingenwet stelt. Daarom is een grondrecht dat bijstand over de hele linie verstrekt ten aanzien van allen die hier wonen, onverantwoord. Zodanige uitbreiding van het grondrecht op bijstand is ook niet nodig. Vreemdelingen die een zodanige positie hebben dat zij in zekere mate in onze maatschappij zijn of behoren te worden opgenomen, hebben recht op bijstand, hetzij krachtens natio-

naal, hetzij krachtens internationaal recht.

Krachtens nationaal recht hebben zij recht op voortdurend verblijf en ook op bijstand in gevolge de Vreemdelingenwet indien zij een vergunning tot vestiging hebben. Zo'n vergunning kan niet worden ingetrokken, a fortiori niet bij gebrek aan middelen van bestaan.

Wat het internationaal recht betreft, wijs ik op:

1e. het verdrag betreffende de status van staatlozen;

2e. het verdrag betreffende de status van vluchtelingen en

3e. het Europees Verdrag betreffende sociale en medische bijstand.

Deze verdragen voorzien in bijstandverlening op de voet van eigen onderdanen voor de bij die verdragen begunstigde personen.

Concluderend meen ik te moeten zeggen, dat het amendement te ver gaat door alle vreemdelingen over één kam te scheren. Anderzijds bestaat aan het amendement geen behoefte, omdat de vreemdelingen die een zekere begunstigde positie in ons land behoren te hebben, reeds recht op bijstand hebben, met name op grond van internationale verdragen.

De heer **Patijn** (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! De Staatssecretaris heeft geen commentaar gegeven op het gedeelte van het amendement, dat betrekking heeft op de zinsnede 'Allen, die hun vaste woonplaats hier te lande hebben'. Daarin is uitdrukkelijk in het amendement voorzien.

Staatssecretaris **Zeevalking:** Ik vind die uitdrukking 'vaste woonplaats' een nogal glibberig begrip. Ik heb al het voorbeeld genoemd van vreemdelingen die hier illegaal vertoeven en vreemdelingen die veroordeeld zijn geweest vanwege een misdrijf. Die laatsten hadden zeker een vaste woonplaats in ons land. Welnu, ik vind het niet juist indien aan hen een grondrecht op bijstand zou worden toegekend. Ik meen dat dit te ver gaat, te meer daar met betrekking tot een aantal vreemdelingen deze zaken goed geregeld zijn. Het bezwaar van de Regering is, dat men ze niet allen over één kam moet scheren.

De beraadslaging wordt gesloten.

Beraadslaging over artikel 1.20.

Minister De Gaay Fortman: Mijnheer de Voorzitter! Ik heb bij de beantwoording van de vragen bij de algemene beschouwingen gezegd, dat ik ten aanzien van die zaken die betrekking hadden op de artikelen en die sommige

De Gaay Fortman

geachte afgevaardigden ter sprake hebben gebracht, zou antwoorden bij de behandeling van de artikelen. Ik heb op dit punt dus nog enkele vragen van de heer Drees te beantwoorden.

De geachte afgevaardigde de heer Drees heeft gevraagd wat in het voorgestelde artikel 1.20 met leefmilieu bedoeld wordt. De voorgestelde grondwetsbepaling duidt op het fysieke milieu waarin wij leven. Voor het beleid ten aanzien van het leefmilieu dat deze bepaling als zorgplicht aan de overheid oplegt, verwijs ik naar de omschrijving die de Minister-President in een brief van 3 oktober 1975 aan de Tweede Kamer heeft gezonden over het beleidsterrein van de milieuhygiëne. In die brief heeft de Minister-President gezegd dat het gaat om de bescherming van de kwaliteit van het fysieke milieu met het oog op de mens, de flora en de fauna tegen de achtergrond van de inpasbaarheid van het menselijk handelen in een stelsel van evenwicht van mens en natuurlijk milieu. In die omschrijving komt de planten- en dierenwereld naar voren waarover de heer Drees gesproken heeft en voor welke hij een lans gebroken heeft.

De beraadslaging wordt gesloten.

Beraadslaging over artikel 1.21.

Minister De Gaay Fortman: Mijnheer de Voorzitter! De geachte afgevaardigde de heer Tilanus heeft hier gesproken over het welzijnsbeleid. Hij kwam in artikel 1.21 een bepaling over de volksgezondheid en een bepaling over maatschappelijke en culturele ont-plooiing tegen, gescheiden door een bepaling over de woongelegenheden. De heer Tilanus heeft van ons de verzekering gevraagd dat de voorgestelde tekst geen belemmering zal zijn voor de harmonisatie van het welzijnsbeleid. Ik kan hem die verzekering geven.

De geachte afgevaardigden de heren Drees en De Koning van de BP hebben opmerkingen gemaakt over de stimulering en subsidiëring van de bouw. Ik kreeg afgelopen donderdag het gevoel dat ik hier geen grondwetsontwerpen had te verdedigen, maar het beleid van mijn collega van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. In de nota naar aanleiding van het eindverslag hebben wij het onderscheid aangeduid tussen de activiteiten op het gebied van de woongelegenheden van de rijksoverheid enerzijds en van de zogenaamde lagere overheden anderzijds.

De rijksoverheid schept voorwaarden, de lagere overheden bouwen

vaak zelf. De verschillen in activiteiten van de verschillende overheden achten wij goed geformuleerd in de tekst van artikel 1.21, tweede lid. De grondwetsbepaling vraagt van de overheid activiteit ter bevordering van voldoende woongelegenheden. Dat kan op allerlei manieren gebeuren. De grondwetsbepaling doet, uiteraard en terecht, geen keus uit de denkbare beleidsmiddelen. Het is dan ook onjuist dat de Grondwet – zoals de heer Drees heeft gezegd – een belemmering zou vormen voor wijziging van bijvoorbeeld activiteiten op het gebied van de subsidiëring.

De beraadslaging wordt gesloten.

De Voorzitter: Wat artikel 1.22 betreft, waarop is voorgesteld een amendement-Hermes c.s. (stuk nr 14, I), merk ik op, dat dit verband houdt met het nog te behandelen onderwijsartikel 1.23.

Over het amendement-Rietkerk c.s. tot invoeging van een nieuw artikel III (stuk nummer 13, II) en over artikel III en het daarop voorgestelde amendement-Bakker c.s. (stuk nr. 17) wordt geen beraadslaging gevoerd.

De behandeling van het wetsontwerp wordt geschorst.

De Voorzitter: Ik stel voor, het verslag van de vorige vergadering goed te keuren.

Daartoe wordt besloten.

Sluiting 23.20 uur.

Lijst van ingekomen stukken met de door de Voorzitter ter zake gedane voorstellen:

1°. drie Koninklijke boodschappen, ten geleide van de volgende wetsontwerpen:

Naturalisatie van Beckers, Maria Sibylla en 23 anderen (14 291);

Naturalisatie van Chiu, Pertu en 25 anderen (14 294);

Naturalisatie van Djirlauw, Octovianus Mozes en 27 anderen (14 299).

Deze Koninklijke boodschappen met de erbij behorende stukken zijn al gedrukt en rondgedeeld;

2°. twee brieven van de directeur van het Kabinet der Koningin met de mededeling, dat Hare Majesteit de door de Staten-Generaal aangenomen voorstellen van wet, gedrukt onder de nummers 12 337 en 14 040, heeft goedgekeurd.

De Voorzitter stelt voor, deze brieven voor kennisgeving aan te nemen;

3°. een brief van de Minister van Buitenlandse Zaken ten geleide van het rapport van de Commissie van Advies voor de Integratie (14 100-V, nr. 35).

Deze brief, waarvan in de vergadering van 7 december was besloten deze niet te doen drukken, is al gedrukt en rondgedeeld;

4°. de volgende brieven e.a.:

een, van C. Gelok te Zutphen, in hoofdzaak betrekking hebbend op de uitbreiding van kernenergie en de industriële grootmachten;

een, van het gemeentebestuur van Vlaardingen, over de aardgaslevering aan de industrie in het Rijnmondgebied;

een, van A. J. Kool te Nieuwegein, over de subsidieregeling bij de aankoop van koop- en premiewoningen;

een, van het actiecomité Waalgemeente te Haaften, in verband met de Verstedelijkingsnota;

een, van T. Top te Kloosterburen, met betrekking tot het Regeringsbeleid;

een, van de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren, ten geleide van het jaarverslag 1975;

een, van de Vereniging voor Veilig Verkeer te Arnhem, ten geleide van het rapport 'De gehandicapte in het verkeer';

een, van het gemeentebestuur van Sint-Pancras, over de verontreinigingsheffing;

een, van het gemeentebestuur van Vlaardingen, met betrekking tot de Kalkar-problematiek;

een, van de staf en het bestuur van de Anna Frank Stichting, over het optreden in Nederland van de Turkse Nationalistische Bewegingspartij (M.H.P.).

Al deze brieven e.a. liggen op de griffie ter inzage; voor zoveel nodig is kopie gezonden aan de betrokken commissies;

5°. de volgende afschriften van brieven:

een, van de secretaris van het 'Platvorm ter bestrijding van het facisme en racisme' te Utrecht, gericht aan de Minister van Justitie, over het optreden van 'de Nederlandse Volksunie';

een, van H. H. I. Iwes te Amsterdam, gericht aan de redactie van de Volkskrant, over het aantal verkeersslachtoffers;

een, namens het bestuur van de Federatie Voorne-Putten van de P.v.d.A. en de Rooie Vrouwen in de P.v.d.A. op Voorne-Putten, o.a. gericht aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal, over het stemgedrag ten aanzien van de abortuswetgeving.

Deze afschriften liggen op de griffie ter inzage; voor zoveel nodig is kopie gezonden aan de betrokken commissies;

6°. de volgende academische proefschriften:

van R. W. Meertens: 'Aspecten van
Groespolarisatie';
van N. A. J. Lagerweij: 'Handleidingen
in het onderwijs';
van H. P. M. Adriaansens: 'Talcott
Parsous en het conceptude dilemma';
van G. C. M. Reijnen: 'Legal aspects
of outer space'.

Deze boekwerken zijn opgenomen in
de bibliotheek der Kamer.

Noot 1 (zie blz. 2272)

BIJVOEGSEL

Schriftelijk ingekomen antwoorden van Staatssecretaris Van Lent op een aantal vragen die op woensdag 15 december door leden van de Tweede Kamer zijn gesteld bij de behandeling van wetsontwerp 11 155.

Samenstelling Commissie

De heer De Kwaadsteniet heeft zich afgevraagd waarom het commissielid dat in eerste instantie met de bezwaarde heeft gesproken geen lid mag zijn van de commissie die in tweede instantie het gesprek met hem voert. Ik acht dit een zinvolle bepaling die de objectiviteit en de onbevangenheid van het oordeel van de commissie in tweede instantie alleen maar kan bevorderen. Hij vraagt of dat commissielid ook niet aanwezig mag zijn bij de zitting van de commissie. Ik meen, dat dat niet bepaald verboden zou zijn, het lijkt mij in ieder geval niet nodig daarover nog bepalingen op te nemen. Ik zou dat graag aan de voorzitter van de zitting willen overlaten.

Termijn van ter inzage legging dossier

De heer De Kwaadsteniet heeft gevraagd of de termijn van twee weken gedurende welke het dossier ter inzage ligt voor de gewetensbezwaarde die voor het gesprek met de commissie is opgeroepen wel voldoende is. In de sinds jaren bestaande praktijk zijn daarmee geen moeilijkheden geweest. De bezwaarde kan ook afschriften opvragen.

Regionale spreiding enkelvoudige zittingen

De heer De Kwaadsteniet heeft zich afgevraagd waarom de enkelvoudige zittingen over het land gespreid zouden moeten worden gehouden. Welnu, daarmee wordt tegemoet gekomen aan een veel vernomen verlangen ook uit de Kamer. Strikt noodzakelijk is het natuurlijk niet, maar overwegend bezwaarlijk ook niet.

Psychiatrisch rapport

Voor wat betreft de vragen van de heer Van der Spek over het uitbrengen

van een psychiatrisch en een sociaal rapport kan ik antwoorden dat in de thans op dit gebied bestaande situatie geen wijziging komt.

Vrijstelling geestelijk ambt

De heer Kombrink heeft nog opgemerkt, dat het geringe aantal vrijstellingen wegens het bekleden van of het in opleiding zijn voor een geestelijk of godsdienstig menslievend ambt evenzeer kan pleiten voor het afschaffen als voor het handhaven van die vrijstelling. Ik wil er in dit verband op wijzen, dat de commissie-Peijnenburg heeft geadviseerd tot het voorlopig handhaven van die vrijstelling en dat de regering over dat advies nog geen standpunt heeft bepaald.

Voor een beslissing terzake zal nader overleg met de kerkgenootschappen nodig zijn.

Tegen het doen vervallen van de desbetreffende bepaling in de Wet gewetensbezwaren militaire dienst heb ik ernstige bezwaren, zolang geen beslissing is genomen over het al of niet doen vervallen van deze bepaling in de Diensplichtwet.

Het lijkt mij beter dit onderwerp, dat slechts zijdelings te maken heeft met het thans in behandeling zijnde wetsontwerp, te betrekken bij de algemene behandeling van het dienstplichtbeleid.

Training in geweldloze of sociale weerbaarheid

Ten aanzien van hetgeen de heer Kombrink naar voren heeft gebracht met betrekking tot de training in geweldloze of sociale weerbaarheid, met name de vraag, of die tijd die erkende gewetensbezwaarden hieraan zouden besteden, in mindering kan worden gebracht op de duur van de vervangende dienst, merk ik het volgende op. In het nadere voorlopig verslag (blz. 20, nr. 10) werd omtrent de suggestie van de Raad van Kerken om een scholingsinstituut voor sociale weerbaarheid op te richten het oordeel van de Regering reeds gevraagd. Dat oordeel luidde (nadere memorie van antwoord, blz. 26, stuk 11), dat een dergelijke studie bezwaarlijk als een onderdeel van de vervulling van vervangende dienst overeenkomstig artikel 13

van de wet kan worden aangemerkt. Daaraan werd toegevoegd, dat voor een scholing als hierbedoeld in het kader van de tewerkstelling, ook voor de toekomst, geen plaats dient te worden ingeruimd. Deze mening ben ik ook thans nog toegedaan. Evenzo ben ik van mening, dat de tijd die gewetensbezwaarden evt. aan een dergelijke training hebben besteed, niet van de duur van de vervangende dienst kan worden afgetrokken.

Overigens heb ik er nota van genomen dat op dit punt nader ingegaan zal worden in het nog te voeren overleg over de positie van de totale dienstweigerders en over het tewerkstellingsbeleid.

Duur van de vervangende dienst

Ik ben de heer Kombrink nog een reactie verschuldigd op enkele van zijn opmerkingen over de duur van de vervangende dienst. De heer Kombrink erkent dat er aan de militaire dienst inconvenienten kleven, die de vervangende dienst niet kent. Hij wijst erop dat echter ook de tewerkgestelde niet in een normale verhouding werkgever/werknemer staat.

Toch meent hij – op grond van verschillende overwegingen – dat een langere duur van de vervangende dienst gerechtvaardigd is, doch zijns inziens zou de minimumduur van achttien maanden moeten vervallen en voorts zou in plaats van de 1 1/3 bepaling kunnen worden volstaan met een vaste extra duur van 2 maanden. Dit laatste relateert hij aan de meest voorkomende duur van herhalingsoefeningen.

Hij voert ter ondersteuning van zijn voorstel in de eerste plaats aan, dat ook in het systeem dat de Minister van Sociale Zaken in zijn brief aan de Kamer heeft omschreven, nogal wat tijd verloren zou gaan voordat een tewerkgestelde een plaats kan gaan bezetten waar hij zijn werkgever rendement kan geven. Ik veronderstel dat hier van een misverstand sprake is.

Het stelsel namelijk dat de Minister van Sociale Zaken overweegt, kent niet een soort inwerkperiode die dan volgens schatting van de heer Kombrink 4 maanden zou duren. De opzet is, dat de sollicitant/tewerkgestelde eerst bij de gemeente een plaats van

zijn gading gaat zoeken. De bedoeling is dat hij daar definitief zijn vervangen- de dienst gaat vervullen, en alleen als het om een of andere reden niet lukt om bij de gemeente een definitieve te- werkstellingsplaats te vinden, zal bij het Rijk naar een andere plaats worden gezocht. Het argument: er is een in- werktijd nodig, is dus – anders dan de heer Kombrink heeft gesteld – niet on- dergraven.

In dat licht bezien moet toch aan de minimumduur van achttien maanden worden vastgehouden. Voorts dient in dit verband te worden bedacht, dat er toch een aanmerkelijk aantal dienst- plichtigen een diensttijd kent die langer is dan die van het merendeel der diensplichtigen. Voor diegenen van deze categorie, die 2 maanden langer dienen dan het merendeel der dienst- plichtigen, zou het tussenvoorstel van de heer Kombrink betekenen, dat in feite de duur van de vervangende dienst gelijk zou zijn aan die van de mili- taire dienst. Ook om deze reden wordt de eis van een minimumduur van achttien maanden naar mijn me- ning terecht gesteld.

De heer Kombrink stelt voorts dat in eerste termijn de indruk zou zijn ge- wekt, dat de langere duur van de ver- vangende dienst (als aanvulling op de toetsing van de ernst van aangevoerde gewetensbezwaren), zekerheid om- trent het resultaat van de toetsing zou verschaffen.

Ik wijs erop, dat ik die indruk niet heb willen wekken; wel heb ik gezegd dat een aanvullend middel ter verkrij- ging van een zo groot mogelijke zeker- heid onmisbaar is. Overigens zijn – dat is in de schriftelijke gedachtenwisse- ling ook reeds gesteld – de voorstellen inzake de duur van de vervangende dienst (zowel de 1 $\frac{1}{3}$ bepaling als de 18-maanden bepaling) niet alleen op grond van bovenvermelde overwegin- gen inzake de inconvenien ten van de militaire dienst, maar ook zowel met het oog op de complementsfunctie als met het oog op het verwerven van kwalitatief goede arbeidsplaatsen, ge- daan. Het standpunt van de Regering is dat een extra duur van 2 maanden voor de genoemde doeleinden ontoe- reikend is.

Het standpunt ten aanzien van de amendementen voorkomende op stukken nrs. 34 en 35 zoals door mij verwoord bij de artikelsgewijze behan- deling op 15 december jl. wordt door de Regering onverkort gehandhaafd.

Met betrekking tot deze beide amen- dementen wijs ik er volledigheidshal- ve op dat daarin technische onvolko- menheden schuilen. In het amende-

ment van de heren Kombrink en Van Winkel, voorkomend op stuk nr. 34, in die zin, dat het daarin voorgestelde nieuwe tweede lid van artikel 12 niet geheel is afgestemd op het huidige vierde lid van dat artikel, hetwelk vol- gens het amendement wordt gehand- haafd. Aanpassing van het vierde lid zou mijns inziens wenselijk zijn. Het amendement van de heer Van der Spek, voorkomend op stuk nr. 35, laat ongeregeld wat na wijziging van het eerste lid van artikel 12 zou dienen te geschieden met de overige leden van dat artikel. Als deze leden zouden blij- ven luiden, zoals in artikel I, onderdeel J, van het regeringsvoorstel is opge- nomen, dan zouden deze niet goed met het in het amendement voorge- stelde eerste lid te rijmen zijn. Ook op dit punt lijkt mij aanpassing gewenst.

Op de vraag van de heer De Kwaad- steniet, of in de praktijk of uit onder- zoek iets gebleken is van een verband tussen het vinden van voldoende kwalitatief goede arbeidsplaatsen en een kortere duur van de vervangende dienst, valt in de eerste plaats te ant- woorden, dat onderzoek hiernaar niet is verricht. In de tweede plaats is uiter- aard in de praktijk tot op heden in het algemeen geen ervaring opgedaan met plaatsingen voor kortere duur, omdat thans de vervangende dienst niet die kortere duur kent.

In die gevallen, waarin toch dergelij- ke kortere plaatsingen moesten wor- den gerealiseerd, is wel gebleken, dat dit aanmerkelijk moeilijker gaat dan in geval van plaatsing voor de normale langere duur.

Rijkswerkinrichting

Het amendement van de heer Kom- brink, voorkomend op stuk nr. 25, is zowel door de Minister in de eerste ter- mijn als door mij bij de artikelsgewijze behandeling besproken. Het amende- ment beoogt een wijziging van artikel 55, derde lid, van de Wet gewetensbe- zwaren militaire dienst, waardoor de strafrechter ontslag uit de vervangen- de dienst kan opleggen ook zonder dat hij de wegeraar veroordeelt tot plaat- sing in een rijkswerkinrichting voor een duur die tenminste gelijk is aan die van de vervangende dienst. De heer Kombrink wees in zijn laatste interven- tie op dit punt op het effect van de be- staande bepaling op de strafrechtelijke positie van niet-erkende totale dienst- weigeraars. Wat dat betreft ben ik hem nog een aanvullend antwoord schuldig na mijn betoog dat rechtstreekse toe- passing van artikel 55 in strafzaken te- gen niet-erkende dienstweigeraars

niet aan de orde kan komen. Naar ik aanneem doelt de heer Kombrink op gevallen, waarin een niet-erkende dienstweigeraar voor de militaire rech- ter terechtstaat terzake van het niet op- volgen van een dienstbevel. Het is be- kend, dat de militaire rechter in die ge- vallen het ontslag uit de militaire dienst pleegt te koppelen aan een ge- vangenisstraf die gelijk is aan de duur van de militaire dienst.

Daarbij overweegt de militaire rech- ter, dat de betrokkene niet in een gun- stiger positie moet worden gebracht dan dienstplichtigen die hun dienst wèl vervullen en ook niet gunstiger mogen worden behandeld dan erken- de gewetensbezwaarden die door de burgerlijke strafrechter worden ver- oordeeld wegens weigering van de vervangende dienst.

Wordt het amendement van de heer Kombrink aangenomen, dan is dat ver- sterkende effect op de overwegingen van de militaire rechter omtrent de strafmaat opgeheven. Ik betwijfel ten zeerste, of daarmee een lichtere be- straffing van dienstweigeraars door de militaire rechter wordt bereikt. De overweging, dat de dienstweigeraar niet mag worden bevoorrecht boven de dienstdoende militair zal zowel voor de militaire rechter als – in straf- zaken tegen erkende gewetensbe- zwaarden die geen gevolg geven aan de oproeping voor de vervangende dienst – voor de burgerlijke strafrechter onverminderd blijven gelden. Hoogge- spannen verwachtingen omtrent het effect van de voorgestelde amende- ring van artikel 55, derde lid, komen mij niet gerechtvaardigd voor. Mede gelet op het feit, dat omtrent de pro- blematiek van de Jehovah's getuigen en totale dienstweigeraars nog nader overleg met de Kamer zal plaatsvinden en dat een wetsontwerp tot afschaf- fing van de rijkswerkinrichting in voor- bereiding is, kan wijziging van artikel 55 van de Wet gewetensbezwaren mi- litaire dienst naar mijn mening thans beter achterwege blijven.

Afdoening beroep

De heer Van der Spek heeft ge- vraagd, waarom is voorgesteld dat de Minister na vernietiging van de aan- vankelijke afwijzende beslissing op het verzoek tot erkenning in de zaak kan voorzien zonder de Commissie van Advies opnieuw te horen.

Anders dan onder de bestaande be- paling zal onder de nieuwe regeling de voorziening gewoonlijk door de Kroon worden getroffen. Een aanzienlijke versnelling van de beroepsprocedure

is daarvan het gevolg. Indien voor de gevallen waarin de Kroon na vernietiging van de aanvankelijke beslissing de zaak terugverwijst zou worden voorgeschreven dat de commissie opnieuw moet worden gehoord, zou in die gevallen de afdoening weer ernstig worden vertraagd. De bezwaarde zal ten gevolge van het niet opnieuw horen van de commissie geen nadeel onderkennen, aangezien de Minister gebonden is aan de beslissing van de Kroon, waarbij de aanvankelijke, voor de bezwaarde ongunstige, beschikking is vernietigd.

